

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

BANK ISHI KAFEDRASI

ERNAZAROVA M.S.

BANK ISHI

fanidan

MA'RUZALAR MATNI

TOSHKENT – 2017

1-mavzu: Bank ishi fanining predmeti va vazifalari.

Reja:

1. «Bank ishi» fanining predmeti va metodi.
2. Fanning boshqa fanlar bilan uzviy bog'liqligi.
3. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fanning maqsadi va vazifalari.
4. Fanning tarkibiy tuzilishi.

«Bank ishi» fani kadrlar tayyorlash bo'yicha Davlat ta'lim standartlarida belgilangan talablar asosida ishlab chiqilgan namunaviy o'quv dastur bo'yicha o'qitiladi.

Fanni o'qitishning predmeti - bank tizimi va banklar faoliyati bilan bog'liq jarayonlar, metodlari - klassik yondashuv, matematik, analitik-statistik, tahlil, qiyosiy-tahlil va boshqa usullar hisoblanadi.

Bank ishiga ilmiy-amaliy taraqqiyotni o'zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko'ra, ilg'or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalar qo'llash orqali faoliyat olib bormoqdalar.

talabalar fanni o'rganish davrida har bir o'tiladigan mavzu bo'yicha o'qituvchi tomonidan so'raladigan «tayanch» ibora, test savollariga javob berib, tegishli masalani echa olishi;

o'qish davrida yozma nazorat ishlarini bajarishi va referatlar tayyorlashi;

fanni o'zlashtirish natijasida va kelajakda talaba bank faoliyatida bo'ladigan o'zgarishlarni tahlil qilishni bilishi lozim.

«Bank ishi» mustaqil fandir. Chunki u o'zining mustaqil predmeti, ob'ekti va metodiga ega. u:

- bank faoliyatining huquqiy asoslari;
- banklarni tashkil etish va ularning faoliyatini tugatish tartibi;
- bank faoliyatini tartibga solish;
- banklarning huquq va majburiyatlari;
- banklarga vasiylik qilish tartibi;
- banklarning moliyaviy ahvoli;
- bank operatsiyalarini amalga oshirish tartiblari;
- pul tizimi hamda pul muomalasini tashkil etish qoidalari;
- valyutani tartibga solish va xalqaro rezervlarni boshqarish;
- banklarni nazorat qilish;
- banklarda hisob yuritish va hisobot;
- bank menejmenti;
- bankning rivojlanish tarixi kabi masalalarni o'rganuvchi fandir.

Aynan shular «Bank ishi» fanining **predmeti** bo'lib hisoblanadi. Bank va uning turli ko'rinishlari «Bank ishi» fanining o'rganish **ob'ekti** bo'lib hisoblanadi.

Har qanday fan o'z ob'ektini ma'lum usullarni qo'llash yordamida o'rganadi. Bank faoliyati, undagi sir-sinoatlarni ilmiy asosda o'rganish, tahlil qilishda «Bank ishi» fani quyidagi **usullardan** foydalanadi

Ilmiy jihatdan asoslangan tahlil qayd qilingan usullarni chambarchas ravishda bog'lab olib borilishini taqozo etadi.

3.«Bank ishi» fanining tahlil usullari

/r	Tahlil usullari	Mazmuni
----	-----------------	---------

.	Tizimli yondoshuv	• bank tizimi yaxlit tarzda olib qaraladi. Bu yondoshuv turlicha bo'lishi mumkin: • tizimli-kompleks yondoshuv, tizimli-funksional yondoshuv • tizimli-tarkibiy yondoshuv, tizimli-kommunikatsion yondoshuv.
.	Kompleksli yondoshuv	• bank tizimi boshqa ob'ektlar bilan o'zaro bog'lanishda va aloqadorlikda qaraladi.
.	Tarkibiy yondoshuv	• bank tizimi tarkibiy qismlarga bo'lib o'rganiladi.
.	Vaziyatli yondoshuv	• bank tizimining muayyan sharoitdagi ichki va tashqi vaziyatiga qarab tegishli ma'qul usul qo'llaniladi.
.	Integratsion yondoshuv	• bank tizimi yukoridagi usullar (vaziyatli, kompleksli, tarkibiy yondoshuvlar)ni birgalikda qo'llash yordamida tahlil qilinadi.
.	Modellashtirish Usuli	• bank tizimini tahlil qilish uchun turli chizmalar, modellar, xomaki materiallar tayyorlanadi.
.	Iqtisodiy matematik yondoshuv	• maqbul qaror qabul qilish maqsadida matematik uslublar keng qo'llaniladi.
.	Kuzatish usuli	• bank tizimi to'g'risidagi ma'lumotlar rejali, ilmiy, uyushtirilgan asosda to'planiladi.
.	Tajriba usuli	• tahlil jarayonida bank tizimiga nisbatan namunaviy tajribadan o'tgan usullar qo'llaniladi.
0.	Sotsiologik kuzatuv usuli	• turli anketali so'rovlar, suhbatlar, testlar, infratuzilmaviy tahlillar o'tkaziladi.

Bank faoliyatini tashkil qilish va bank tarkibi. Banklarning bajaradigan vazifalari va ko'rsatadigan xizmatlari hajmi ularning katta-kichikligiga hamda ustav kapitalining hajmiga bog'liq. Ular uch xil bo'ladi: mayda, o'rta va yirik banklar (ustav kapitalining hajmiga qarab bo'lishi mumkin).

Kichik va o'rta banklar asosan mayda va o'rta hajmdagi xo'jalik sub'ektlariga xizmat ko'rsatib, bu banklarning asosiy vazifasi xususiy shaxslardan depozitlarga mablag'larni qabul qilib olish, mayda korxonalarga turli kreditlar va qarzlarni berishdan iborat. Bunday banklar quyidagi tashkiliy chizmaga ega.

Kichik va o'rta banklar faoliyatini rahbarlar (direktorlar) Kengashi nazorat qiladi va bank rahbari muntazam ravishda rahbarlar (direktorlar) Kengashi oldida hisobot berib boradi. Mayda va o'rta banklar faoliyatining yaxshi-yomon bo'lishi ular joylashgan hududga hamda mijozlar sifatiga bog'liqdir. Bunday banklar asosan juda yuqori bo'lmagan tavakkalchilik bilan ishlaydilar.

Yirik banklarning tuzilishi mayda banklar tuzilishidan umuman farq qiladi.

Ular odatda bank-xolding kompaniyalariga, ya'ni bir nechta yirik banklar va moliya institutlari uyushmasiga bo'ysinadi. Ularning aksiyadorlari aksiyadorlar Kengashini saylaydilar va bu Kengash bank-xolding kompaniyalariga qarashli moliya institutlari ustidan nazorat olib boradi. Bank-xolding kompaniyasi Kengashining bir nechta a'zolari bu kompaniyaga qarashli banklar Kengashlarining a'zolari ham bo'lishlari mumkin.

Yirik banklarning eng katta muammosi - boshqarish muammosidir: rahbariyat o'zining banki faoliyati haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'ladi, lekin bo'limlar faoliyatlari bilan yaxshi tanish bo'lmaydilar. Bank xizmatlari keng qamrovli bo'lganligi tufayli mavjud jiddiy

muammolar haftalar, hatto oylar davomida sezilmasligi mumkin. Yirik banklarning mayda banklardan ustunligi shundaki, ular turli va ko'p sonli mijozlarga, bozorlarga xizmat qiladilar.

«Holding» so'zi ingliz tilidan kirib kelgan bo'lib, «egalik qilish» ma'nosini anglatadi. Holding kompaniyalari turli moliyaviy sub'ektlarni birlashtirish maqsadida tuziladi. Ushbu sub'ektlarni boshqarish huquqini olish, shu sub'ektlar aksiyalarining nazorat paketini sotib olish orqali amalga oshiriladi.

Bank xoldingining ikki turi bor: sof xolding - faqat maxsus nazorat va boshqaruv maqsadlarida tuziladi; aralash xolding - nazorat va boshqaruv vazifalari bilan birga sanoat, savdo, transport, kredit-moliya va boshqa sohalarda tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug'ullanadi.

Amaldagi qonunchilikka asosan, ta'sischi yangi bank ochish uchun Markaziy bankdan dastlabki ruxsatnomani olganlaridan keyin, ta'sis shartnomasini tasdiqlaydilar. SHundan so'ng, bir oy muddat ichida bank ochishga ruxsat so'rab Markaziy bankka quyidagi hujjatlar to'plamini taqdim qiladilar:

- muassislar tomonidan imzolaniib, muhr bilan tasdiqlangan uch nusxadagi ta'sis shartnomasi (asli va ikki nusxasi). Muassislar imzosi va ta'sis shartnomasi notarius tomonidan tasdiqlangan bo'lishi lozim;

- muassislar majlisida tasdiqlanib, ular tomonidan imzolangan bank Ustavi-uch nusxada;
- bankni tashkil etish to'g'risida, Ustav sarmoyasi hajmi haqida, bank Ustavini tasdiqlash haqida hamda bank kengashi, taftish komissiyasi va bank Boshqaruvini saylash to'g'risidagi qaror qayd etilgan muassislar majlisi bayonnomasi. Bu hujjat nusxalari bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Muassislar haqida quyidagi ma'lumotlar keltiradi:

- muassislar ro'yxati; ularning to'liq nomi, manzili, telefon raqami, to'lov rekvizitlari, ustav kapitaliga ulushi, shu jumladan, foiz hisobida.

Bankni tashkil qilishda ovoz berish huquqiga ega aksiyalarning 5 foiziga ega muassislardan quyidagi ma'lumotlar talab qilinadi:

- jismoniy shaxslar bo'yicha: mutaxassisligi va kasbi to'g'risida to'liq axborot, shu jumladan, yashash joyi, telefon raqami, mazkur vaqtgacha ishlagan yoki aksiyador bo'lgan korxona va muassasalar nomi, so'nggi ikki yil uchun soliq deklaratsiyasi (jismoniy shaxs - rezidentlar bundan mustasno), shaxsiy balans qaydnomasi;

- yuridik shaxslar bo'yicha: nomi, davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi hujjat, manzili, telefon raqami, to'lov rekvizitlari, agar o'z aksiyasiga ega bo'lsa, ularning soni, shuningdek, foiz hisobida, soliq nazorati va auditor firmasi tomonidan tasdiqlangan so'nggi ikki yillik balans hisoboti.

Yangi tashkil etilayotgan bank Kengashi a'zolari, uning raisi va o'rinbosarlarining ismi-shariflari, yashash joylari, egallaydigan lavozimlariga Markaziy bank tomonidan qo'yiladigan talablarga muvofiqligini tasdiqlovchi ma'lumotlar bitilgan ro'yxat.

Banklar moliya tizimida mablag'larni iste'molchilarning talabi, ehtiyoji va imkoniyatiga ko'ra kreditlar berish bilan shug'ullanadilar, shuningdek, faoliyatlarini tartibga solib turuvchi «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlar va boshqa ko'pgina me'yoriy hujjatlarga bo'ysunishlari lozim.

YAngi tashkil qilinayotgan har qanday bank O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsatnomasiz o'z faoliyatini boshlay olmaydi.

Banklar faoliyatini davlat tomonidan muvofiqlashtirib turish zaruriyati quyidagilar bilan izohlanadi:

1. Banklar jamoatchilik mablag'larining eng ishonchli saqlanadigan joyidir. Lekin o'z mablag'larini saqlash xohishiga ega bo'lganlarning ko'pchiligi bankning ishonchliligini baholashda va moliyaviy masalalarda etarli ma'lumotga ega emaslar. SHu tufayli, banklar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi organlar banklar moliyaviy holatini tahlil qilish uchun kerakli bo'lgan barcha ma'lumotlarni to'plashga mas'uldirlar. Bu bilan ular omonatchilarni himoya qilib, ularning moddiy zarar ko'rishlarining oldini oladilar.

2. Davlat tomonidan vaqti-vaqti bilan amalga oshiriladigan taftishlar natijasida bank mablag'larini noqonuniy sarf qilinishi, firibgarlik, qalloblik, bironing haqiga xiyonat qilish va suiste'molliklarning oldini oladilar.

3. Omonatchilar qo'yilmalarining asosiy qismi qisqa muddatli depozitlardan iborat bo'ladi. SHu bilan birga banklar yirik hajmdagi uzoq muddatli kredit berish va mablag'larni investitsiyalarga yunaltirish bilan ham shug'ullanadilar. Bu o'z navbatida banklarni o'z omonatchilari oldida juda ayanchli ahvolga solib qo'yishi mumkin. Bu o'rinda banklar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, boshqarishni ta'minlash imkonini beradi.

4. Banklar arzon narxdagi depozitlarni kreditlarga yo'naltirish bilan mamlakat iqtisodiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatadilar, chunki jamg'arilgan pul massalari iqtisodiyot bilan chambarchas bog'langan bo'lib, pulning qadrsizlanishining oldini oladi yoki unga imkoniyat yaratib beradi. Shuning uchun nazorat organlarining muomaladagi pul hajmini nazorat qilishi o'ta muhimdir.

5. Banklar xususiy shaxslarning iste'mol va investitsiya ehtiyojlarini qondirish uchun mablag'larni kreditga beradilar. Banklarning bu faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish va tartibga solishning ahamiyati shundaki, xususiy shaxslar manfaatlari himoya qilinadi va ularning hayot tarzi yaxshilanishi uchun imkoniyat yaratiladi. Bizning mamlakatda kishilarning yoshi, jinsi, millatiga va irqiga qarab kredit berish yoki bermaslikni hal qilish qattiq taqiqlangan.

Nima uchun banklarning faoliyati davlat tomonidan qattiq nazorat qilinadi? Buning sababi shundaki, banklar azaldan xalqning, avvalo, xususiy shaxslar va oilalarning mablag'lari saqlanadigan joydir. Davlat banklar ishini nazorat ostiga olib va tartibga solish orqali hamisha omonatchilar va kreditorlarni moliyaviy yo'qotishdan himoya qilishga va banklarning inqirozga yuz tutishi tufayli kelib chiqadigan oqibatlardan saqlashga harakat qiladi.

Bir bankning inqirozga uchrashi tufayli o'nlab va yuzlab korxonalar, ko'p minglab oddiy omonatchilar juda qiyin moliyaviy ahvolda qolishlari mumkin.

Bankning operatsiyalari va taklif qilinayotgan xizmat turlari, kreditlarning sifati va miqdori, bank sarmoyasining etariligi, mijozlarga ko'rsatilayotgan xizmatlarning sifati doimo nazoratchilar tomonidan puxta tekshiriladi.

Banklar kreditlar berish yoki to'sqinliksiz sarf qilinadigan depozitlar hisobiga o'z investitsiya faoliyatlarini amalga oshirish yo'li bilan pul ishlash imkoniyatiga ega bo'lganliklari tufayli ham qattiq nazorat ostida bo'ladilar. To'sil qilinayotgan pul miqdorining o'zgarishi iqtisodiyot holatiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni pul qadrsizlanishining kuchayganligi yoki ortganligi aniqlanadi.

Banklar ustidan kuchli nazorat borligining yana bir sababi shuki, ular xususiy shaxslar va firmalarga kreditlar beradilar va bu yo'l bilan iste'mol xarajatlarini va investitsiya talablarini qondiradilar.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi banklar tizimi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksiga, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlariga, Vazirlar Maxkamasining qarorlariga va xususan, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarga amal qiladi.

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonun 1995 yil 21 dekabrda, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonun esa 1996 yil 25 aprelda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan.

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonun 9 bobdan tashkil topgan bo'lib, 60 ta moddadan iborat.

Bu qonunda Markaziy bankning huquqiy maqomi, bosh maqsadi va asosiy vazifalari, hisobdorligi, mustaqilligi, tashkiliy tuzilishi, hukumat organlari bilan munosabatlari, moliyaviy ahvoli, boshqaruvchining vakolatlari, pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari, tijorat banklarini qayta moliyaviy ta'minlash, valyutani tartibga solish, bajaradigan operatsiyalar, majburiy zaxira talablari, banklarni nazorat qilish va ular faoliyatini tartibga solish vakolatlari, tijorat banklariga nisbatan qo'llaydigan chora va sanksiyalar va banklar bilan o'zaro munosabatlar belgilangan.

Markaziy bank me'yoriy hujjatlar va yo'riqnomalarni ishlab chiqish huquqidan to'liq foydalanishda, bu yo'nalishda o'z faoliyatini juda faollashtirmoqda. Markaziy bank tomonidan hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi bank tizimidagi banklar faoliyatini tartibga soluvchi hujjatlar to'plami tayyorlangan bo'lib, bu to'plam Respublika banklarida bank hisob varaqlarini ochish tartibi, banklarni ro'yxatga olish va ularning faoliyatini litsenziyalash, banklarning chet el valyutalari bilan bajaradigan operatsiyalari, hisob-kitoblarni amalga oshirish, faktoring, moliyaviy lizing, konsalting operatsiyalarini amalga oshirish, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni bajarish tartiblari va boshqalarni o'z ichiga oladi. «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonun 6 bobdan va 44 moddadan tashkil topgan.

Bu qonunda bank faoliyatining sub'ektlari va ular faoliyatining huquqiy asosi, banklar operatsiyalari, banklarni tashkil qilish va tugatish, banklarning mustaqilligi, davlat va banklarning mas'uliyatini chegaralab qo'yilishi, ularning pul mablag'larini zaxiralash va umumiy iqtisodiy me'yorlarga rioya qilish sohasidagi burchlari, bankka aloqador shaxslar bilan tuziladigan bitimlardagi chegaralar, banklarning hisobot va boshqa axborotlarni taqdim etish majburiyatlari, banklarning o'z mijozlari oldidagi javobgarligi, banklarda hisob-kitob va ularni nazorat qilish tartiblari belgilangan.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga ko'ra, banklar aksiyadorlik jamiyati tarzida tashkil qilinadi. Bank ustavida bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va manzili, operatsiyalari ro'yxati, boshqaruv organlari, ularni tashkil qilish tartibi, bank auditini o'tkazish tartibi ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

2-mavzu: O'zbekiston Respublikasi bank tizimi va boshqa kredit muassasalari

Reja:

1. Banklar, bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari.
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari.
3. Tijorat banklarining funksiyalari va operatsiyalari.
4. AQSH bank tizimi, FZT uning maqsadi, vazifalari.

1. Banklar, bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari.

Dastlabki banklar qachon va qanday paydo bo'lganligini aniqlash ancha qiyinchilik tug'diradi. Gap shundaki, hozirgi davrda banklar faoliyati xususiyatidan kelib chiqib turlicha bo'lgan operatsiyalarni bajaruvchi universal moliyaviy tashkilotlarni o'zida namoyon qiladi. Masalan, birinchi darajali toifaga kiruvchi chet el banklari o'z mijozlariga 300 dan ortiq turli xil xizmatlarni ko'rsatadilar. Bu operatsiyalarning va xizmatlarning barchasi bir vaqt va bir joyda paydo bo'lmaganligi sababli ham bank ishining "boshlang'ich" nuqtasini aniqlash aniq tadqiqotlar olib borishni va ular asosida ma'lum bir fikrlarni mujassamlashtirishni talab qiladi. Banklarning paydo bo'lishi tarixi bo'yicha ba'zi bir fikrlar to'g'risida siz tushunchaga egasiz.

Banklar faoliyatining eng "qadimgi" operatsiyalari bo'lib, pullarni saqlab berish bo'yicha operatsiyalar hisoblanadi. Ma'lumki, eng qadimgi davlatlarda ham omonatlarni qabul qilish operatsiyalari mavjud bo'lgan. Ilk bor bunday ish bilan ma'lum obro'ga va ishonchga ega bo'lgan puldor shaxslar, Evropa mamlakatlarida cherkov muassasalari shug'ullanganlar. Masalan, mashhur grek ehromlari (masalan, Delfiya, Efes ehromlari) bir paytning o'zida o'ziga xos bank muassasalari bo'lib xizmat qilgan. Yillar o'tishi bilan o'sha qadimgi davrlardan boshlab, ayrim hollarda qo'yilgan pul yoki mulk bo'yicha foizlar ham hisoblangan. Banklarning kelib chiqishiga bag'ishlangan mavjud adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, banklarning paydo bo'lishining asosiy yoki boshlang'ich zamini birinchidan, pul mablag'larini saqlab berish bo'lsa, ikkinchidan, pul mablag'larini almashtirib berishdan iborat ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Pul ayrboshlash bo'yicha ehtiyoj alohida paydo bo'lgan. Bunda Evropani yorqin misol qilib ko'rsatish mumkin. O'rta asrlarda tangalarning yagona tizimi mavjud bo'lmagan. Savdo turli mamlakatlar, shaharlar, hatto alohida shaxslarning tangalari orqali olib borilgan. Barcha

tangalar turli vazn, shakl va nominalga ega edilar. SHuning uchun tangalar bilan shug'ullanuvchi va ayirboshlashni olib bora oladigan mutaxassislar o'z ayirboshlash stollari bilan qizg'in savdo ketayotgan joylarga joylashishgan. SHu bois, "bank" so'zi italyancha "banco" - ayirboshlovchining oldidagi stol degan ma'noni anglatuvchi so'zdan kelib chiqqan. Bunga o'xshash operatsiyalar bundan ancha avvalgi davrlarda qadimgi Gretsiya, Rim, SHarqda amalga oshirilardi.

Pulni saqlash va ayirboshlash bo'yicha operatsiyalar bilan shug'ullanuvchi shaxslar yig'ilgan boyliklar - pullar samarasiz, harakatsiz yotganini tushunishar va agar mavjud mablag'larning hech bo'lmaganda bir qismini bo'lsa ham vaqtinchalik foydalanishga berilsa, sezilarli foyda olish mumkinligini bilishardi. SHunday qilib, garov asosida pullarni ma'lum muddatga qaytarish va foiz to'lash shartlari bilan berishayotgan ssuda (kredit) operatsiyalari paydo bo'lgan. Bunda garov sifatida uylar, kemalar, qimmatbaho buyumlar, chorva mollari, qullar qabul qilingan.

Bir bank, aniqrog'i pulni saqlab beruvchi xizmatlaridan bir-biri bilan o'zaro hisob-kitoblar bilan bog'langan bir necha shaxslar foydalanish mumkin bo'lgani uchun, asta-sekin mijozlarga hisob-kitob xizmatini ko'rsatish operatsiyalariga ehtiyoj paydo bo'la boshladi. Dastavval ular quyidagicha amalga oshirilardi. Har bir omonatchi pulni saqlab beruvchida uning ismi yozilgan jadval shaklidagi o'z hisob varaqasiga ega bo'lgan. Bu jadvalda pullarning harakati (kirim yoki chiqim) aks ettirilardi. Butun operatsiyani pulni saqlab beruvchi-bankir omonatchining og'zaki yoki yozma buyrug'i bilan amalga oshirardi. Bunda mos o'zgarishlar o'zaro hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi shaxslar jadvallariga kiritilardi. Bu eng sodda xizmatlar naqd pulsiz hisob-kitoblarning dastlabki shakllarini tashkil qilgan.

Barcha yuqoridagi operatsiyalar dastlab alohida mavjud bo'lgan va keyinchalik ular biz bank deb nomlashga odatlangan bir xil tashkilotlar chegaralarida birlashganlar. G'arbiy Evropada oddiy ayirboshlash idoralaridan bank uylariga o'tish jarayoni XVI-XVII asrlarda ro'y berdi.

Uzoq yillar davomida jamiyatning rivojlanishi va unga mos tovar-pul munosabatlarining o'sib, takomillashib borishi banklarning operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ko'lamining kengayib borishiga, jamiyat a'zolarining pulga bo'lgan talabining oshib borishiga olib kelgan. Davlat, jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatini muvofiqlikda olib borish, davlat va jamiyat a'zolarining pul mablag'lariga bo'lgan talablarini qondirgan holda davlatning iqtisodiy jihatdan o'sishi va barqarorligini ta'minlash maqsadida banklar o'rtasida bajariladigan funksiya va operatsiyalar ko'lamini taqsimlana borgan, ya'ni davlat nomidan, davlat manfaatlarini himoya qilgan holda faoliyat ko'rsatuvchi banklar va alohida jamiyat a'zolari bilan ishlovchi banklar yoki yuqoridagi ikki yo'nalishni ham o'zida mujassamlashtirgan banklar (oxirigisiga Sobiq Sovetlar davridagi Davlat bankini kiritish mumkin) shakllana borgan.

Hozirgi zamonda jahonda umum qabul qilingan tizim bo'lib ikki pog'onali bank tizimi xizmat qiladi va u davlat Markaziy banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga oladi.

Markaziy Bank banklarning banki sifatida bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmay qolgan holda moliyaviy sarosima paydo bo'lishining oldini olishi kerak. Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini ikkinchi pog'ona - tijorat banklari tizimiga nisbatan bajaradi. Markaziy bank majburiyatiga tijorat banklarining har kunlik faoliyatiga aralashish kirmaydi. Markaziy bank tijorat banklarning me'yoriy boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatligi va likvidligini ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi kerak. Bularning barchasi nazorat me'yorlari tizimi yordamida amalga oshirilib tijorat banklari pog'onasiga etkaziladi.

Markaziy bank pul siyosatini o'tkazish yo'li bilan muomaladagi pul massasi ustidan nazoratni amalga oshiradi va inflyasiya, ishsizlikning past darajasini ta'minlash va iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratishi kerak. Bunda Markaziy bank emission bank vazifasini

bajaradi, ya'ni muomalaga pul belgilarini chiqarish va ularni muomaladan olish huquqiga ega bo'ladi.

Markaziy bank yana tijorat banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarni olib borishga imkoniyat yaratadi.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasi - bu xalq xo'jaligi va aholiga xizmat ko'rsatishda bosh bo'g'in bo'lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog'idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob va kredit operatsiyalarini amalga oshirish va xizmatlar ko'rsatish hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Mustaqillikka erishilgunga qadar O'zbekiston bank muassasalari Sobiq Ittifoq bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. SHu bilan birga bu banklar Sobiq Ittifoq bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Bank tizimi 3 turdagi banklarni: SSSR Davlat banki, SSSR qurilish banki va SSSR Tashqi savdo bankini va Davlat Mehnat omonat-jamg'arma kassalarini o'z ichiga olardi. Sobiq Ittifoq bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish, xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Ham emissiya funksiyalarini, ham hisob-kitoblar va kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishga monopollashuvi Davlat bankini davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilan bank markazlashtirilgan bank tizimining qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa, bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi.

Bank tizimini qaytadan tashkil etish 1987 yilda boshlandi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy tuzilmasini o'zgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimning rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastaklarga aylantirish ko'zda tutilgandi.

Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichi davlat bankining yangi tuzilmasini tashkil etish bilan boshlandi. Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish: Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan davlat banklari;

- ixtisoslashtirilgan banklarni to'raligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;

- iqtisodiy tizim doirasida yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari, uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshqalar.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rni saqlab qolgan holda korxona va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshirdi. YA'ni bankning emission faoliyatini kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yiladi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul- kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi. Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: Sanoat qurilish banki, Kommunal kurilish va Sotsial taraqqiyot banki, Agrosanoat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Jamg'arma banki tashkil qilinib xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalar tobora yaqinlashdi, Ixtisoslashtirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik rolini saqlab qoldilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini to'liq ifoda qilolmasdi, shuning uchun ham bank tizimini yanada takomillashtirish ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

1988 yildan boshlab, ikki bosqichli bank tizimi tashkil etila boshlandi. Lekin bu davrda, markazlashtirilgan rejalashda Markaziy bankning roli hali ham yuqori,sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etishga real asos 1991 yil 15 fevralda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni asosida yuzaga keldi. Bu qonunga asosan davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak edi. U faqat Respublika Oliy majlisiga hisobot beradi. Bu qonunni amalga tadbqiq etish, asosan, Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng boshlandi.

O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich yo'lini tanlaganligi bois, 1-bosqichdagi pul - kredit siyosati sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib qo'yildi:

-Markaziy bank boshchiligidagi keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklarni o'zida mujassamlashtirgan ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo'limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;

-barqaror pul muomalasini ta'minlash;

-kredit va naqd pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash;

-O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar, hamda imkoniyatlarini yaratish va boshqalar.

SHunday qilib, O'zbekistonda mustaqil bank tizimini yaratishning birinchi bosqichi, milliy valyutani muomalaga kiritish uchun asos yaratilgan va ikki pog'onali bank tizimining poydevori qurilgan 1991 yildan 1994 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda mamlakatimizning mustaqil bank tizimini yaratish bo'yicha olib boriladigan tadbirlar 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi» Qonuni asosida amalga oshirildi. Mazkur qonun bozor munosabatlariga o'tish davri vazifalariga mos keluvchi bank muassasalari shakllanishini huquqiy asoslarini belgilab berdi.

Ushbu qonunga muvofiq, Sobiq SSSR Davlat bankining respublika muassasasi asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tuzildi va unga respublikada pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimini vujudga keltirish va to'lov tizimini tashkil etish vazifalari yuklatildi. Xalq xo'jaligining turli sohalarini kreditlash va ularni investitsiyalash funksiyalari yangidan tashkil qilingan ixtisoslashtirilgan tijorat banklariga berildi.

Mustaqil pul va bank tizimini yaratishning **ikkinchi bosqichi** milliy valyuta muomalaga kiritilgan va ikki pog'onali bank tizimining huquqiy asoslari yaratilgan 1994-1996 yillarni o'z ichiga oladi. 1994 yilda Milliy valyuta so'mning muomalaga kiritilishi mamlakatimizda mustaqil pul va bank tizimi shakllanishining sof bosqichi hisoblanib, bu bosqichda banklar oldida turgan vazifalarga yanada aniqlik kiritildi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e'tiborini makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va shu asosda iqtisodiy o'sish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi, mamlakatda sifat jihatidan butunlay yangi to'lov tizimini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar belgilandi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda Vazirlar Mahkamasining «Bank tizimini takomillashtirish va pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida» gi 1994 yil 18 martdagi qarori muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda banklarning axborot infratuzilmasini yaratish va xalqaro bank amaliyotining ilg'or usullarini respublika bank amaliyotiga qo'llash orqali bank tizimini takomillashtira borish bo'yicha yo'l-yo'riqlar belgilab berildi. 1994 yildan boshlab yangi buxgalteriya hisobi tizimini ishlab chiqish va ularni banklarga tadbir qilish jarayoni boshlandi.

1996 yilda Respublika Prezidentining «Bank auditi tizimini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoniga asosan bank tizimida buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish jarayoni yanada takomillashtirildi va jahonning nufuzli auditorlik kompaniyalaridan «Artur Andersen», «Deloyt end tush», «Key Pi Em Ji-(KRMG)», «Ernest end YAng», «Kupers end Laybrand» kabilar etakchi tijorat banklari faoliyatini audit qilishga taklif qilindi. Bank tizimini rivojlantirishning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bank tizimining huquqiy asoslarini mustahkamlash va zamon talablariga moslashtirish maqsadida «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi va «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995 yil 21 dekabrda bank faoliyatining huquqiy va me'yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» va 1996 yil 25 aprelda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

Bank tizimini shakllantirishning **uchinchi bosqichi** 1997-2000 yillarni o'z ichiga olib, unda banklarni xususiylashtirish va aksiyadorlik - tijorat banklarda boshqaruvning sifatini oshirish, banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirish ko'zda tutiladi.

Bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 24 apreldagi «Xususiy tijorat banklari tashkil qilishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonning qabul qilinishi bilan yanada faollashadi. Mazkur Farmonga ko'ra, nizom jamg'armasida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo'lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilangan edi. Natijada so'nggi yillar ichida xususiy banklarning soni keskin ko'payib, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun dastlabki ruxsat berilganlari bilan qo'shib hisoblaganda 20 taga etdi. Hozirgi paytda respublikada faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklarining deyarli yarmi xususiy banklar hisoblanadi.

Bank tizimiga xususiy kapitalni jalb etish bilan birga, banklarni korporativ boshqarish tizimini yanada mustahkamlashga doir chora-tadbirlar ham amalga oshirildi. Xususan bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Aksiyadorlik tijorat banklarini faoliyatini takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi 1998 yil 2 oktyabrdagi Farmonining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur farmon tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va bank kengashining rolini oshirishga doir chora-tadbirlar majmuini belgilab berdi.

Ushbu farmon asosida amalga oshirilgan islohotlar natijasida mamlakatimizda har tomonlama mustahkam bank tizimi, xalqaro andozalarga mos keluvchi zamonaviy bank nazorati va banklar faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 1999 yil 15 yanvardagi Qaroriga asosan bank tizimini barqarorligini safarbar etish, iqtisodiyotni kredit bilan ta'minlashda banklarning ishtirokini kengaytirish, bank xizmatlari sohasida raqobat muhitini rivojlantirish sohasida vazifalar belgilab berildi. 1991-2000 yillar mobaynida yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish chora-tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining **to'rtinchi bosqichini** belgilab berdi. Bu bosqich O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2000 yil 21 martdagi Farmoni va Vazirlar Mahkamasining «Bank tizimini isloh qilishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 2000 yil 24 martdagi qarori qabul qilinishi bilan boshlandi.

Bu hujjatlarga asosan quyidagilar **mazkur bosqichning asosiy vazifalari** qilib belgilandi:

- bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklari mustaqilligini oshirish;
- bank tizimi va uning bo'g'inlari rivojlanishini rag'batlantirish;
- bo'sh turgan mablag'larni bankka jalb qilish va omonatchilarning manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish;
- banklarning iqtisodiyotni aniq sektorida ishlayotgan korxonalarni, xususan dehqon, fermer xo'jaliklarini hamda kichik va o'rta biznes sub'ektlarini kreditlash jarayonini kengaytirish;
- banklarni investitsiya jarayonlarining faol ishtirokchilariga aylantirish;
- banklarning mijozlar bilan o'zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini shakllantirish;
- aholining bank-moliya tizimiga bo'lgan ishonchini oshirish;
- xorijiy banklar va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish, valyuta munosabatlarini erkinlashtirish va kengaytirish kabi vazifalar belgilandi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshchiligida 37 tijorat banklarini (1-ilovaga qarang) o'z ichiga oluvchi bank tizimi yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirib, bozor islohotlarining faol qatnashchilari sifatida faoliyat olib bormoqda.

2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari.

Markaziy bank mazkur tizimning bosh banki bo'lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta'minlovchi muassasa hisoblanadi.

1995 yil 21 dekabrda «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» gi O'onuni qabul qilindi.

Markaziy bank maqomi va maqsadlari «O'zbekiston Respublikasining Markaziy Banki to'g'risida»gi O'onunning 1-moddasida belgilangan: «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiyuridik shaxs bo'lib, faqat davlat mulki hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki - iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o'z xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi, O'zbekiston Respublikasi Davlat gerbining tasviri tushirilgan va o'z nomi yozilgan muhrga ega.»

O'onunning 3-moddasida «Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat» deb qayd qilinadi. Narxlarning barqarorligini ta'minlash va milliy pul birligini xorijiy valyuta bozorlarida ayirboshlash kursining barqaror bo'lishiga erishishni ko'zda tutuvchi bu maqsad davlatning iqtisodiy siyosatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining o'rni juda muhim ekanligini belgilaydi.

Mamlakatda pul muomalasi samarali bo'lishi va moliya muassasalari faoliyatining ishonchliligi pul-kredit, valyuta siyosati strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish hamda amalga oshirishda uning mustaqilligini huquqiy jihatdan mustahkamlash zarurligini taqozo etadi. Mamlakat xalq xo'jaligini kreditlash ko'rsatkichlarini tijorat banklarini qayta moliyalashga doir kredit hajmlarini va foiz stavkalarini belgilash yo'li bilan tartibga solish, valyuta-kredit siyosatini amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqil siyosiy sohasi hisoblanadi. Mustaqil siyosat esa pul va valyuta bozorida yuzaga kelayotgan vaziyatni, ichki bozordagi makroiqtisodiy shart-sharoitni, tashqi omillarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu holat qonunning 6-moddasida «Markaziy bank o'z vakolatlari doirasida qaror qabul qilishda mustaqildir» deb tasdiqlangan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot beradi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tavsiyasi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi.

O'onunning 2-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs sifatida ko'chmas mulk va moliyaviy resurslarga egalik qiladi. Bu hol uning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlaydi va mustaqil pul-kredit siyosatini samarali o'tkazish imkoniyatini beradi.

Narxlarga va ayirboshlash kurslariga ta'sir ko'rsatadigan hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bevosita nazorati va ta'sirida bo'lmagan turli omillar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy maqsadiga erishishini murakkablashtirishi mumkin. SHunga qaramay, chet el tajribasi shuni ko'rsatadiki, aynan Markaziy bank makroiqtisodiy jarayonlarning rivojlanish yo'nalishini, birinchi galda pulning qadrsizlanish sur'atini va valyuta kursini belgilashni idora qiladi.

Qonunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga vakolatlar berish bilan bir qatorda, uning uchun ta'qiqlangan faoliyat turlari ham aniq belgilab berilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga tijorat faoliyati bilan shug'ullanish, muassasa yoki tashkilotlarga moliyaviy yordam ko'rsatish ta'qiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga korxona va tashkilotlar faoliyatida bank hamda yuridik shaxslar sifatida ishtirok qilishga ruxsat etilmaydi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank o'z vakolatlaridan foydalanishda barcha yuridik shaxslarni baravar ko'rishi lozim.

Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ulardan eng **asosiy vazifalar** sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

-monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini yaratish;

-banklar faoliyatini tartibga solish va banklarni nazorat qilish;

- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zahirasini saqlash va uni boshqarish;

- Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat byudjetining kassa ijrosini uyushtirish.

Mazkur vazifalarni bajarish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi yumushlarni ado etishi zarur.

Iqtisodiyotni pul-kredit vositasida boshqarish, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi sifatida uning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish va «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 23-moddasiga muvofiq keyingi moliya yili boshlanishiga uzog'i bilan 30 kun qolganda bu haqda Oliy Majlisga axborot beradi. Markaziy bank pul taklifi hajmini o'zgartirib, ishlab chiqarishning umumiy hajmiga, bandlik darajasiga va korxonalar faoliyatining o'sish sur'atlariga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyotdagi tanglik davrida pul taklifi hajmining oshirilishi iste'mol va sarmoyaga bo'lgan talabning o'sishiga, binobarin, bandlik, ishlab chiqarish hajmi ortishiga yordam beradi. Pul yuqori sur'atlarda qadrsizlanayotgan sharoitda Markaziy bank ularni sekinlashtirish zarurligidan kelib chiqib muomaladagi pul miqdorini cheklash siyosatini o'tkazadi, natijada iqtisodiyotda unga bo'lgan talab kamayadi, pul bozorlaridagi foiz stavkalari o'zgaradi, pulning qadrsizlanishi kamayadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari, pul massasi o'zgarishining aniq maqsadli mo'ljallari va pul muomalasini tartibga solish vositalari qonunning 4-qismida yoritilgan bo'lib, unda Markaziy bankning pul-kredit operatsiyalari belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini bir yilga ishlab chiqadi va ular Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan so'ng u mukammal dastur sifatida qabul qilinadi. Bu dastur iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miqdorining yillik o'stirish sur'atlarining maqsadli ko'rsatkichlarini, kredit, foiz va valyuta siyosatini amalga oshirish yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Umumiy iqtisodiy tahlilning zarurligiga sabab shuki, monetar siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish barcha muhim makroiqtisodiy hodisalar; pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy qismi va mehnat resurslarining bandligi, to'lov balansi bilan chambarchas bog'langan. Pul muomalasini boshqarib borish vositalarini quyidagi chizmadan ko'rish mumkin.

Undan tashqari, Markaziy bank foiz (diskont) siyosatini, targetlash va boshqa usullardan foydalanib pul massasini boshqarib borishi mumkin.

Muomaladagi pul massasining hajmini, banklarning likvidligini muvofiqlashtirish va inflyasiya sur'atlarini tushirish maqsadida Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy rezervlar me'yorini o'rnatib berish siyosatini amalga oshiradi. Minimal zahiralar bu tijorat banklari resurslarining Markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo'lgan qismidir. Majburiy rezerv miqdori tijorat bankining yig'ilgan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zahira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasada, ularning minimal likvidligini ta'minlash omili bo'lishi mumkin. Majburiy zahira me'yori hozirgi kunda O'zbekistonda 15 foizni tashkil qiladi. Markaziy bank tomonidan zahira miqdori ba'zi bir omillarni hisobga olgan holda o'zgartirilishi mumkin, u omonatlarning hajmi, turi, muddatiga, banklarning boshqa majburiyatlariga bog'liq bo'ladi. Banklar Markaziy bankda majburiy zahiralarini deponentlash tartibiga rioya qilinishi uchun javobgardir. «Tijorat banklari tomonidan Markaziy bankda majburiy zahiralarini deponentlash tartibi to'g'risida»gi nizomda belgilangan majburiy zahiralarini deponentlash tartibi O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha banklar uchun taalluqlidir. Majburiy rezervlar Markaziy bankda naqd pul yoki omonatlar ko'rinishida, Markaziy bank belgilaydigan tartibda depozitga o'tkaziladi. Majburiy rezerv talablarining me'yorlari yoki tarkibi belgilangani yoki o'zgartirilgani to'g'risidagi ko'rsatmalarda kamida bir oylik muddat ko'rsatiladi, rezervlarning tarkibi yoki miqdoriga doir yangi me'yorlarni banklar ana shu muddatgacha bajarishlari shart. Markaziy bank majburiy rezervlar bo'yicha foizlarni to'lash to'g'risida qaror qabul qiladi. Zahira talablarini hisob-kitob qilishda chet el valyutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatleri, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb etilgan mablag'lar hisobga olinmaydi. Majburiy zahiralarini deponentlash bank vakillik hisob varag'idan pul mablag'larini

o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Majburiy zahiralarini turli foyda keltiruvchi aktivlar bilan qoplashga ruxsat etilmaydi.

Banklar har oyning dastlabki uch ish kuni mobaynida Markaziy bankka bank rahbari va bosh hisobchisi (yoki ular vazifasini bajaruvchi shaxslar) tomonidan imzolangan majburiy zaxiralar hisob-kitobini (1-va 2-ilovalarda keltirilgan jadvalga hamda uni to'ldirish bo'yicha berilgan uslubiy ko'rsatmalarga asosan) taqdim etadilar.

Markaziy bankda deponentlanishi lozim bo'lgan majburiy zaxiralarning hisob-kitobi kunlik balans asosida (alohida milliy va alohida xorijiy valyutada) majburiy zaxiralanishi lozim bo'lgan mablag'larning o'rtacha oylik qoldig'ini aniqlash orqali tuziladi. Majburiy zaxiralanishi lozim bo'lgan mablag'larning o'rtacha oylik qoldig'i hisobot oyining har bir ish kuni bo'yicha hisobvaraqlarning (alohida milliy va alohida xorijiy valyutada) qoldiqlari yig'indisini ish kunlari soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

Bank majburiy rezerv talablarining eng kam miqdorini saqlab turish to'g'risidagi 29-modda qoidalarini bajarmagan taqdirda Markaziy bank qat'iy tartibda bu bankdan etishmayotgan mablag' summasini, shuningdek, qayta moliyaviy ta'minlashning ikki stavkasidan oshmaydigan miqdorda jarima undirib oladi.

Markaziy bankning hisob (diskont) siyosatining mohiyati shundaki, u tijorat banklardan veksellarni sotib oladi. Misol uchun, mol sotib oluvchi korxonaning etkazib berilgan mollarning haqini to'lash uchun mablag'i etarli bo'lmasa, u tovar uchun to'lovni ma'lum vaqt o'tgandan keyin amalga oshirishi to'g'risida veksels berishi mumkin. Mol sotuvchi korxonaga pul mablag'lari zarur bo'lgan vaqtda u vekselni tijorat bankiga sotishi mumkin. Tijorat banki vekselni sotib olganda, unda ko'rsatilgan summadan kam summaga sotib oladi. Zarur bo'lganda tijorat banki vekselni Markaziy bankda hisobga qo'yishi mumkin. Bu holda Markaziy bank ham o'z foydasiga ma'lum foiz-hisob stavkasini ushlab qolishi mumkin. Tijorat banklari veksellarni sotib olishda Markaziy bankning hisob stavkasiga tayanadilar. Markaziy bankning hisob stavkasi tijorat banklari o'rnatadigan hisob stavkaning eng past chegarasi hisoblanadi. Odatda, tijorat banklarining hisob stavkasi Markaziy bankning hisob stavkasidan yuqori bo'ladi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati bu to'g'ridan-to'g'ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatbaho qog'ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash;
 - tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlar berish.
- Bunday kreditlar lombard kreditlar deyiladi.

-to'g'ridan-to'g'ri kredit berish usuli.

Kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo'lgan hollarda ular Markaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Remoliyalashtirishning asosiy maqsadi, pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Remoliyalashtirish siyosatini olib bora turib, Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi. O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank o'rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo'lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

-oltin, chet el valyutasi, xalqaro zahiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar;

-davlatning qarz majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan boshqa qarz vositalari.

Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan va Markaziy bank ular bilan ushbu qonun doirasida boshqa xil operatsiyalar o'tkazishi mumkin bo'lgan aktivlar, to'lanishiga banklar asosida kreditlar berishi mumkin.

Bank faoliyatida riskning iqtisodiy asoslangan chegaralardan chiqib ketmaslik bank sistemasi barqaror ishlashining muhim shartidir. Risk doiralarini cheklab qo'yish Markaziy bank tomonidan tijorat banklari uchun rioya etilishi majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni belgilab

qo'yish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank banklar uchun majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni, shu jumladan:

- kapitalning etarlilik koeffitsientini;
- bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhiga tavakkalchilikning eng ko'p miqdorini;
- yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko'p miqdorini;
- likvidlik koeffitsientlarini va boshqalarni belgilaydi.

Markaziy bank iqtisodiy me'yorlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi. Banklar va ularning filiallari banklarga oid qonun hujjatlarini, belgilab qo'yilgan iqtisodiy me'yorlarni buzgan taqdirda Markaziy bank ulardan ustav kapitalining eng kam miqdorining 0,1 foizigacha jarima undirish yohud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Hisob - kitoblarni va o'tkazish operatsiyalarini bajarish. O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitoblar naqd pulli va naqd pulsiz tarzda amalga oshiriladi. Jami pul aylanishining asosiy qismi naqd pulsiz to'lovlarga to'g'ri keladi. Bunda pulning harakati kredit muassasalaridagi hisob varaqlarga pul o'tkazish va o'zaro talablarni hisobga olish jarayonida sodir bo'ladi. Mahsulot sotish ishlarini bajarish, xizmat ko'rsatish yo'li bilan mablag' topish, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash, bankdan qarz olish va uni qaytarish, aholiga pul daromadlarini to'lash va ulardan foydalanish kabi xo'jalik munosabatlarining sohaları vositasida naqd pulsiz pul oboroti xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning hisob varaqlari amal qilayotgan bank muassasalari orqali o'tadi. O'zaro hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan va hamma bank hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib boriladi. Ushbu qoidalarining bir tarzda qo'llanishi butun respublika hududida hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlaydi.

Banklar faoliyatini tartibga solish va ularni nazorat qilishdan asosiy maqsad «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 50-moddasiga muvofiq bank tizimini barqaror tutib turish, omonatchi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirishning asosiy vositalaridan biri bank faoliyatiga ruxsatnoma (litsenziya) berishdir. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus komissiyasi bu faoliyat bilan shug'ullanishga da'vogarlarining birlamchi hujjatlarini ko'rib chiqadi, pul bozorida ularning muomalaga tayyorligini, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki talablariga javob berishini tahlil qiladi va qaror ijobiy bo'lgan taqdirda bank faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma beradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojlanishini har tomonlama hisobga olib, kuzatib boradi. Kapitalning aynan bir xilligi, likvidlikka doir talablarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy me'yorlarni, shuningdek kreditlash hajmi va limitlarini belgilaydi. Qonunda kredit tashkilotlarning hamma turlari uchun yagona mazmunga ega bo'lgan iqtisodiy me'yorlar guruhining bajarilishi nazarda tutiladi. Kapitalning etarliligi, aktivlarning sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli baholanadi, nochor banklar aniqlanadi.

Rasmiy oltin-valyuta zahiralarini saqlash. Xalqaro hisob-kitoblarda zahiradagi aktiv va kafolatli sug'urta fondi vazifasini ado etish Markaziy bankning pul-kredit siyosatida valyuta-mablag'laridan sharoitga qarab foydalanish imkonini beribgina qolmay, balki dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo'li bilan mamlakatimizning oltin valyuta zahiralarini qiymatini saqlab turish imkoniyatini yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va xususiy shaxslar ham xorijiy valyutaga ega bo'lish va valyuta operatsiyalarini o'tkazishga haqi borligiga qaramasdan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyuta zahiralarini saqlovchi asosiy depozitariy bo'lib qolishi mumkin.

Hukumat maslahatchisi-xazina vakili vazifasi. Bu vazifa «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 44-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumat bankiri sifatida davlat muassasalari va tashkilotlarining hisob varaqlarini yuritadi, ana shu hisob varaqlarda mablag'larni jamg'aradi va ulardan

to'lovlarni amalga oshiradi: davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalarni o'tkazib turadi; davlatga bevosita qisqa muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini xarid qilish tarzida kredit beradi; hukumat idoralarining topshirig'iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valyutada operatsiyalar bajaradi.

45-moddada belgilab berilganidek, hukumat davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida, kredit berishning ichki va tashqi manbalaridan mablag' olish rejalari to'g'risida Markaziy bank bilan maslahatlashadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning fiskal (xazina) vakili vazifasiga muvofiq hukumat hisob varaqlarini yuritar ekan (47-modda), hukumatning moliya operatsiyalarini amalga oshirishda ko'maklashadi, byudjet kirimlari va chiqimlari masalalari yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirishda vakil sifatida ishlaydi, ular bo'yicha hisob varaqlarni yuritadi, davlat qarz majburiyatlari bilan bog'liq boshqa masalalarini hal etishda qatnashadi.

Tijorat banklariga kredit berish. Markaziy bank iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini bevosita kreditlamasada, u tijorat banklarining kredit zahiralariga bozor usullari orqali samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun pul bozorining turli bo'g'inlarida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki operatsiyalaridan, shu jumladan valyuta intervensiyasidan, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog'ozlari bilan bo'ladigan operatsiyalaridan, kredit kimoshdi savdolaridan foydalanadi. Markaziy bank o'zi belgilagan shartlarga binoan oltin, chet el valyutasi, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari, davlatning qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellarini garovga olgan holda tijorat banklariga uch oygacha bo'lgan muddatda kredit berishi mumkin.

Tijorat banklariga kredit berishning eng ko'p tarqalgan bu turi banklarni qayta moliyaviy ta'minlash deb yuritiladi va u «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 30-moddasiga asosan amalga oshiriladi.

Tijorat banklari va hukumat O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy mijozlaridir. Boshqacha aytganda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarning banki hisoblanadi. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisob varaqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalanadilar va undan tashqari naqd pul zarur bo'lganda ham ular Markaziy bankka murojaat qilishadi.

Pul emissiyasi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ham pulni emissiyalash xuquqiga ega, ya'ni u emissiya markazi hisoblanadi. Bu vazifa hozir ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega, chunki chakana savdoda mahsulot haqini to'lash hamda qarz majburiyatlarini uzil-kesil uzish uchun mablag'ga ega bo'lishini ta'minlash uchun naqd pul zarur.

Tijorat banklarining kassa zahiralarini jamg'arish va saqlash. Muomaladagi pul miqdori hajmini boshqarish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki jalb qilingan pul mablag'lari hajmiga qarab tijorat banklarida zahiralarining muayyan koeffitsientlarini belgilaydi. Pul-kredit vositasida boshqarishning samaradorligi, uning pul miqdori o'sish sur'ati va tuzilmasiga, shuningdek pulning qadrsizlanish darajasiga ta'siri majburiy zahiralar tizimining moslashuvchanligiga bog'liq. Ko'rib chiqilayotgan Qonunning 28-moddasiga muvofiq majburiy zahiralar alohida hisob varaqda naqd pul yoki omonatlar tarzida deponentga olinadi. Zahiralar tizimi tijorat banklariga likvidlik bilan bog'liq qisqa muddatli muammolarni hal etish imkonini beradi. Ayrim hollarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qaroriga binoan majburiy zahiralariga foizlar qo'shib qo'yilishi ham mumkin. Tijorat banklarining mablag'larini zahiralar talablariga amal qilish borasida javobgarligini oshirish uchun qonunda moliyaviy sanksiyalar (53-modda) ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'lanmay qolgan pulni qonunda belgilangan tartibda so'zsiz undirib olish, shuningdek jarimalar solish huquqi berilgan.

Endi Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Markaziy bank yagona markazlashtirilgan boshqaruv tizimiga ega. Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun tegishli xizmatlar va muassasalar tashkil etadi.

Markaziy bank O'raqalpog'iston Respublikasi poytaxtida, viloyatlarning markazlari va Toshkent shahrida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan bosh boshqarmalar tuzadi.

Markaziy bank raisi Boshqaruvning raisi hisoblanadi. Boshqaruv a'zolarini Markaziy bank raisi taqdimnomasiga ko'ra, Oliy Majlisning Kengashi tasdiqlaydi.

Markaziy bank raisi Markaziy bank va uning Boshqaruvi faoliyatiga rahbarlik qiladi, bankning fondlarini tasarruf etadi va Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalar bajarilishi uchun javobgar bo'ladi.

3.Tijorat banklarining funksiyalari va operatsiyalari.

Tarixiy taraqqiyot davomida banklar mablag'larni yig'ish, saqlab berish, kredit-hisob va boshqa turli xil vositachilik operatsiyalarini bajarib kelganliklari sabab, banklar kredit muassasa bo'lib, foyda olish maqsadida bank barcha risklarni o'ziga qabul qilgan holda operatsiyalarini amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprelda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunining 1-moddasiga asosan "**Bank**-tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan, ya'ni:

-yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

-to'lovlarni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o'z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag'larni muddatida qaytarib berish, to'lov va ta'minlash shartlari asosida o'z nomidan ularni joylashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasa hisoblanadi.

Ba'zi adabiyotlarda «bank-bu korxona», deb ham izoh beriladi. Ma'lumki, bank yaxlit olingan korxona sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxona faoliyatiga shu jihatdan o'xshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari o'z faoliyatini o'z daromadini ko'paytirishga qaratadi, lekin korxonalar faoliyatidan farqli ravishda banklar shu asosida birinchidan, o'z ta'sisчилari—aksiyadorlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o'z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

Tijorat banklariga, bizning fikrimizcha, shunchaki «korxona» emas, balki «maxsus korxona» deb qarash zarur. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o'z aksiyadorlariga, paychilariga foyda olishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig'iladi va bu banklar xuquqiy, jismoniy shaxslarga o'z xizmatlarini ko'rsatadilar.

Bank bu shunday korxonaki, unda xom ashyo bo'lib depozit va qo'yilmalar hisoblansa, oxirgi tovar – bu berilgan ssudalardir. Depozit va qo'yilmalar jalb qilingan qarz mablag'lari, berilgan ssudalar esa – joylashtirilgan mablag'lar bo'lib hisoblanadi.

Har xil jismoniy shaxslar va tashkilotlardan pul mablag'larini jalb qilish uchun, qarz hajmiga qarab ma'lum summani foizlar shaklida to'lash kerak. Bo'lmasa mablag' qo'yuvchilar yoki boshqa bankni tanlaydilar, yoki pul saqlashni boshqa shakllariga o'tadilar: masalan, oltin yoki valyuta sotib olish, boshqa moliyaviy vositachilar xizmatlaridan foydalanish va boshqalar. Pul saqlash shaklini tanlashda mablag' qo'yuvchini ikkita muhim omil - moliyaviy vositachilarning ishonchli ekanligi va daromad olish darajasi (qarzga to'lanadigan foizlar) ko'proq qiziqtiradi.

Boshqa tomondan, bank ssuda berganda uning summasiga qarab foiz shaklida to'lov undiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining bozor munosabatlari sub'ektlari bilan aloqasi yanada kengayadi va chuqurlashadi. Bank bu holda barcha mablag'lari harakatini boshqarib boradi.

Bu ikkita foiz stavkalari o'rtasida farq - bank daromadining asosiy manbasi bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda u "marja" nomi bilan yuritiladi.

SHunday qilib, marja - bu jalb qilinuvchi va joylashtirila- digan qarz va ssuda foiz stavkalari o'rtasidagi farqdir.

Banklar mablag'larni jalb qilish va joylashtirish yo'li bilan barcha pul mablag'lari harakatini boshqarib boradi. Bankning asosiy faoliyati vositachilik bilan bog'liq bo'lib, u pul mablag'larni qarz beruvchidan qarz oluvchilarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarishdan iborat. Banklar bilan bir qatorda pul mablag'lari harakatini boshqa moliyaviy va kredit tashkilotlari, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari ham amalga oshiradilar. Biroq, bankning moliyaviy risklarning sub'ekti sifatida yuqorida keltirilgan boshqa sub'ektlar faoliyatidan farq qiladigan ikkita o'ziga **xos xususiyati** mavjud:

-birinchidan, banklar faqat ular uchun xos bo'lgan qarz majburiyatlarini (depozitlar, omonat sertifikatlari va boshqalar) chiqaradilar va bu yo'l bilan yig'ilgan mablag'larni boshqa sub'ektlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar va qarz majburiyatlariga joylashtiradilar. Bankning bu xususiyati moliyaviy broker va dillerlar faoliyatidan farq qiladi, chunki ular moliya bozorida o'z qarz majburiyatlarini chiqarmasdan faoliyat ko'rsatadilar.

-ikkinchidan, banklar jismoniy va yuridik shaxslar oldida mijozlarning pul mablag'larini hisob varaqlariga qo'yish va jamg'arma o'tkazish, depozit sertifikatlarini chiqarish va boshqalar orqali qat'iy belgilangan qarz majburiyatlarini oladilar. Qat'iy belgilangan qarz majburiyatlar bilan faoliyat ko'rsatish banklar uchun riskli hisoblanadi, chunki banklar o'z kreditorlari oldida olgan majburiyatlarini to'liq bajarishlari lozim. Investitsion fondlar esa o'z aktivlari va passivlarining qiymati o'zgarishi bilan bog'liq risklarni o'z aksiyadorlari zimmasiga yuklaydilar.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarini tashkil etish va ularning faoliyatini olib borish "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga asoslanadi. YUqorida qayd etilgan qonunga asosan O'zbekiston Respublikasida banklar universal faoliyatni amalga oshiradilar. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, turli xilda kreditlar berish, qimmatli qog'ozlar va xorijiy valyuta oldi-sotdisi bilan shug'ullanish, bo'sh turgan pul mablag'larni jalb etish, hisob-kitoblarni amalga oshirish, kafolat va garantiyalar berish va hokazolar tijorat bankining asosiy faoliyat turlaridan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida xorijiy banklar va har qanday mulkchilik shakliga asoslangan banklar faoliyat ko'rsatishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari va ularning mulkchilik shakliturli mulkchilikka asoslangandir.

Odatda, O'zbekistonda banklar aksionerlik jamiyat ko'rinishida tashkil etiladi. Bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat organlarining mablag'lari, jamoa, birlashmalar va fondlarining mablag'lari, garov va kreditga olingan mablag'lardan foydalanish mumkin emas.

Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi aksioner jamiyat tuzilishiga o'xshashdir. Tijorat bankining oliy organi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Bu yig'ilishlarda aksiyadorlarning vakillari va aksiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok etadilar. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi ko'rib chiqishga qo'yilgan masalalar bo'yicha qaror qabul qilish uchun aksiyadorlarning kamida 3/4 qismi ishtirok qilishi lozim.

Bankning boshqaruvini direktorlar kengashi amalga oshiradi. Unga qo'shimcha tarzda bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas'uliyati ham yuklatilgan. Direktorlar kengashi a'zolarining tarkibi va saylanish muddati tijorat bankning nizomi bilan belgilanadi.

Bank Kengashi bank faoliyatining asosiy yo'nalishini, kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini ko'rib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, shu'balarni ochish yoki yopish masalalarini ko'rib chiqish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bank Boshqaruvi bank faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi. Bank boshqaruvi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi va direktorlar kengashi oldida javobgardir. Aksionerlarning umumiy yig'ilishi, bank kengashi va boshqaruvi bankning boshqaruv organlari hisoblanadi.

Bankka operativ rahbarlik qiluvchi va uning faoliyati uchun javob beruvchi bank boshqaruvi bankning ijroiya organi hisoblanadi. Boshqaruv bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishi oldida hisobdordirlar.

Yuqorida keltirilgan bankning tashkiliy tuzilishi aksariyat banklar uchun o'xshash bo'lib tijorat banklarining joylashish o'rnini, xizmat ko'rsatadigan mijozlarning faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqib ba'zi bir o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

Bank boshqaruv majlisi doimo o'tkaziladi va majlislarda qabul qilinadigan qarorlar berilgan ovoz soniga qarab hal etiladi. Ovozlar tengligida bank boshqaruvchining ovozi hal etuvchi hisoblanadi. Agar, boshqaruv a'zolari yoki boshqaruv raisi boshqaruv qabul qilgan qaroriga norozi bo'lsa, ular o'z fikr va mulohazalarini kengash yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishiga bildirishlari mumkin.

Bu holatda kuzatuv kengash qarori hal etuvchi hisoblanadi va bank boshqaruvi raisi qarori bilan amaliyotga tatbiq etiladi.

Taftish komissiyasi aksionerlarning umumiy yig'ilishi tomonidan saylanadi. Uning tarkibida kuzatuv kengash a'zolari va

bank boshqaruvi a'zolari bo'lishi mumkin emas. Bank boshqaruvi taftish komissiyasiga taftish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni taqdim etadi. Taftish natijalari bank boshqaruviga topshiriladi.

Tijorat banki taftish komissiyasining asosiy vazifasi bank xodimlarining o'z amallarini suiste'mol qilishlarining oldini olishga qaratilgan.

Taftish komissiyasi bankning yillik hisoboti va balansiga xulosa qiladi. Taftish komissiyasi bank balansini bo'yicha xulosa chiqarmaguncha u aksionerlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanishi mumkin emas.

Tijorat banklarda hisobot O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan qonun-qoidalar asosida amalga oshiriladi. Ular Markaziy bankka yoki uning joylardagi boshqarmalariga bankning oylik balansini, choraklik aylanma vedomostini va uning yillik buxgalteriya hisobotini har oyning 1 kunigacha taqdim qilishlari shart. Tijorat banklarining moliyaviy ahvolidan ularning aksiyadorlari va mijozlari xabardor bo'lmog'i lozim. SHu bois tijorat bankining faoliyat natijasi, moliyaviy holati to'g'risida mijozlarga axborot berish maqsadida ularning aksionerlar umumiy yig'ilishida tasdiqlangan yillik balansini hamda foyda va zararlar to'g'risidagi hisoboti, ularning haqqoniyligi to'g'risidagi auditorlik tashkilotlarining xulosasidan keyin matbuotda e'lon qilinishi lozim.

Tijorat banki kredit-hisob operatsiyalarining tezkorligini ta'minlash maqsadida hududdan uzoqda joylashgan mijozlar uchun bank filial va vakolatxonalarini Markaziy bank ruxsati bilan tashkil qilinishi mumkin. Banklarning vakolatxonalari bank joylashgan hududdan boshqa hududlarda ochilishi mumkin va ular mustaqil balansga ega bo'lmaydilar. Ular bank operatsiyalarini joylarda to'laqonli bajarilishi uchun zarurdir.

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Bu sababli tijorat banklari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
- korxona, tashkilotlar va aholini kreditlash;
- iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
- moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
- iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va maslahat xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarini yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag' egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat bankining bo'sh turgan mablag'larni jalb etish ularni kapitalga aylantirish funksiyasi asosiy funksiyalardan hisoblanib, jalb etilgan mablag'lardan daromad qarzi mablag'lariga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi.

Bankning vositachilik operatsiyalari bozor iqtisodiyoti tizimini rivojlantirish borasida bank o'z faoliyatida risk va noaniqlikning oldini olishga sharoit yaratadi. Pul mablag'lari bank

vositachiligisiz ham kreditor va qarz oluvchi orasida muomalada bo'lishi mumkin, ammo bu bilan mablag'larni yo'qotish bilan bog'liq risk darajasi oshadi va mablag'larni o'z vaqtida qaytarib berish muammolari yuzaga keladi. Bu muammolarning yuzaga kelishi shundan iboratki, kreditor va qarz oluvchi bir-birovi haqida etarli darajada ma'lumotga ega emasligi, mablag'larga bo'lgan talabning taklif bilan doimo miqdoran va bir vaqtda teng emasligidadir. Tijorat banklari mablag'larni depozitga jalb etishi, ssuda berishi mumkin. Bank o'z aktivlari bo'yicha keng diversifikatsiya usulini qo'llab omonatlarni qaytara olmaslik riski darajasini kamaytirishi mumkin.

Iqtisodiy tizimni qayta qurish uchun asosan va birinchi galda ichki xo'jalik jamg'armalariga tayanish lozim. Tijorat bank moliya bozoriga kredit resurslariga talab bilan kirar ekan, nafaqat iqtisodiyotda mavjud bo'lgan barcha jamg'armalarni maksimal darajada yig'ishga, balki joriy iste'molni chegaralash bilan jamg'armani shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatmog'i lozim. Jamg'arma mablag'larni shakllantirishda tijorat banklarni depozit siyosatining ta'siri katta. Omonatchilarga yuqori foizlardan tashqari, bank kreditlariga yuqori kafolat va ishonchlilik kerak. Omonatlarni qo'yishda xavfsizlik bilan bir qatorda mijoz tijorat bank faoliyati etarlicha ma'lumotga ega bo'lishi va bu bilan u bankni moliyaviy ahvoliga baho bera olishi mumkin.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy o'rinni korxona, tashkilotlarni, aholini va turli sub'ektlarni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foylanishiga beradi. Bank krediti hisobidan iqtisodiyotning muhim tarmoqlari-sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag'larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o'z ustavlarida ko'rsatilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag' etishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun Markaziy bankka murojat qilishlari mumkin.

Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari ularning o'zlari tomonidan mustaqil belgilanadi. Ammo bu stavkalar davlat pul-kredit siyosatining bosh yo'nalishlarida belgilab beriladigan foiz stavkalari siyosatiga asoslangan bo'lishi lozim.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qimmatli qog'ozlar bozorining yaxshi taraqqiy etmagan bosqichlarida iqtisodiyotda mavjud bo'lgan asosiy moliyaviy resurslar banklarga omonatlarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Banklarning keyingi funksiyasi bu mustaqil sub'ektlararo to'lov operatsiyalarini amalga oshirish funksiyasidir. Rejali iqtisodiyot davrida barcha to'lovlar bir davlat banki orqali amalga oshirilgan, hisob-kitoblarni bunday tizimida to'lovlarni amalga oshirishda davlat o'zi kafil bo'lardi. Mustaqil tijorat bank tizimini shakllantirish hisob-kitob tizimini ajralishiga olib keladi va banklar o'z zimmalariga oladigan risk darajasini ko'paytirdi. MFO hisob varaqalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan hisob-kitoblar o'rniga banklararo hisobning korrespondent schetlarga o'tishi ham risk darajasini ko'payishiga olib keldi. Bunday sharoitda tijorat banklar, mijozlar hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishilishi bo'yicha mas'uldir.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklar iqtisodiyotining to'lov mexanizmidan etakchi o'rin tutadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyot to'lovlarni amalga oshirishni isloh qilish va rivojlantirish orqali mamlakatimiz to'lov tizimida tijorat banklarning o'rni kengaymoqda.

Undan tashqari tijorat banklar moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularni joylashtirish, sotib olish bilan shug'ullanishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish bilan shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari yuqorida keltirilgan funksiyalar asosida quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv operatsiyalar;

- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalari va boshqa turdagi operatsiyalarni bajaradilar.

4.AQSH bank tizimi, FZT uning maqsadi, vazifalari.

AQSH bank tizimida ilk xususiy aksioner banklar "The Bank of New York", "The Bank of Boston" 1784 yilda tashkil etilgan bo'lib, 1791 yilda esa port shaxarlarida o'zining filiallariga ega bo'lgan "The Bank of the United States" tashkil etilgan.

1863 yilda Fuqarolik urushi va moliyaviy resurslarga bo'lgan talabning hamda valyuta bozorida qoniqarsiz xolat yuzaga kelganligi oqibatida Milliy bank akti (National Banking act) imzolandi. Qabul qilingan akt asosida banklar ustida nazoratni amalga oshiruvchi va emissiya xuquqiga ega bo'lgan Valyuta nazorati tashkiloti ish boshladi. Bundan tashqari banklarga filiallarni tashkil etish taqiqlangan edi. Qabul qilingan akt oqibatida mavjud bo'lgan banklar ikki yirik guruxga : umummilliy banklar va aloxida shtat banklariga bo'lindi.

SHu bilan bir qatorda aloxida shaxslarga tegishli bo'lgan xususiy banklar tashkil etilgan bo'lib ularni faoliyat boshlashlari uchun federal organlar yoki aloxida shtatlarning ruxsati kerak edi. Aloxida shtat banklari

- davlat banklari,
- trast kompaniyalari
- jamg'ama banklariga ajralan edi.

1901 yilda Nyu Yorkda Buyuk Britaniya namunasiga ko'ra kliring uylari assotsiatsiyasi tashkil etilgan bo'lib, ushbu assotsiatsiyaga 60 ta milliy va shtat banklari a'zo bo'ldilar. 1907-1913 yillarda bo'lgan banklar inqirozi oqibatida xozirgi kunga qadar AQSH bank tizimini boshqarib hamda tartibga solib turuvchi Federal Rezerv Tizimi tashkil etildi.

1913 yildan e'tiboran to xozirgi kunga qadar AQSH bank tizimi deyarli o'zgarishsiz faoliyat yuritib kelmoqda. Lekin bu davr oralig'ida AQSH bank tizimida bir qancha siljishlar ro'y bergan. 1927 yilga qadar banklarga o'zi joylashgan xududdan tashqarida filiallarni ochish qat'iyan man etilgan edi (Kaliforniya shtati bundan mustasno). 1927 yilga kelib Mak Feddon aktining imzolanishi bilan (1933 yilda o'zgarish kiritilgan) banklarga o'zlarining bosh ofislari joylashgan shtat ichida filiallarni ochishga ruxsat berildi.

AQSH bank tizimida katta o'zgarishlardan biri bu "qora payshanba" nomini olgan 24 oktyabr 1929 yildagi Nyu York fond birjasida aksiyalarning kursining keskin tushishi edi. Buning asosiy sababi esa qimmatli qog'ozlarni sotib olishga berilgan katta miqdordagi kreditlar edi. (jami kredit poketining 35 %). Fond birjasidagi narxlarining keskin tushishi berilgan kreditlarni o'z vaqtida qaytmasligiga olib keldi va natijada banklardan katta miqdorda depozitlarni axoli tomonidan olish boshlandi va oqibatda banklarning ko'pchiligi bankrotlikka uchradi.

1933 yilda AQSH prezidenti Ruzvelt AQSH Kongressi oldiga barcha banklarni yopish masalasini tashladi, lekin kongress buni ma'qullamadi.

shu yilning o'zida yana bir akt Glass Stigal akti imzolandi. Aktning bosh maqsadi mavjud bo'lgan FZT imkoniyatlarini kengaytirish, xususan banklarning zaxira tizimlarini mustaxkamlash va kreditlarning aloxida turlarini chegaralash edi. bundan tashqari omonatlarni kafolatlash kiritildi. Aynan shu akt orqali AQSH bank tizimi segmentlarga bo'linib ketdi.

1935 yildan boshlab barcha depozit qabul qiladigan banklarga qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish taqiqlangan edi.

AQSH moliya tizimi kuchli nazorat o'rnatiladigan va tartibga solib turiladigan tizimlardan biri bo'lib xisoblanadi. AQSH bank tizimini tartibga solishda 3 ta organ: FZT, pul muomalasi nazorati organi, va depozitlarni sug'urtalash bo'yicha federal korporatsiya xisoblanadi.

Pul aylanishi (muomalasi) nazaratchisi bu AQSH prezidenti tomonidan tayinlangan taftish (reviziya) yo'li bilan milliy banklar faoliyatini nazorat qilib boradigan shaxs.

FZT bu AQSH kongressiga bo'ysunadigan markaziy banklarning sistemasi.

FZT strukturasi.

20 asr boshlarida AQSH da 5000 ga yaqin emission banklar mavjud bo'lib, ularning xar biri o'zining asosiy kapitali miqdorida banknotalarni muomilaga chiqarish xuquqiga ega edi. bunda xar bir bank boshqa bankning pul билетlarini qabul qilishi kerak edi.

Bugungi kunda mamlakatimiz aholisining moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularning hayotlari farovonligini ta'minlashda mikromoliyaviy xizmatlarning o'rni muhim ahamiyat kasb etmokda. O'z navbatida, aholi o'rtasida mikromoliyaviy xizmatlarga bo'lgan talabning kuchayishi mahalliy mikroredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini xalqaro talablar darajasiga olib chiqish va sifatli xizmat turlarini taklif etishni talab etadi. Jahon tajribasidan ma'lumki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalari faoliyatining dastlabki davrlarida ularning kreditlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda tijorat banklariga muqobil ravishda nobank kredit tashkilotlarining ham ahamiyati kattadir.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan respublikada faoliyat ko'rsatayotgan nobank kredit tashkilotlari, xususan, mikroredit tashkilotlari hamda lombardlar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, shuningdek, ular faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasi yanada takomillashtirilishi nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini va faoliyati ko'lamini kengaytirishga mustahkam zamin yaratmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi «2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi PQ-1438-sonli Qarorida, aynan, nobank tashkilotlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari belgilab berildi. Bunda nobank tashkilotlari faoliyatini yanada rivojlantirish, mikroreditlash va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish hajmlarini kengaytirish, nobank tashkilotlari va ular tomonidan ko'rsatiladigan xizmat turlari tarmog'ini kengaytirish, nobank tashkilotlarida hisob yuritilishini, ular faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish usullarini yanada takomillashtirish, axborot-aloqa texnologiyalarini joriy etish, nobank tashkilotlari xodimlarining malakalarini oshirish, mikromoliyalash sohasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarni keng yoritish shular jumlasidandir.

2015 yilda mikroredit tashkilotlarining asosiy ko'rsatkichlari barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, jami aktivlari qoldig'i 2014 yildagiga nisbatan 30,2 foizga oshib, 2016 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, 67,5 mlrd. so'mga, kapitali 25,3 foizga oshib, 46,7 mlrd. so'mga va ajratilgan kredit va ko'rsatilgan lizing xizmatlari qoldig'i 24,2 foizga oshib, 54,4 mlrd. so'mga etdi¹.

Shuningdek, 2016 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, lombardlarning jami aktivlari o'tgan yilning shu davriga nisbatan 36,0 foizga oshib, 41,5 mlrd. so'mni, kredit qo'yilmalari qoldig'i 44,7 foizga oshib, 34,6 mlrd. so'mni va jami kapitali hajmi 29,6 foizga oshib, 35 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Nobank kredit tashkilotlari tarmog'i va ular tomonidan ko'rsatilayotgan mikromoliyalash xizmatlari ko'lamining kengayib borayotganligi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, ayniqsa, aholini kreditlash hajmlarining oshib borishiga xizmat qilmoqda.

Jahon bankining ma'ruzasida O'zbekiston keyingi yillarda tadbirkorlik faoliyati uchun ishbilarmonlik muhitini yaxshilash sohasida eng yaxshi natijalarga erishgan dunyodagi o'nta davlat qatoridan joy olgani qayd etilgan.

¹2015 yilda pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2016 yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. Bozor, pul va kredit jurnali. 2016. №1.

Ana shu yoʻnalishdagi islohotlar natijasida yalpi ichki mahsulotimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 2000 yildagi 31 foizdan bugungi kunda 56,7 foizga etgani yoki 1,8 barobar oshgani alohida taʼkidlandi².

Bugungi kunda mamlakatimizda axolining kam taʼminlangan katlamini moddiy jixatdan koʻllab kuvvatlash, ularning xayotlari farovonligini taʼminlashda mikromoliyaviy xizmatlarning oʻrni muxim kasb etmokda. Oʻz navbatida axoli, oʻrtasida mikromoliyaviy xizmatlarga boʻlgan talabning kuchayishi maxalliy mikrokredit tashkilotlari va lambardlar faoliyatini xalkaro talablar darajasiga olib chikish va sifatli xizmat turlarini taklif etishni talab etmokda.

Nobank kredit-moliya institutlari - bu rasman bank emas (bank litsenziyasiga ega emas), ammo asosiy faoliyati moliyaviy hizmatlar koʻrsatish boʻlib, koʻp jihatdan banklarnikiga bogʻliq va muqobil hisoblanadi. SHuning uchun nobank kredit-moliya institutlari koʻplab ingliz tilidagi adabiyotlarda banklarga asosiy raqobatchi deb aytiladi va bular: lombard tashkilotlari, mikrokredit tashkilotlar va kredit uyushmalari (hozirgi kunda faoliyati toʻxtatilgan).

Lombard tashkilotlari, garovxona-garovga qoʻyilgan muayyan buyumlar evaziga maʼlum muddatga pul (mablagʻ) berib turadigan tashkilot. Buyumning qiymati tomonlarning kelishuviga koʻra baholanadi, garovga qoʻyilgan buyum egasiga nomi yozilgan lombard tashkilotlari tilxati beriladi. Olingan pul oʻz vaqtida qaytarilmasa, qoʻyilgan buyum lombard tashkilotlari mulkiga aylanadi va lombard tashkilotlari qoʻyilgan buyumlarni sotishga haqdi. SHuningdek, lombard tashkilotlari qimmatbaho uy-roʻzgʻor buyumlarini saqlab berish uchun ham qabul qiladi. Lombard tashkilotlariga buyumlar faqat mablagʻ olish uchun emas, baʼzan mazkur buyumning ishonchli saqlanishini taʼminlash uchun ham qoʻyiladi. Buyumlarni garovga qoʻyib kredit berish birinchi marta 15-asrda Italiyaning Lombardiya viloyatidan chiqqan sudxoʻrlar tomonidan joriy etilgan ("lombard" soʻzi ham shundan kelib chiqqan). Lombard tashkilotlarning mijozlari bular-asosiy kredit bozorlaridan mablagʻ olish imkoniyatiga ega boʻlmagan hamda kreditni qaytarish salohiyati past boʻlgan mijozlar hisoblanishadi

Mazkur nobank tashkilot ixtisoslashgan tijorat tashkiloti boʻlib, asosiy faoliyati fuqarolarning harakatdagi mulklari garovi ostida qisqa muddatli kreditlar berish va buyumlarni saqlash bilan shugʻullanadi. Lombard tashkilotlari ixtisoslashganlik darajasiga qarab qimmatbaho metallar, maishiy vositalar, zargarlik buyumlari, soatlar, antikvar buyumlar, avtotransportlar va h.k ni garov sifatida qabul qiladi. Buyumlarning bahosi ikki tomonning kelishuvi asosida belgilanadi. Banklar-pulga muhtoj boʻlganlarga mablagʻ (kredit) bermasligi tufayli, mijozlar Lombard tashkilotlariga murojaat qiladilar. Bunga sabab, banklar jismoniy shaxslarga kredit berishlaridan oldin mijozlarning kreditga layoqatlilik darajasi oʻrganiladi. Lombard tashkilotlarida esa mazkur kriteriya mavjud emas.

Qarzdor oʻz buyumini qonunda yoki shartnomada belgilangan vaqt oraligʻida qaytarib olishi mumkin. Bunda olingan qarz summasiga Lombard tashkilotlari tomonidan belgilangan foiz stavkalarini qoʻshish asosida qaytarib sotib olish summasi belgilanadi. Oʻz vaqtida qaytarib olinmagan buyumlar savdo va auksionda realizatsiyaga qoʻyiladi.

Garov evaziga kredit berish birinchi marta Fransiyadan XV asrda olib-sotarlar tomonidan taʼsis etilgan. Ular Lombardiya shahridan boʻlganlar, shu orqali «lombard» soʻzi kelib chiqqan. CHerkovlar aholini past tabaqali qatlamini pul bilan taʼminlash maqsadida, garovga buyum qoʻyish gʻoyasini ilgari surgan. Aynan cherkovlar ssuda stavkasini 5% gacha kamaytirishga muvaffaq boʻlgan. Ilk lombard tashkilotlari uchun pul hayriya ishlari orqali toʻplangan.

XVI asrda ilk bor munitsipial lombard tashkilotlari paydo boʻldi (Nyurnbergda). Ularning ham asosiy funksiyalaridan biri aholini past tabaqali qatlamini ijtimoiy qoʻllab-quvvatlashdan iborat boʻlgan. Tilla taqinchoq bezaklari uchun berilgan pullar aholini oʻsha vaqtda ochlikdan,

² Karimov I.A. "Bosh maqsadimiz- iqtisodiyotimizda olib borayotgan islohotlarni va tarkibiy oʻzgarishlarni keskin chuqurlashtirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka keng yoʻl ochib berishdir". – T.: "Oʻzbekiston", 2016. – 11b.

ochlik tufayli yuzaga keladigan o'g'irlik va qonun buzarlklardan saqlab turgan. O'sha vaqtlarda xususiy lombard tashkilotlari o'zining egasiga juda kata mablag' keltirgan, chunki hali lombard tashkilotlari faoliyati davlat tomonidan nazorat qilinmagan. Buning natijasida bu sohada o'zboshimchalik hukm surgan. Lombard tashkilotlari egalari shunchalik ko'p pul mablag'iga ega bo'lganidan, yuqori tabaqali shaxslar ham lombard tashkilotlari xizmatidan foydalanishgan. Hattoki, davlat boshliqlari harbiy faoliyatni amalga oshirish uchun lombard tashkilotlaridan qarz olgan. Ayniqsa bunda taniqli Prussiya podshosi Fridrix mashhur bo'lgan. SHuningdek, Xristofor Kolumb ekspeditsiyasini amalga oshirish uchun Ispaniya qirolichasi o'z tojini lombard tashkilotlariga qo'ygan. Sekin-asta lombard tashkilotlari universal bo'lib bordi...

O'rta Osiyoda 1913-yil 26-sentabrda Toshkent shahrida birinchi Lombard tashkilotlari ochilgan.

Garov predmeti jihatidan lombard tashkilotlari quyidagilarga bo'linadi:

1) Zargarlik buyumlari Lombardi - Garov sifatida turli xildagi zargarlik buyumlari, ya'ni qimmatbaho metallar, zeb-ziynatlar, qimmatbaho toshlar, tilla idishlar va antikvar buyumlar qabul qilinadi. Ularning bahosi lombar ekspertlari tomonidan o'rnatiladi. Aholiga qimmatbaho metal va toshlar evaziga yoki ularni saqlab bergani uchun qisqa muddatli qarz beradi;

2) Avtolombard - Oxirgi yillarda eng mashhur Lombard tashkilotlari turlaridan hisoblanadi. Garov sifatida avtomobildan foydalaniladi. Uning xusiyati shundan iboratki, qarz oluvchi avtomobilining 90% miqdordagi summasini olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Uning asosiy shartlaridan biri avtomobil qarz oluvchining shaxsiy mulki bo'lishi kerak. Lombard tashkilotlariga qo'yish huquqini beruvchi shaxsdan ishonchnoma taqdim qilishi shart. Aholiga avtomobil evaziga qisqa muddatli qarz beradi;

3) Maishiy vositalar lombardi - Garovga olinayotgan texnika sozlangan bo'lishi yoki qayta ta'mirlash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Bundan tashqari, u etarli darajada qimmatbaho va ayni vaqtda judayam kata hajmga ega bo'lmasligi lozim. Lombard tashkilotlari hududida saqlash imkoniyati mavjud bo'lishi kerak.

1) Universal lombard tashkilotlar - Qonunchilik asosida turli xildagi buyumlarni qabul qiladi. Aholiga Qonunchilik asosida qisqa muddatli qarz beradi;

2) Ixtisoslashgan lombard tashkilotlari- Bunda aynan bir turdagi tovarlarni qabul qilishni afzal bilishadi Masalan , faqat tilla va zargarlik buyumlari, qimmatbaho soatlar yoki antikvar buyumlar. Aholiga qonunchilik asosida aynan bir turdagi tovarlar evaziga qisqa muddatli qarz beradi;

Faoliyati litsenziyalanganligi jihatidan:

1) Litsenziyalangan lombard tashkilotlari

2) Litsenziyalanmagan lombard tashkilotlari

Qimmatbaho toshlar va metallar bn bog'liq lombard tashkilotlari uchun litsenziya muhim hisoblanadi.

Ma'lumki, **mikrokredit tashkilotlari**, eng avvalo, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlariga mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi, jumladan, ma'lum shartlarda mikrokredit va mikroqarz beruvchi tashkilotlar hisoblanadi.

Mikromoliyalash va mikromoliyaviy xizmatlar bozorining rivojlanish evolyusiyasi o'tgan XX asrning o'rtalarida aholining kam daromadli qatlamlariga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish borasidagi dastlabki sa'y-harakatlar ushbu xizmatlardanfoydalanishning pirovard maqsadlari bilan bog'langan. Xususan XX asrning 50-70 yillarida davlat idoralari va donor tashkilotlar mayda va kam ta'minlangan fermerlarning ish unumini hamda daromadlilik darajasini oshirish umidida ularga subsidiyalangan qishloq xo'jalik kreditlarini berib kelganlar.

1980-1990 yillarda mikrokreditlar asosan aktivlarga ega bo'lish va ularni jamg'arish, oilalarning daromadini va turmush darajasini oshirish uchun kam ta'minlangan tadbirkorlarga qarz berishdaniborat edi. Mikrokredit oluvchilarning aksariyat qismi esa, ayollardan iborat bo'lib, ular uchun mikrokreditlash ayniqsa samarali vositaga aylangan.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlariga mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish amaliyotini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini iqtisodiy adabiyotda chuqur tadqiq qilingan.

Mikromoliyalashning kelib chiqish tarixi XIX asrning 40 yillarida Germaniya qishloq xo'jaligida yuz bergan tanglik holatidan (og'ir iqlim sharoitining yuzaga kelishi va hosildorlik bo'lmaganligi) boshlandi va o'sha davrda Fridrix Rayfayzen tomonidan Veerbush shahrida evropada birinchi bor "Хлебный союз" o'zaro yordam kassasi tashkil etildi. XX asrning 50-70 yillarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi sust bo'lgan mamlakatlarda davlat organlari va donor tashkilotlari kichik va kam ta'minlangan fermerlarga ularning mehnat unumdorligi va daromadlari darajasini oshirish umidida subsidiyalashtirilgan qishloq xo'jalik kreditlari berishni boshlagan. 1970 yillardan so'ng rivojlanayotgan mamlakatlarda kam ta'minlangan aholi qatlamiga kichik hajmdagi kreditlar berish va boshqa maslahat xizmatlari ko'rsatish bo'yicha eksperimentlar o'tkazildi.

Guruhli kreditlash uslubi to'g'risida asoslangan birinchi mikrokreditlash dasturi Bangladeshda 1976 yilda prof. M.YUnus (Nobel mukofoti sohibi, 2006 y.) boshchiligidagi "Gramin" banki orqali amalga oshirildi va shu yilni mikromoliyalashning tug'ilgan yili, deb nomlash mumkin.

Xalqaro Nobel mukofotining laureati, prof. M.YUnus tomonidan mikromoliyaviy xizmatlarning nazariy, uslubiy asoslari ishlab chiqilgan va Bangladeshning Gramin banki amaliyotiga joriy etilgan. Mikrokredit tashkilotlari faoliyatining tub asoslari M.YUnus tomonidan yaratilgan. Uning fikriga ko'ra, nisbatan yuqori foiz stavkalarini aholining o'rta qatlamiga nisbatan qo'llash lozim, kambag'allarga beriladigan mikrokreditlar esa, imtiyozli bo'lishi zarur. Ular mikrokreditlar yordamida kambag'allik balosidan qutuladilar, undan keyin esa, banklar va mikromoliyalash tashkilotlari ularni o'rta tabaqaga mansub mijozlar bilan umumiy shartlar asosida kreditlashlari mumkin.

Bizning fikrimizcha, M.YUnusning mikromoliyaviy xizmatlar bo'yicha amaliyotga tatbiq etilgan taklifi qo'llanilishi o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ushbu xizmat turlarini takomillashtirishning zaruriy sharti hisoblanadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, mikrokreditlarni asosan aholining kam ta'minlangan qatlamlari oladi. Ularning daromad darajasi past bo'lib, yuqori foiz stavkalaridagi mikrokredit va mikroleasing xizmatlaridan foydalanish imkoniyati cheklangan. Ikkinchidan, aholining kambag'al qatlamlari va endi tadbirkorlik faoliyatini boshlagan kichik biznes sub'ektlari yuqori likvidli garov ob'ektlariga ega emas. Bu esa, mikromoliyaviy xizmatlar hajmini oshirishga jiddiy to'sqinlik qiladi.

Iqtisodchi-olim D.Tajibaeva ilmiy ishida mikrokreditlash amaliyotining qonunchilik asoslarini takomillashtirish, ularga davlat tomonidan moliyaviy imtiyozlar berish bo'yicha qator ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. D.Tajibaevaning ilmiy izlanishlarida, aynan, mikrokredit tashkilotlarining mikrokreditlar berish amaliyotini takomillashtirish masalalariga asosiy e'tibor qaratilgan.

Iqtisodchi-olim B.Mamatovning «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini mikromoliyalash amaliyoti va uni takomillashtirish» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini moliyalashtirishda mikrokredit tashkilotlarining roli tadqiq qilingan va O'zbekistonda mikrokredit tashkilotlari faoliyati taraqqiyotini ta'minlashga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Xorijlik iqtisodchilardan D.Savinovanning fikricha kichik tadbirkorlikni kreditlash bozorining har bir bosqichi uchun alohida kredit xizmati ko'rsatish zarur. U mazkur bozorning uch bosqichi bo'yicha uch xil kredit xizmatini taklif etadi, jumladan:

- yakka tartibdagi tadbirkorlarga va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan kichik biznes sub'ektlariga minimal miqdorda mikrokreditlar berish;
- kichik biznes sub'ektlariga kapital qurilish va asosiy vositalar sotib olish uchun limit asosida, bir marotabali kreditlash hamda kredit yo'nalishini ochish yo'li bilan kreditlash shaklida, cheklavlar limitlar belgilash orqali o'rta va uzoq muddatli kreditlar berish;

– kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlariga aylanma kapitalni to'ldirish maqsadida overdraft shaklida yoki kredit yo'nalishlari ochish orqali kreditlar berish¹.

Ayrim iqtisodchi-olimlar mikromoliyalashni kredit tarixi mavjud bo'lmagan, garov ta'minoti etishmagan, an'anaviy bank xizmatlaridan foydalanishga imkoniyati bo'lmagan tadbirkorlarga, mijozlarning ma'lum guruhiga kichik hajmdagi kreditlar taqdim etish borasidagi faoliyat sifatida e'tirof etadilar, mikromoliyaviy munosabatlarning ijtimoiy roliga esa alohida e'tibor qaratiladi, shuningdek, mikromoliyalashni mikrokreditlash sifatida tushunib, uning yuqori miqdori qonun hujjatlari bilan belgilanishini ta'kidlaydilar. Masalan, A.Taev fikricha: "mikromoliyalash - bu ijtimoiy tengsizlikni qisqartirishga yo'naltirilgan, an'anaviy bank xizmatlariga imkoniyati etmagan kichik tadbirkorlik sub'ektlari va jismoniy shaxslarga kichik hajmdagi, ya'ni 500-1000 AQSH dollari miqdorida beriladigan kreditlar tushunilib, uning asosiy xususiyati kredit tarixi mavjud bo'lmagan, garov ta'minoti etarli bo'lmagan mijozlarga xizmat ko'rsatilishidir".

T.Minakova tadqiqotlarida "mikromoliyalash - mikrokreditlashni anglatib, kichik biznesni, shu jumladan, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun past foiz stavkalar asosida kichik hajmdagi kreditlarni garovsiz taqdim etishdir", deb tariflangan³.

Jahon tajribasida mikrokreditlashda qo'llaniladigan uslubiyotga ko'ra (1-jadval) yakka tartibda kreditlash, odatda, tijorat banklari tomonidan qo'llaniladigan usulning yangi ko'rinishidir. Bu jarayonda olinadigan qarzlarni mol-mulk bilan kafolatlanadi, mijozlarning kredit tarixi va ularga berilgan tavsiyalar tekshiriladi, qarz berishda ta'minlanayotgan biznesning hayotiyliigi, istiqboli sinchiklab o'rganilgandan so'ng kredit beriladi. Mikrokredit tashkilotlari mijozlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga harakat qiladi. Mazkur uslubiyotning odatdagi kreditlashdan farqi unda maslahat berish va o'rgatish kabi vositalarning mavjudligidir. Guruh bo'lib kreditlash uslubiyotiga ko'ra, bank xodimlari tomonidan bajariladigan vazifalar kredit guruhi zimmasiga yuklanadi, uning shakllanishi mikrokredit tashkiloti xodimining tashabbusiga ko'ra yuz beradi. Guruh mijozlarni o'zi tekshiradi va uning tarkibiga kim kirishi mumkinligini o'zi hal etadi. Guruh a'zolari bir-birining biznesini va kreditni qaytarish imkoniyatlarini baholashadi, kreditlash asta-sekin ko'payuvchi, uncha katta bo'lmagan miqdorda qarz berish yo'li bilan amalga oshiriladi, guruh a'zolarining har biri olingan qarzni qaytarish yuzasidan javobgar bo'ladi, qarzni qaytarish muddati buzilganda yoki to'lanmasa, guruh to'qarzni tamoman uzmagunicha navbatdagi kreditni olish imkoniyatidan mahrum etiladi. Amaliyotda mikrokredit tashkilotlarida guruhlarga qarzni hamma qismini berish usuli ham qo'llaniladi va guruh qarzni a'zolariga qay tartibda berishni o'zi hal etadi.

2. Nobank kredit tashkilotlari faoliyatining huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasida aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mikromoliyaviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda tijorat banklari bilan birga nobank kredit tashkilotlarini ham o'rni va ahamiyati oshib bormoqda. Bu borada so'nggi davrlarda keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2006 yil 15 sentyabrdagi 50-sonli "Mikromoliyalash to'g'risida"gi, 2006 yil 20 sentyabrdagi 53-sonli "Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunlari va ularga asoslangan holda Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan 2006 yil 7 oktyabrdagi №24/4 "Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi me'yoriy hujjatlar nobank kredit tashkilotlari uchun zarur huquqiy mexanizmni yaratib, ular sonini tez sur'atlarda o'sishiga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Mikromoliyalash to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishiga qadar fuqarolar va tadbirkorlik sub'ektlarini mikrokreditlash Markaziy bank tomonidan ishlab

¹Савинова Д.В. О формировании механизма привлечения кредитных ресурсов в малый бизнес //Деньги и кредит. - Москва, 2009. - № 5.

³Минакова Т.В. Стратегия и развития малых и средних предприятий промышленности в условиях социально ориентированной экономики. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н. -М.: МГУ, 2008.

chiqilgan va Adliya vazirligida tasdiqlangan nizomlar, tartiblar va yo'riqnomalar, shuningdek, mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlarning ichki siyosatlari doirasida amalga oshiriladi.

Mazkur qonunning qabul qilinishi bilan fuqarolarni va tadbirkorlik sub'ektlarini mikromoliyalashning xuquqiy bazasi yanada takomillashdi. Chunki ushbu qonunning asosiy maqsadi mikromoliyaviy xizmatlar bozorini rivojlantirish, fuqarolar va tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini kuchaytirish uchun ularni moliyaviy mablag'lar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat, deb ko'rsatib o'tilgan.

Mazkur qonunda mikromoliyalash, mikroredit, mikroqarz va mikrolizing tushunchalari to'liq ochib berilgan.

Xususan, mikromoliyalash-mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlarning qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan oshmaydigan summada mikroredit, mikroqarz, mikrolizing berish, shuningdek mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartnomaga muvofiq boshqa xizmatlar ko'rsatish borasidagi faoliyatidir. Mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlar jumlasiga banklar, mikroredit tashkilotlari, lombard tashkilotlari va boshqa kredit tashkilotlarini kiritish mumkin.

Mikroredit-qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdordan oshmaydigan summada to'lovlik, muddatlik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag'laridir. Mikroredit qarz oluvchiga pul mablag'larini shartnomaga muvofiq muayyan maqsadlar uchun ishlatish shartlari asosida (maqsadli mikroredit) beriladi.

Mikroqarz-mikroredit tashkilotlari tomonidan jismoniy shaxs bo'lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdordan oshmaydigan summada muddatlik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa, to'lovlik sharti asosida ham beriladigan pul mablag'laridir.

Mikrolizing-mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilot tomonidan lizing oluvchining topshirig'iga binoan uchinchi tarafdin mol-mulk olish hamda uni egalik qilish va foydalanish uchun lizing oluvchiga shartnomada belgilangan shartlar asosida haq evaziga berish nazarda tutiladigan xizmatdir. Mikrolizing tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun lizing to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdordan oshmaydigan summada beriladi.

Mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlardan biri—bu mikroredit tashkilotidir. Mikroredit tashkilotlari 2006 yil 26 avgustdagi "Mikroredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunga muvofiq o'z faoliyatlarini amalga oshiradilar. Unga ko'ra mikroredit tashkiloti - Mikroredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va "Mikroredit tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunga muvofiq boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs deb ko'rsatib o'tilgan. Mikroredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vositachilik va mazkur qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug'ullanishga haqli emas.

Mikroredit tashkilotlari yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi mumkin. Ushbu tashkilotlar davlat organlari, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari va diniy tashkilotlar tomonidan tashkil etilishi mumkin emas.

Mikroredit tashkiloti ta'sis hujjatlari asosida faoliyat ko'rsatadi.

Mikroredit tashkilotining ta'sis hujjatlarida muayyan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxslar uchun qonun hujjatlarida belgilangan ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

- mikroreditlar, mikroqarzlilar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyat to'g'risidagi;
- boshqaruv organlarining tuzilishi va vakolatlari to'g'risidagi;
- mikroreditlar, mikroqarzlilar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun mablag'larni shakllantirish manbalari to'g'risidagi;

- mikro kredit tashkilotida audit o'tkazish tartibi to'g'risidagi.

Mikro kredit tashkilotining ustav fondi pul mablag'laridan, shuningdek mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol-mulkdan shakllantiriladi. Mikro kredit tashkilotining ustav fondini shakllantirishda kreditga, garovga olingan mablag'lardan va boshqa jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Mikro kredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag'laridan shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda mikro kredit tashkiloti mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish faoliyatini litsenziya olganidan keyin amalga oshiradi. Mikro kredit tashkilotiga litsenziya berish to'g'risidagi yoki litsenziya berishni asoslantirilgan holda rad etish to'g'risidagi qaror litsenziya berish haqidagi ariza bilan murojaat qilingan va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran o'ttiz kalendar kun ichida qabul qilinadi.

Mikro kredit tashkiloti litsenziya olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yoki uning hududiy boshqarmalariga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi kerak:

- litsenziya berish haqidagi ariza;
- mikro kredit tashkilotining ta'xis hujjatlari;
- mikro kredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tartibda tasdiqlangan nusxasi;
- mikro kredit tashkiloti boshqaruv organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- mikro kredit tashkilotining ustav fondi shakllanganligini tasdiqlovchi bank hujjati.

Mikro kredit tashkiloti quyidagilar hisobidan mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatadi: o'z mablag'lari, shu jumladan olgan daromadlari; investorlar, shu jumladan chet ellik investorlar tomonidan investitsiya shartnomalari asosida berilgan mablag'lar; banklarning kreditlari va davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari; xalqaro moliya institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlarining, shu jumladan chet el nodavlat notijorat tashkilotlarining grantlari va qarz mablag'lari; qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mikro kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi. Jumladan:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda;
- mikro kredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdorini hamda moliyaviy va kassa operatsiyalari o'tkazishning, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritishning mazkur tashkilotlar uchun majburiy bo'lgan qoidalarini belgilaydi;
- mikro kredit tashkilotlarining faoliyatini tekshiradi va ularning faoliyatida aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etishga oid bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar beradi;
- mikro kredit tashkiloti ijro etuvchi organi rahbarining malakasiga doir talablarni belgilaydi;
- mikro kredit tashkiloti tomonidan ayrim moliyaviy operatsiyalar o'tkazishni uch oygacha bo'lgan muddatga cheklaydi;
- mikro kredit tashkiloti litsenziyasining amal qilishini to'xtatib turadi, tugatadi yoki litsenziyani bekor qiladi.

Aholining faol qismi o'z biznesini tashkil etishi va boshlashi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ayniqsa qishloq joylarda aholi bandligini oshirishga ko'maklashuvchi kichik va mikro biznes sub'ektlari faoliyatini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2010 yilgacha O'zbekiston Respublikasidamikromoliyalashtirishnirivojlantirish dasturi to'g'risida"gi Qarorining qabul qilinishi kichik biznesni mikro kreditlashni rivojlantirishda yangi sahifa ochdi. Mazkur Dasturga ko'ra quyidagi vazifalarni bosqichma-bosqich amalga oshirish asosiy yo'nalishlari etib belgilangan va ijro etilgan.

- mikromoliyaviy xizmatlarga muhtoj bo'lgan aholi to'liq qamrab olinishini ta'minlagan holda mamlakatning barcha mintaqalarida mikro kredit tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish uchun iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratish;

- normativ-huquqiy bazani takomillashtirish hamda mikro kredit tashkilotlarining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi ular faoliyatini tartibga solishning samarali tizimini yaratish;

- moliyalashtirishning tijorat manbalari, xususan xalqaro moliya institutlari, tijorat banklari va davlat maqsadli jamg'armalarining kredit liniyalari hisobiga mikrokredit tashkilotlarining resurs bazasini shakllantirishga ko'maklashish;

- mikromoliyalashtirish xizmatlarini kengaytirish, xususan mikrolizing xizmatlarini rivojlantirish;

- mikrokredit tashkilotlari professional xizmatlarga va zarur kredit axborotlariga kirib borishini ta'minlovchi yordamchi xizmatlarni va infratuzilmani rivojlantirish.

Undan so'ng O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi «2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi PQ-1438-sonli Qarorida, aynan, mikrokredit tashkilotlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari belgilandi. Uni 3-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkin:

O'zbekiston Respublikasining Qonunlari, Prezident Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining Qarorlari va Markaziy bankning kichik biznesni mikrokreditlashga oid qator yo'riqnomalari kichik biznes faoliyatining huquqiy asoslarini mustahkamladi, kichik biznes sub'ektlari uchun ma'lum kafolatlar va imtiyozlar belgilandi, kichik biznesni qo'llab-quvvatlovchi infratuzilma tizimi shakllandi. SHu bilan birga, fikrimizcha, kichik biznesning qonuniy asoslarini zamon talablaridan kelib chiqib, doimiy ravishda takomillashtirib borish uning rivojlanib borishiga va taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, mikrokredit tashkilotlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslarini shakllantirish bo'yicha qonunlarning qabul qilinishi: 1) mikromoliyalash bilan bog'liq faoliyatni tartibga soluvchi yagona huquqiy bazaning shakllanishiga; 2) mikromoliyaviy xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar mablag'laridan foydalanish imkonini ta'minlashga; 3) aholining keng qatlamlariga mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashgan mikromoliyaviy tashkilotlar tuzish va faoliyatini rivojlantirishga; 4) mikromoliyalash jarayonini tartibga solish asosida mikrokredit tashkilotlari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirishga imkoniyat yaratadi.

Lombard tashkilotlarining faoliyati va ular tomonidan bajariladigan operatsiyalar Markaziy bank Boshqaruvining 2003 yil 22 sentyabrdagi "Lombard tashkilotlarining faoliyati va operatsiyalarni amalga oshirish" 23/4-sonli qarori bilan tasdiqlangan tartibi asosida bajariladi. Ushbu tartib Adliya vazirligidan 1290-son bilan ro'yhatga olingan.

Yuridik shaxs - litsenziya da'vogari, lombard tashkilotlari faoliyatini amalga oshirishga litsenziyani olish uchun litsenziyalovchi organga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

a) lombard tashkilotlarining faoliyatini amalga oshirishga litsenziya berish to'g'risida elektron arizani to'ldirish yoki shaklni yuklab olish unda yuridik shaxsning nomi va tashkiliy-huquqiy shakli, uning joylashgan joyi (pochta manzili) va bank hisobvarag'ining rekvizitlari ko'rsatiladi;

b) yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risida guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;

v) lombard tashkilotlarining boshqarish vakolatiga ega organ tomonidan tasdiqlangan bir yillik faoliyat uchun biznes-reja;

g) muassislar ro'yxati, quyidagi ma'lumotlarni ko'rsatgan holda:

Jismoniy shaxslar uchun:

familiyasi, ismi, otasining ismi, pasport ma'lumotlari, yashash joyining pochta manzili, telefonlari;

faoliyat turi, ish joyi, lavozimi (agar ishlasa);

lombard tashkilotlarining ustav fondidagi ulushi summasi, shu jumladan, ustav fondining umumiy summasiga nisbatan foiz hisobida;

Yuridik shaxslar uchun:

to'liq nomi, pochta manzili va telefon raqamlari, to'lov rekvizitlari;

lombard tashkilotlarining ustav fondidagi ulushi summasi, shu jumladan, ustav fondining umumiy summasiga nisbatan foiz hisobida.

Barcha muassislar (ham yuridik va ham jismoniy shaxslar) uchun ariza taqdim qilingunga qadar oxirgi besh yil mobaynida sud (jumladan, xo'jalik sudi) yoki davlat organlari tomonidan bu shaxsga nisbatan qo'llanilgan barcha huquqiy jazo choralari to'g'risidagi ma'lumotlar.

d) lombard tashkilotlarining boshqaruv organlari tuzilmasi va shaxsiy tarkibi to'g'risida ma'lumotlar;

e) naqd pul mablag'lari va garovga olingan mulklarning saqlanishini ta'minlaydigan, maxsus jihozlangan xonalar (binolar) mavjudligini tasdiqlovchi ma'lumotlar;

j) litsenziya da'vogarining lombard tashkilotlari shtatida baholash faoliyatini amalga oshirish huquqiga tegishli litsenziyasi bo'lgan, maxsus kasbiy tayyorgarlikka ega hamda garovga qabul qilinayotgan qimmatbaho metal va qimmatbaho toshlardan yasalgan buyumlarni yoki ulardan foydalanib yasalgan antikvariat, qimmatli ashyolar va boshqa ko'char mulk buyumlarini baholaydigan malakali mutaxassislar mavjudligi to'g'risida ma'lumot;

z) litsenziya da'vogarning arizasini litsenziyalovchi organ tomonidan ko'rib chiqilishi uchun yig'im to'langanligini tasdiqlovchi to'lov topshiriqnomasining nusxasi.

Lombard tashkilotlari ixtisoslashtirilgan tashkilot hisoblanadi. Lombard tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish funksiyasi adliya organlariga yuklangan. Lombard tashkilotlari adliya organlari tomonidan davlat ro'yhatidan o'tkazilganligi uchun qonun hujjatlarida to'lov kunida belgilangan eng kam oylik ish xaqining 4 barobari miqdorida davlat boji undiriladi. Litsenziyalovchi organ tomonidan litsenziya talabgorining arizasi ko'rib chiqilganligi uchun ariza berilgan kunda qonun hujjatlarida belgilangan bitta eng kam oylik ish haqi miqdorida yig'im undiriladi. Lombard tashkilotlari faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya berilganligi uchun to'lov kunida qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish xaqining besh barobari miqdorida davlat boji undiriladi.

Fuqarolardan shaxsiy iste'molga mo'jallangan ko'char mol mulkni qisqa muddatli kreditlarni ta'minlash uchun garovga qabul qilishga ixtisoslashgan tashkilotlar- litsenziyasi bo'lgan lombard tashkilotlari tomonidan tadbikorlik faoliyati sifatida amalga oshirilishi mumkin. Lombard tashkilotlarida ashyolarni garovga qo'yish haqidagi sharnoma lombard tashkilotlari tomonidan garov pattasi berish yo'li bilan rasmiylashtiradi. Garovga qo'yilayotgan ashyolar lombard tashkilotlariga topshiriladi. Lombard tashkilotlari garovga qabul qilingan ashyolarni garovga qabul qilish paytida shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolarning narxlariga mos bahodagi to'liq summasida o'z hisobidan garovga qo'yuvchi foydasiga sug'urtalanishi shart. Lombard tashkilotlari garovga qo'yilgan ashyodan foydalanish va ularni tasavvur etish xaqli emas. Lombard tashkilotlari ashyolarning yo'qolishini yoki shikastlanishini engib bo'lmas kuch oqibatida yuz berganligini isbotlay olmasa, garovga qo'yilgan ashyolarning yo'qolganligi yoki shikastlanganligi uchun javobgar bo'ladi.

Lombard tashkilotlari faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya olish to'g'risida ariza:

Yuridik shaxsning nomi va tashkiliy-huquqiy shakli, vakolatli shaxsning F.I.O., arizachining pochta manzili, STIR, indeks, telefon, faks, bank hisobvarag'ining rekvizitlari.

Basharti lombard tashkilotlarida ashyolar garovi bilan taminlangan kredit summasi belgilangan muddatda qaytarib berilmagan taqdirda lombard tashkilotlari notariyusning ijro yozuvi asosida imtiyozli bir oylik muddat o'tgandan keyin garovga qo'yilgan mol mulkni realizatsiya qilish uchun belgilab qo'yilgan tartibda ushbu mol mulkni sotishga xaqli. SHundan keyin garovga qo'yilgan mol mulkni realizatsiya qilishdan tushgan summa talablarni to'liq qanoatlantirish uchun etarli bo'masa xam, lombard tashkilotlarining garovga qo'yuvchiga talablari bekor bo'ladi. Agar qarz va boshqa to'lovlarni to'lagandan keyin tushim summasining qoldig'i bo'lsa, u garovga qo'yuvchiga qaytariladi. Lombard tashkilotlarda ashyolarni garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomaning garovga qo'yuvchining xuquqlarini ushbu qonun yoki boshqa qonun va me'yoriy xujjatlar bilan unga berilgan xuquqlarga qaraganda cheklab o'tadigan shartlari o'z o'zidan haqiqiy emas.

5.Mikrokredit tashkilotlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri - aholi bandligini ta'minlovchi va ularning turmush farovonligini oshiruvchi, mamlakat yalpi ichki mahsulotining salmoqli qismini yaratuvchi, iqtisodiyotning muhim sektori hisoblangan - kichik biznesni yanada rivojlantirish hisoblanadi.

Aynan, kichik biznes korxonalari iste'mol talabining o'zgarishiga tez fursatda moslasha olish hamda vujudga kelayotgan yangi talablarni yirik korxonalarga nisbatan barvaqt qondira olishga ulguradi. Uning ana shunday afzalliklari sabab, rivojlangan mamlakatlarda kichik biznes rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlashning keng tadbirlar tizimi amal qiladi va innovatsion faoliyat sohasidagi taraqqiyotining faollashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun rivojlangan mamlakatlarda kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi, aholi bandligidagi hamda jami korxonalar sonidagi ulushi yuqori salmoqni tashkil qiladi.

Kichik biznes jamiyatimizdagi ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlovchi, yurtimizni taraqqiyot yo'lidan faol harakatlantiradigan kuchga aylanib bormoqda. YUrtimizda ushbu sohani rivoji uchun qulay tadbirkorlik muhiti yaratish va uni rivojlantirishni rag'batlantirish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. Buning natijasida mazkur sohada yil sayin yutuq va iqtisodiy o'sishga erishildi.

Kichik biznes sub'ektlari uchun doimo mablag' etishmovchiligi ularga bo'lgan xos xususiyatlardandir. Hozirgi kunda tadbirkorlik sub'ektlarining moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda nobank tashkilotlari muhim o'rin egallaydi. Bu esa, eng avvalo, ushbu tashkilotlar tomonidan tadbirkorlik sub'ektlarini kreditlashning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Kichik biznes sohasini moliyaviy qo'llab quvvatlashda tijorat banklari bilan birga mikrokredit tashkilotlarini g'am o'rni oshib bormoqda.

Mikrokredit tashkilotlari yuridik shaxslar va aholiga quyidagi mikromoliyaviy xizmatlarni ko'rsatadi:

- jismoniy shaxslar uchun mikroqarz va moliyaviy iste'mol krediti;
- jismoniy shaxslarning solidar (umumiy javobgarlik) guruhi uchun mikroqarz;
- yuridik shaxslar va tadbirkorlar uchun mikrokredit.

Mikrokredit tashkilotlarining mikromoliyaviy xizmatlaridan foydalanish uchun quyidagilar zarur bo'ladi: O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini, tadbirkorlik faoliyatini tasdiqlovchi rasmiy hujjatlari mavjud bo'lishi hamda olinadigan qarz summasining ta'minoti likvidlik darajasiga qarab, qarz miqdorining 80-120 foizini tashkil qilish kerak. Mikrokreditning ta'minot turi sifatida transport vositalari va zargarlik buyumlari, guruh a'zolari kafilligi hamda sug'urta tashkilotlari va banklarning kafolati.

Tadbirkorlik sub'ektlarni moliyalashtirishda mikrokredit tashkilotlarining eng muhim xususiyati guruh kafolati ostida kreditlashdir. Guruhiy kafolat ostida kreditlashning afzalligi kredit guruh a'zolarining javobgarligi asosida garovsiz taqdim etilishi va garov bo'libguruh kafolati xizmat qilishidir. Guruh tomonidan qilingan bosim kreditni o'z vaqtida qaytarishga imkon beradi. SHuningdek, kreditni qaytarish uchun guruh a'zolaridan majburiy ajratmalar shakllantirilishi mumkin.

Mikrokredit tashkilotlari tomonidan jismoniy shaxslarning solidar guruhiga qo'yiladigan talabalar quyidagilardan iborat:

- guruh a'zolarining soni 3 kishidan kam bo'lmasligi;
- guruh a'zolari bir-birini kamida 1 yil mobaynida tanigan hamda mikroqarz yuzasidan kafillik berishga tayyor bo'lishi;
- guruh a'zolarining o'zaro qarindosh bo'lmasligi;
- mikroqarzni o'z vaqtida qaytarish imkoniyatining mavjud bo'lishi.

Ta'kidlash joizki, mikrokredit tashkilotlari bilan mijozlar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro hurmat va ishonch, ikki tomonlama manfaatdorlik asosida barpo etiladi. Ikkinchi yoki undan ortiq bosqichlarda ishlagan mijozlar uchun kredit summasining oshirilishi va muddatlarining uzaytirilishi kabi qo'shimcha imtiyozlar ko'zda tutiladi.

Jismoniy shaxslar mikrokredit tashkilotidan mikroqarz olish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etishlari lozim:

- pasport (asli va nusxasi);
- yashash joyidan ma'lumotnoma va tavsifnoma;
- rasm (1 dona);
- yakka tartibdagi tadbirkorning guvohnomasi (patent mavjud bo'lsa);
- garov;
- STIR (soliq to'lovchining identifikatsion raqami).

Yuridik shaxslar mikrokredit tashkilotidan mikroqarz olish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etishlari lozim:

- pasport (asli va nusxasi);
- yashash joyidan ma'lumotnoma;
- joriy yilning oxirgi kvartali uchun hisobot (balans, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot);
- ta'sischi hujjatlari va nizom nusxasi;
- guvohnoma, litsenziya (mavjud bo'lsa);
- faoliyat olib borayotgan joyi to'g'risida, ya'ni ijara shartnomasi yoki bino kadastri hujjatlari nusxasi;
- bank rekvizitlari.

Tadbirkorlik sub'ektlarini mikrokredit tashkilotlari tomonidan faol moliyalashtirish, o'z navbatida, ularning soni, ko'rsatayotgan xizmatlar sifati, ustav kapitali, resurslari, aktivlariga ham bog'liq bo'ladi.

Ma'lumki, mikrokredit tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tegishli litsenziyasi asosida faoliyat ko'satadi. Mikrokredit tashkiloti faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya olishga ariza topshiriladigan sanada tashkilot ustav fondining eng kam miqdori faqat pul mablag'laridan shakllantirilishi kerak. Mikrokredit tashkiloti faoliyat boshlaganidan keyin ustav fondiga miqdori mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan mol-mulkni kirim qilishga yo'l qo'yiladi. Kreditga, garovga olingan va boshqa jalb etilgan mablag'lardan mikrokredit tashkilotining ustav fondini shakllantirish uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Litsenziya olish uchun mikrokredit tashkiloti ro'yxatdan o'tkazilganidan keyin 60 kundan kechiktirmay, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda Markaziy bank yoki uning hududiy boshqarmasiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi kerak:

- litsenziya berish to'g'risida ariza;
- mikrokredit tashkilotining ta'sis hujjatlari;
- mikrokredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;
- mikrokredit tashkilotini boshqarish organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- mikrokredit tashkilotining ustav fondi shakllantirilganligini tasdiqlovchi bank hujjati;
- litsenziya talabgorining ariza ko'rilganligi uchun yig'imi kirim qilinganligini tasdiqlovchi to'lov topshiriqnomasining nusxasi.

Taqdim etilayotgan, bir varaqdan ko'p bo'lgan barcha hujjatlar ip bilan tikilishi kerak.

Litsenziya olishga barcha zarur hujjatlar ilova qilingan arizani Markaziy bank ariza va zarur hujjatlar kelib tushgan kundan boshlab 30 kalendar kun mobaynida ko'rib chiqadi.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berilganligi to'g'risida qaror qabul qilinganidan keyin Markaziy bank quyidagi hujjatlarni o'z ichiga oladigan yuridik ishni rasmiylashtiradi:

- litsenziya berish to'g'risidagi ariza;
- mikrokredit tashkilotining ta'sis hujjatlari;
- mikrokredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;
- mikrokredit tashkilotini boshqarish organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- mikrokredit tashkilotining ustav fondi shakllantirilganligini tasdiqlaydigan bank hujjati;
- litsenziya berilganligi uchun davlat boji to'langanligini tasdiqlaydigan hujjat;
- litsenziya berish to'g'risida Markaziy bank Boshqaruvining qarori;

- mikrokredit tashkilotining faoliyatini amalga oshirishga litsenziya.

Mikrokredit tashkilotlarining filiallari Markaziy bankda hisobga qo'ygan holda mikrokredit tashkilotini boshqarish oliy organining qaroriga ko'ra barpo etiladi (yoki tugatiladi).

Filialga uni barpo etgan mikrokredit tashkilotining mol-mulki beriladi.

Mikrokredit tashkiloti quyidagi turlardagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin:

- mikrokreditlar yoki mikroqarzlar berish;
- qarz majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring);
- mikrokredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikrolizing (moliya ijarasi);
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan iste'mol kreditlari berish.

Mikrokredit tashkiloti mikrokreditlar, mikroqarzlar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishi mumkin. Mikrokredit tashkiloti qarz majburiyatlarini chiqarishga hamda yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga haqli emas.

Mikrokredit tashkiloti quyidagilar hisobidan mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatadi: o'z mablag'lari, shu jumladan olgan daromadlari; investorlar, shu jumladan chet ellik investorlar tomonidan investitsiya shartnomalari asosida berilgan mablag'lar; banklarning kreditlari va davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari; xalqaro moliya institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlarining, shu jumladan chet el nodavlat notijorat tashkilotlarining grantlari va qarz mablag'lari; qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini tahlil qilishda ularning avvalom bor aktiv va majburiyatlari va kapitalini o'rganish muhim hisoblanadi.

6. Lombard tashkilotlari faoliyati tahlili

Bugun respublikamizda 43 ta lombard tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning asosiy faoliyati aholiga shaxsiy foydalanish uchun mo'ljallangan ko'char mulkni garovga qo'yib, shuningdek, qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlarni garovga qo'yib, qisqa muddatli (uch oydan ko'p bo'lmagan muddatga) kreditlar berishdan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, mijoz foiz to'lash sharti bilan muayyan muddatga biror-bir qimmatbaho ashyoni lombard tashkilotlariga garovga qo'yadi va garovga qo'yilgan mol-mulk qiymatiga teng bo'lgan summani oladi. Muddat tugagandan keyin mijoz foiz va garov summalarini to'lab, garov ashyosini qaytarib oladi.

Lombard tashkilotlari xizmatlari bozorida raqobat yuzaga kelayotgan sharoitda sifatli va xolis bozor axborotiga, ya'ni lombard tashkilotlarilar faoliyati to'g'risidagi moliyaviy va boshqa sifatli axborotga ehtiyoj oshadi. Ana shu sharoitlarda aholining lombard tashkilotlariga nisbatan ijobiy munosabatiga kredit reytinglaridan foydalanish ta'sir etadi. Xalqaro amaliyotning ko'rsatishicha, reyting o'tkazilishi lombard tashkilotlarilar faoliyatining shaffofligini muayyan darajada ko'tarishga imkon beradi.

7. Nobank kredit tashkilotlari faoliyatini nazorat qilish va tartibga solish mexanizmi

Markaziy bank moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash mikrokredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tartibga solish hamda nazorat qilish borasidagi vazifalarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2011 yil 5 fevraldagi 734 sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan mikrokredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tekshirish tartibi to'g'risida" Nizomga muvofiq tekshiruvlar o'tkazadi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tekshirishni Markaziy bank tomonidan tekshirish o'tkazish vakolati berilgan uning tegishli tarkibiy tuzilmasi amalga oshiradi.

Tekshirish tartibi quyidagicha:

- **tekshirish** – nobank kredit tashkilotlari faoliyati ustidan nazoratni bevosita joyiga chiqib, ularning moliyaviy ahvoriga va faoliyatiga xos bo'lgan xavf-xatarlarga baho berish

hamda ular faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari talablariga rioya qilinishi ahvolini tekshirish;

- **masofadan nazorat qilish** – nobank kredit tashkilotlari faoliyatidagi muammolarni boshlang'ich davrida aniqlash maqsadida ular tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlar tahliliga, shu jumladan, ularning moliyaviy holatining monitoringiga asoslangan nazorat turi;

- **nazorat tartibida tekshirish** - nobank kredit tashkilotlarida tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan o'tkazilgan avvalgi tekshirishda aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etilishi ahvolini nazorat qilish maqsadida amalga oshiriladigan tekshirish;

- **rejadan tashqari tekshirish** – nobank kredit tashkilotlarida tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan o'tkaziladigan yillik tekshirishlar rejasiga kiritilmagan tekshirish.

Tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tekshirishning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- ✓ nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy holatiga baho berish, ularning faoliyatida mavjud bo'lgan xavf-xatarlarni, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlar manfaatlarini himoyasi ta'minlanganligini aniqlash va baholash;

- ✓ nobank kredit tashkilotlarining iqtisodiy normativlarga rioya qilinishini, ularga nisbatan belgilangan me'yorlarni to'g'ri hisoblanishi ahvolini tekshirish. Bunda kapitalning etarligiga, aktivlar sifatiga, ularning to'g'ri tasniflanishi va ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralarning o'z vaqtida va to'liq shakllantirilishiga, likvidlik masalalariga alohida e'tibor berish lozim;

- ✓ nobank kredit tashkilotlari tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlar va ma'lumotlarning haqqoniyligini tekshirish;

- ✓ nobank kredit tashkilotlarida buxgalteriya ishi va hujjat aylanishini tashkil etilishi, buxgalteriya hisobining umumiy qoidalariga rioya etilishi, buxgalteriya hisobi va hisobotlarini to'g'ri yuritilishi va haqqoniyligi, aktivlar, majburiyatlar, kapital, pul oqimi, asosiy vositalar hisobining buxgalteriya andozalari va prinsiplariga mos ravishda aks ettirilishi ahvolini tekshirish;

- ✓ nobank kredit tashkilotlarida ichki nazoratni joriy etish hamda amalga oshirilishi ahvolini tekshirish;

- ✓ nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida belgilangan talablariga rioya qilinishi ahvolini tekshirish.

O'tkazilgan tekshirish natijalari nobank kredit tashkilotlarini qonun hujjatlariga muvofiq o'z moliyaviy hisobotlarini har yilgi tashqi audit tekshiruvidan o'tkazish majburiyatidan ozod etmaydi.

Nobank kredit tashkilotlarini tekshirish rejali, nazorat tartibida va rejadan tashqari amalga oshiriladi.

Rejali tekshirishlar reja asosida o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy holatini aniqlash hamda uning faoliyatiga umumiy baho berish maqsadida tekshirishlar kompleks tarzda o'tkazadi.

Tekshirish davomida aniqlangan xato va kamchiliklarni nobank kredit tashkilotlari tomonidan bartaraf etilishi ustidan nazorat tartibida tekshirish o'tkazilishi mumkin.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati yillik rejaga asosan yilda bir marotaba tekshirishdan o'tkazadi. Tekshirish davri avvalgi tekshirish davri tugagan sanadan navbatdagi tekshirish boshlangan oyning birinchi sanasigacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Rejadan tashqari tekshirishlar nobank kredit tashkilotlari faoliyatining alohida masalalari bo'yicha o'tkaziladi.

Quyidagi hollarda rejadan tashqari tekshirishlar o'tkaziladi:

- nobank kredit tashkiloti qayta tashkil etilganda yoki tugatilganda;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki Vazirlar Mahkamasining qarorlari va huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning tekshiruv o'tkazish to'g'risidagi tegishli qarorlari asosida;

➤ masofadan nazorat qilish natijalariga ko'ra nobank kredit tashkilotlari moliyaviy holatining barqaror emas deb topilishi va omonatchilar hamda kreditorlar manfaatlariga xavf-xatar tug'dirishi mumkin bo'lgan holatlar mavjudligida;

➤ qonun hujjatlari buzilganligi to'g'risida Markaziy bankka kelgan ma'lumotlar bo'lganda.

Tekshirish muddati 30 kalendar kundan oshmasligi kerak. Rejadan tashqari tekshirishlarda, istisno tariqasidagi hollarda Markaziy bank farmoyishi asosida bu muddat ko'pi bilan 30 kunga uzaytirilishi mumkin.

Nobank kredit tashkilotlarida tekshirishlar o'tkazish rejasi kalendar yili boshlangunga qadar tuziladi va Markaziy bank Boshqaruvi tomonidan tasdiqlanadi. Tekshirishlarni rejalashtirishda masofadan nazorat qilish natijasi bo'yicha xulosalari inobatga olinadi.

Nobank kredit tashkilotlari quyidagi huquqlarga ega:

- tekshiruvchi mansabdor shaxslardan Markaziy bankning tekshirish o'tkazish to'g'risidagi farmoyishini hamda ularning xizmat guvohnomalarini ko'rsatishni talab qilish va tanishish;

- tekshirish o'tkazish uchun asosga ega bo'lmagan shaxslarning tekshirish o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik;

- o'z faoliyatlari tekshirilishi to'g'risidagi tegishli axborotga ega bo'lish;

- tekshiruvchi mansabdor shaxslardan tekshirish natijalari bo'yicha tuzilgan hisobot (dalolatnoma)ning bir nusxasini olish;

- qonunda belgilangan tartibda tekshirish natijalari ustidan shikoyat qilish.

- Nobank kredit tashkilotlari quyidagilarga majburdir:

- tekshiruvchi mansabdor shaxslarga tekshirish o'tkazish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish;

- tekshirish boshlanish kunning o'zidayoq nobank kredit tashkilotining kengashi a'zolarini, ta'sischilarini o'tkaziladigan tekshirish to'g'risida xabardor qilish;

- tekshirish o'tkazish uchun zarur bo'ladigan hujjatlarni taqdim etish.

- Nobank kredit tashkilotlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarni ham olishi mumkin.

Nobank kredit tashkilotlarida o'tkazilgan tekshirish natijalari bo'yicha hisobot (dalolatnoma) ikki nusxada tuziladi. Hisobotning (dalolatnoma) ikkala nusxasi ham tekshiruvchi mansabdor shaxslar, tekshirilgan nobank kredit tashkiloti rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi. Hisobot (dalolatnoma)ning bir nusxasi tekshirilgan nobank kredit tashkilotida qoldiriladi. Tekshirish natijalari bo'yicha tuzilgan hisobot (dalolatnoma) Markaziy bankning tekshirish hisobotlarini ko'rib chiquvchi ishchi organi tomonidan ko'rib chiqiladi. Nobank kredit tashkilotida o'tkazilgan tekshirish natijalari bo'yicha tuzilgan hisobot (dalolatnoma) Markaziy bankning rozilgisiz oshkor qilinishi mumkin emas.

Nobank kredit muassalari ustidan nazorat qilish, ular faoliyatida muayyan cheklashlarni o'rnatish iqtisodiy erkinlikka zid bo'lgan holat sifa-tida qaralishi mumkin. Lekin jahonning ko'pgina rivojlangan davlatlarida banklar, shuningdek, boshqa moliya tashkilotlarining faoliyatlari ko'p darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqacha qilib aytganda, hatto rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy sektor jiddiy ravishda tartibga solinar ekan, o'tish davrida buni to'la oqlash mumkin.

To'g'ri, nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solishda haddan tashqari va raqobatning rivojlanishiga xalaqit beradigan omilga aylanadigan chegarani belgilash oson emas. SHuning uchun, jahonda umumiy qabul qilingan tamoyillar va qoidalar har bir mamlakatda aniq vaziyat tahlilini hisobga olgan holda qo'llaniladi.

U yoki bu nobank kredit tashkilotlarining faoliyatida aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga majbur qilish uchun nazorat organi ixtiyorida ta'sir ko'rsatish choralarining muayyan to'plami bo'lishi kerak. Respublikamizdagi yangi qonunlarimizga ko'ra, turli vaziyatlarda foydalanish mumkin bo'lgan tabaqalashgan choralar majmui ko'zda tutilgan. Eng so'nggi chora esa, ularga berilgan litsenziyalarni qaytarib olishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2003-yil 23- sentyabrdagi 540-sonli “Lombardlar tomonidan hisobot taqdim etish tartibi to‘g‘risida” Nizomiga muvofiq Markaziy bank lombard tashkilotlardan xisobotlarni taqdim etish tartibi va muddatlarini belgilaydi.

Lombardlar, ular tomonidan olib borilayotgan amaliyotlar hisobini xo‘jalik sub’ektlari uchun o‘rnatilgan tartibda tasdiqlangan buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq amalga oshiradilar. Lombardning buxgalteriya hisobi siyosati uning yuqori boshqaruv organi tomonidan belgilanadi. Buxgalteriya hisobi va boshqa hisobotlar ro‘yxati va shakli amaldagi qonunchilikka muvofiq o‘rnatiladi.

Lombardlar buxgalteriya hisobida va hisobotlar tuzishda foydalaniladigan hujjatlarning kat’iy hisobini yuritish va saqlanishini ta’minlashlari, shuningdek, buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq shubhali qarzlarni qoplash uchun zahiralar shakllantirishlari shart.

Lombardlar elektron va qog‘ozda ifodalangan ma’lumotlarini har chorakda, hisobot topshiriladigan chorakning keyingi oyining 5-sanasidan kechiktirmay lombardning joylashgan manzili bo‘yicha Markaziy bankning hududiy bo‘linmalariga hisobotlar taqdim etadilar.

Qog‘ozda ifodalangan hisobotlar uch nusxada tayyorlanib, bunda ikki nusxasi Markaziy bankning lombard joylashgan hududdagi hududiy bo‘linmasiga taqdim etiladi, uchinchi nusxasi lombardda qoladi. Qog‘ozda ifodalangan hisobotlar lombardning birinchi rahbari, imzo qo‘yish huquqiga ega bo‘lgan bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi va lombard muhri bilan tasdiqlanadi.

Lombardning joylashgan manzili bo‘yicha Markaziy bankning hududiy bo‘linmasi lombardning qog‘ozda va elektron ko‘rinishda ifodalangan tekshirilgan hisobotini bir nusxasini, hisobot davridan keyingi oyning 10-sanasidan kechiktirmay, Markaziy bankka yuboradi.

Lombard ushbu Tartibning 5-bandida ko‘rsatilgan hisobotlarni taqdim etilmaganlik yoki muddatini buzganligi, shuningdek, to‘liq bo‘lmagan va ishonchsiz ma’lumotni berganligi uchun qonunchilikka muvofiq javobgar bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatning barcha mintaqalarida nobank tashkilotlari tarmog‘ini kengaytirish uchun iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratish, ularning resurs bazasini shakllantirishga ko‘maklashish va mustahkamlash maqsadida xalqaro moliya instituti mablag‘larini jalb qilish hamda nobank kredit tashkilotlari faoliyatining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi va tartibga solishning samarali tizimini yaratish lozim.

3-mavzu: Tijorat banklarini tashkil etishning huquqiy va iqtisodiy asoslari

Reja:

1. Tijorat banklarifaoliyatini ni tashkil etishning huquqiy asoslari.
2. Banklarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziyalash tartibi.
3. Tijorat banklarini ochish uchun ustav fondining minimal miqdori va uning ahamiyati.
4. Ustav fondini shakllantirish manbalari.

1. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari.

Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatida faoliyati omonatchilar, kreditorlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy daxldor bo‘lganligi tufayli uning tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. SHu vaqt ichida bo‘lg‘usi ta’sisshilar o‘rtasida o‘zaro munosabatlar o‘rnatiladi, bank ustav kapitali uchun zarur bo‘lgan mablag‘lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar zarur hujjatlar tayyorlaydi, tegishli tekshiruvdan o‘tkaziladi va hokazolar.

Tijorat banklarini tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunda ifodalangan. SHu qonunning 2-bobi “Banklarni tashkil etish va ular faoliyatini tugatish tartibi” deb nomlanib o‘z ichiga 13 modda(7-19 moddalar)ni oladi .

Banklar respublika hududida o‘z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Tijorat banklari tashkil etilishining huquqiy asoslari bir nechta asosiy huquqiy normativ hujjatlar asosida tartibga solinadi. Jumladan:

- ✓ O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolik Kodeksi" 1996.
- ✓ O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tug'risida"gi qonun, 1995;
- ✓ O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati tug'risida"gi qonun, 1996;
- ✓ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida" № 22-sonli nizom, 1998.
- ✓ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki "Bank ustav kapitali miqdorini, aksiyadorlar tarkibini, bank nomi va manzilini o'zgartirish, ustavga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni ro'yxatdan o'tkazish tartibi to'g'risida" N 426 sonli nizom 1998;
- ✓ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki "O'zbekiston respublikasi hududida chet el banklari vakolatxonalarini ochish, ularni ro'yxatdan o'tkazish va akkreditatsiyalash tartibi to'g'risida" № 241 – sonli nizom 1996 ;
- ✓ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki "Tijorat banklariga chet el valyutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar berish tartibi" 31-sonli nizom 1998.
- ✓ «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» qonun 1996

kabi hujjatlar orqali tijorat banklarining faoliyati asoslarini o'rganish mumkin.

Qonunchilikka muvofiq tijorat banklari ustidan nazorat qiluvchi organ sifatida Markaziy bank o'z vazifalarini bajaradi. Unga ko'ra Markaziy bank moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlash maqsadida banklar, mikrokredit tashkilotlari lombardlar va kredit byurolari faoliyatini tartibga soladi hamda nazorat qiladi, shuningdek ular tomonidan ichki nazorat qoidalariga hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog'liq axborotni maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etish tartibiga rioya etilishi ustidan monitoring hamda nazorat qiladi.

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida", "Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunlar va boshqa qonunlari hamda bankka me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklarini tashkil qilish 11 fevral 1999 yilda qabul qilingan "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi 630-sonli Nizom asosida olib borilar edi. Bu konunga 2009 yil 15 avgustda №703 son bilan uzgartirish kiritilgan va hozirda banklar ushbu konun asosida tashkil etilmokda.

Banklarni litsenziyalash tartibi

Banklarni litsenziyalash jarayoni ikki bosqichdan:

bank ta'sis etish uchun Markaziy bankning dastlabki ruxsatini berish;

bankni ro'yxatga olish bilan bir vaqtda litsenziya berishdan iborat.

Muassislar o'z oralaridan Markaziy bankda, uning hududiy Bosh boshqarmalarida va boshqa organlarda bankni tashkil etish yuzasidan ularning manfaatlarini ifoda etishga vakil qilingan shaxsni belgilaydilar. Uning vakolatlari ta'sis shartnomasi bilan tasdiqlanadi.

Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmalari bank muassislarini bank tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan zarur qonun hujjatlari bilan ta'minlaydilar.

1. Tayyorgarlik bosqichi.

Bu davrda bank muassislari o'rtasida bank tashkil etishga kelishiladi, tashabbus guruhi tuziladi, har bir muassisning ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori belgilab olinadi, bankning ta'sis hujjatlari majmui tayyorlanadi, bankning nomi aniqlanadi, ta'sischilar o'rtasidagi kelishuvlar dastlabki shartnoma tarzida rasmiylashtiriladi, uning asosida ta'sis shartnomasi tuziladi (FKning 43-moddasi, O'zbekiston Respublikasi «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari haqida»gi Qonunning 3-moddasi) aksiyadorlik tijorat banklarining muassislari bank davlat ro'yxatiga olinguniga qadar yuzaga kelgan majburiyatlar yuzasidan birgalikda javobgar bo'ladilar.

Muassislar tomonidan ta'sis shartnomasi imzolanganidan so'ng bir oy mobaynida Markaziy

bankka bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi arizani taqdim etadilar.

Arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinadi:

1) muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan (agar muassis yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxs bo'lsa) tasdiqlangan ta'sis shartnomasi (uch nusxada, ularning bittasi asl nusxa). Jismoniy shaxslarning imzolari va ta'sis shartnomalarining nusxalari notarial idora tomonidan tasdiqlanadi (yagona muassislar bundan mustasno);

2) muassislar tomonidan tasdiqlangan va bank kengashi raisi tomonidan imzolangan bank ustavi (uchta asl nusxada);

3) ta'sis yig'ilishining uch nusxada tayyorlangan bayonnomasi. Bu hujjatda bankni tashkil etish, ustav kapitali miqdori, bank ustavi va biznes-rejani tasdiqlash, bank kengashi, boshqaruvi va taftish komissiyasini saylash to'g'risidagi qarorlar bo'lishi lozim. Bayonnoma nusxalari bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlanadi;

4) muassislar to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlar

5) tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan muassislar qo'shimcha ravishda ariza taqdim qilingunga qadar oxirgi besh yil mobaynida sud yoki davlat organlari tomonidan ularga nisbatan qo'llanilgan barcha jazo choralari to'g'risidagi ma'lumotlar. Markaziy bank zarur hollarda mazkur kichik banda keltirilgan ma'lumotlarni tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh foizidan kam bo'lgan ulushiga egalik qiladigan muassislardan ham talab qilishga haqli;

Bankni tashkil etish uchun dastlabki ruxsatni berish

Litsenziyalash departamenti bir oy muddat ichida muassislar taqdim etgan hujjatlar to'plamini mazkur Nizom talablariga muvofiqligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi.

Notarius tasdig'idan o'tkazilishi talab qilinmaydigan va hajmi bir varaqdan ko'p bo'lgan hujjatlar alohida yig'majild shaklida tikilgan bo'lishi lozim.

Taqdim etilgan hujjatlar to'plami to'liq jamlansa va mazkur Nizom talablariga muvofiq kelsa, Litsenziyalash departamenti Markaziy bankning Kredit tashkilotlarini ro'yxatga olish va litsenziyalash komissiyasiga bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi masalani kiritadi, aks holda hujjatlar to'plami qaytarish sababi va qancha muddat ichida hujjatlarni takroran taqdim etish mumkinligi ko'rsatilgan holda qaytariladi.

Hujjatlarni qayta ko'rib chiqish uchun taqdim etish muddati o'n besh ish kunidan oshmasligi lozim. Ushbu muddatdan kechikib taqdim etilgan hujjatlar yangidan taqdim etilgan hisoblanadi. Muassislar tomonidan takroran taqdim etilgan hujjatlarni qayta ishlash uchun ketgan vaqt hujjatlarni ko'rib chiqish uchun belgilangan muddatga kirmaydi.

Dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi qaror barcha zarur hujjatlar ilova qilingan ariza taqdim etilgan kundan boshlab uch oydan kechikmagan muddatda qabul qilinadi.

Markaziy bankning dastlabki ruxsati muassislar moliyaviy imkoniyatlari va obro'si, biznes-reja, kapital tarkibi, moliya rejasi hamda tegishli bank binolari va jihozlari bilan ta'minlash imkoniyatlarini baholash asosida beriladi.

Dastlabki ruxsat olinganidan keyin muassislar bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-texnik va boshqa tadbirlarni amalga oshiradilar. Bank boshqaruvi raisi va bosh buxgalteri nomzodlarini tanlanib, Markaziy bankning roziligini olish uchun taqdim etiladi. Dastlabki ruxsatning olinishi litsenziya berilishini kafolatlamaydi.

Markaziy bank tomonidan berilgan dastlabki ruxsat u olingan kundan boshlab olti oydan oshmaydigan muddat davomida o'z yuridik kuchini saqlab qoladi.

Quyidagi hollarda dastlabki ruxsat amal qilish muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin:

muassislar yoki bankning rahbar xodimlari tarkibida Markaziy bank talablariga javob bermaydigan o'zgarishlarning yuz berishi yoki yangi ishtirokchilar va bankning rahbar xodimlariga beriladigan rezyume, shaxsiy balans qaydnomasi, biznes-rejaning va yirik muassislar yoki rahbarlarga taalluqli bo'lgan holatlarning o'zgartirilgan qismining taqdim etilmasligi;

bank mulkiy-huquqiy shaklining o'zgarganligi, biznes-rejadagi va kapitaldagi muayyan tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi;

muassislar yoki ular bilan bog'liq shaxslar moliyaviy ahvolidan yomonlashishi;
bankni boshqarish xavfsiz va barqaror bo'lmashligini ko'rsatuvchi holatlarning ma'lum bo'lishi;

qonun hujjatlarini buzganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilganligining aniqlanishi.

Bankni ro'yxatga olish hamda litsenziya berish tartibi

2. Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichi.

Bu bosqich uch davrni o'z ichiga oladi:

Bank ochish haqidagi ariza bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojat qilish.
Bunda arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinishi kerak:

-yangi tashkil etilayotgan bankni ta'sis etish bo'yicha xujjat;

-muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan hamda notarial tartibda tasdiqlangan ta'sis shartnomasi. Ta'sis etuvchilar jismoniy shaxs bo'lganlarida ularning imzolari notarial tasdiqlanadi;

-muassis aksiyadorlar yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan va muassislar tomonidan uch nusxada imzolangan bank ustavi;

-bank tashkil etish haqidagi qaror, ustav kapitalining miqdori va ustavni tasdiqlash, bank kengashi, taftish komissiyasi va boshqaruvini saylash haqidagi qarorlarni o'z ichiga olgan bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan ta'sis yig'ilishining bayonnomasi.

O'ayd etib o'tilgan hujjatlarning loyihalari Markaziy bankning banklarni litsenziyalash departamenti ma'qullaganidan keyingina imzolanadi va tasdiqlanadi.

Bulardan tashqari, Markaziy bankka muassislar to'g'risidagi ma'lumotlar: bank kengashi a'zolari ro'yxati (kengash raisi, uning birinchi o'rinbosari) ko'rsatilgan holda ushbu shaxslarning Markaziy bank talablariga muvofiq kelishlarini tasdiqlovchi ma'lumotlar, yangi tashkil etilayotgan bankning tashkiliy tuzilishi, ichki audit to'g'risidagi Nizomi, kredit siyosati to'g'risidagi Nizomi, biznes rejasi, ariza topshiruvchining muassislar nomidan ariza topshirish vakolatini tasdiqlovchi hujjat, tashkil etilayotgan joydagi Markaziy bank bosh boshqarmasining bank tashkil etishning maqsadga muvofiqligi haqidagi xulosasi, muayyan hududida bank tashkil etish mo'ljallanayotganligi haqida mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlariga berilgan bildirishning nusxasi ham topshirilishi lozim.

Tijorat banki filialini tashkil etish paytida ham ushbu hujjatlar (ta'sis hujjatlaridan tashqari) taqdim etilishi kerak bo'ladi.

Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banki tashkil etilayotganda yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlarga qo'shimcha ravishda yana quyidagilar taqdim etilishi talab etiladi:

-tegishli xorijiy muassisning bank tashkil etishda ishtirok qilishi haqidagi qarori;

-nerezident bankning O'zbekiston Respublikasining chet eldagi konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan ustavi;

-bank joylashgan mamlakat bank nazorat organi tomonidan muassis bank faoliyatini yuritish uchun litsenziyaga egaligi va xususan, qaytarib berish sharti bilan o'z mamlakatida pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga egaligini tasdiqlovchi xat;

-bank nazorati organining muassis bankning o'zi joylashgan va ro'yxatdan o'tkazilgan joyda nazorat ostida ekanligi haqidagi yozma tasdiqnoma;

-muassis bankning oxirgi uch moliya yili uchun tuzilgan, auditorlik firmasi tasdiqlagan yillik hisobotlari, shu jumladan, foyda va zararlar haqidagi konsolidatsiyalangan balansi va hisoboti;

-bank nazorati organi muassis bank tashkil etayotgan bankning ustav kapitalida ishtirok etishi uchun bergan yozma ruxsatnomasi yoki bunday ruxsatnoma muassis bank mansub bo'lgan davlatning qonun hujjatlariga muvofiq talab etilmasligining yozma tasdig'i.

Faoliyat yuritib turgan banklar ustav kapitalidagi hissa xorijiy shaxslar tomonidan sotib olinayotganda ham ushbu hujjat xorijiy shaxs tomonidan Markaziy bankka taqdim etilishi lozim bo'ladi.

Banklar Markaziy bankda Tijorat banklarini ro'yxatga olish kitobida ro'yxatga olingan vaqtdan boshlab yuridik shaxs maqomini oladilar. Ro'yxatga olish bilan bir vaqtda ularga

litsenziya beriladi.

Bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun muassislar dastlabki ruxsat olingan kundan boshlab uzog'i bilan olti oy muddatda quyidagi talablarni bajarishlari shart:

a) muassislarning vakolatli shaxsi imzolagan bankni ro'yxatga olish va litsenziya berish to'g'risidagi arizani taqdim etish;

b) bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun ushbu Nizomda nazarda tutilgan barcha zaruriy talablarni bajarish;

v) bank binolari muhofazasini ta'minlash hamda muxandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jixozlash, dasturiy mahsulotlarni tayyorlash;

g) Markaziy bank tomonidan belgilangan minimal talabdan kam bo'lmagan miqdorda bank ustav kapitalini shakllantirish hamda ustav kapitaliga yo'naltirilgan to'lovni tasdiqlovchi hujjatlarni va muassislar ro'yxatini taqdim etish;

d) bank boshqaruvi raisi va uning o'rinbosarlari, bosh buxgalter va uning o'rinbosarlari egallab turgan lavozimlariga kasbiy muvofiqliligini baholash bo'yicha Markaziy bankning ijobiy xulosasini taqdim etish;

e) sanab o'tilgan barcha hujjatlarning fayl (elektron) ko'rinishdagi nusxalarini ham taqdim etish.

Bankni ro'yxatga olish to'g'risidagi ariza taqdim etilganidan so'ng Litsenziyalash departamenti ochilayotgan bankni mazkur Nizomning talablariga muvofiqligi yuzasidan tekshiradi.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qaror Markaziy bankning barcha talablari bajarilgan kundan boshlab bir oy ichida qabul qilinadi.

Quyidagilar bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berishni rad etish uchun asos bo'ladi:

a) ta'sis shartnomasi va ustavning qonun hujjatlariga mos kelmasligi;

b) bir yoki bir necha muassis moliyaviy ahvolining qoniqarsizligi;

v) muassislar mablag'lari manbalarining deklaratsiya qilinmaganligi (xususiy tijorat banklari ustav kapitalida ishtirok etayotgan rezident jismoniy shaxslardan tashqari);

g) bank ro'yxatga olinadigan vaqtgacha bank eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi;

d) bank binolari muhofazasining ta'minlanmaganligi hamda muxandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jixozlanmagani, dasturiy mahsulotlarning tayyor emasligi;

e) tashkil etilayotgan bank rahbari va bosh buxgalterining kasbga nomuvofiqligi.

Markaziy bank tomonidan berilgan litsenziya bankka unda ko'rsatilgan faoliyat turlari bilan shug'ullanish huquqini beradi.

Tashkil etilayotgan bankni boshqarish imkoniyatlari, umumiy tavakkalchilik va kapital tuzilmasini o'rganish asosida ayrim faoliyat turlari cheklab qo'yilishi mumkin.

Litsenziya uchinchi shaxslarga berilishi mumkin emas.

CHet el valyutasida operatsiyalar amalga oshirish uchun banklarga «Tijorat banklariga chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar berish qoidalari»ga (ro'yxat raqami 463, 1998 yil 3 avgust) muvofiq bosh yoki ichki litsenziyalar beriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida" xamda "Ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi qonunlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklariga, ularning arizasiga ko'ra chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazilishiga, ularning bunga tayerligidan kelib chiqib litsenziya beradi.

Litsenziyalar bosh litsenziya va ichki litsenziyalarga bo'linadi. Bosh litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi xududida xamda chet elda xorijiy valyutadagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun berilgan xuquqdir.

Ichki litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi xududida chet el valyutasidagi operatsiyalarni to'la yoki cheklangan doirada amalga oshirish uchun berilgan xuquqdir.

CHet el valyutasida operatsiyalar o'tkazish uchun bosh yoki ichki litsenziya olgan bank (bundan buyon vakolatli bank deb ataladi) qonunchilikka muvofiq va litsenziya shartlari asosida o'z faoliyatini amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tasdiqlagan talabnomalar asosida tijorat banklari chet el valyutasidagi operatsiyalarni amalga oshirishga qay darajada tayyor ekanligi aniqlanadi. Mazkur talablar malakaviy va texnik talablarga bo'linadi.

Tijorat banklari litsenziya olish uchun mazkur qoidalarining ilovasida ko'rsatilgan xujjatlarni topshirishlari kerak.

Xorijiy kapital ishtirokidagi banklar xujjatlarni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibga muvofiq xolda taqdim etadilar.

Bir yildan ortiq faoliyat ko'rsatayotgan, ya'ni to'la moliyaviy (operatsiya) yilini tugatgan va rasmiy yillik xisobot tayyorlayotgan tijorat banklarining arizalarigina ko'rib chiqish uchun qabul qilinadi. Litsenziyalar xorijiy kapital ishtirokidagi banklar belgilangan muddatdan ilgari berilishi mumkin. Xususiij tijorat banklariga chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar ularning faoliyatiga olti oy to'lishi bilan berilishi mumkin.

CHet el kapitali ishtirokidagi bank va chet el bankining sho'ba bankini tashkil etishga qo'shimcha talablar

Faqat moliyaviy ahvoli mustahkam va obro'ga ega bo'lgan norezident banklarga O'zbekiston Respublikasi hududida o'z sho'ba banklarini ochishga yo'l qo'yiladi. Bunda, qisqa muddatli majburiyatlari IVSA, Moody's yoki Standart and Poor's tasniflari bo'yicha A1 (yoki A+)dan past bo'lmagan reytingga ega bo'lgan norezident banklar ustunlikka egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi hududida o'z sho'ba bankini ochish yoki bank ustav kapitalida ishtirok etish istagini bildirgan norezident bankning ustav kapitali 500 mln. evro ekvivalentiga teng summadan kam bo'lmashligi kerak.

Norezident jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan, shuningdek, ellik foizdan ortiq aksiyalari (ishtirokchilar badallari) norezident jismoniy va/yoki yuridik shaxslarning egaligida, foydalanuvda yoki tasarrufida bo'lgan rezident yuridik shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasida tashkil etilgan banklarning aksiyalarini sotib olish, ularga egalik huquqini berish va shu kabi boshqa munosabatlar bo'yicha kelishuvlar faqat Markaziy bankning oldindan ruxsati olinganidan so'ng amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida norezident banklarning filiallarini tashkil etilishiga yo'l qo'yilmaydi.

CHet el kapitali ishtirokidagi banklar va chet el bankining sho'ba banklarida – bosh buxgalter, boshqaruv raisi o'rinbosari lavozimlariga, boshqaruv raisi o'rinbosarlari bir kishidan ko'p bo'lgan banklarda esa – birinchi o'rinbosar lavozimiga O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tayinlanadi.

CHet el kapitali ishtirokidagi banklarda bank kengashi a'zolarining hech bo'lmaganda bittasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lishi lozim, chet bankining sho'ba banklari bundan mustasno.

Ro'yxatga olingan bankning yuridik yig'majildida quyidagi hujjatlar bo'ladi:

- a) bank ustavi. Uning titul varag'ida bank ro'yxatga olinganligi to'g'risida belgi qo'yilib, Markaziy bank vakolatli mansabdor shaxsining imzosi va Markaziy bank muhri qo'yiladi;
- b) bank tashkil etish to'g'risidagi ta'sis shartnomasi (asl nusxa bankda saqlanadi);
- v) ta'sis yig'ilishi bayoni;
- g) bank kengashi raisi imzolagan ta'sischilar ro'yxati;
- d) O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarori nusxasi (bankning muassisi davlat bo'lsa);
- e) muassis norezident shaxs tegishli organining O'zbekiston Respublikasi hududida tashkil etilgan bank ustav kapitalida qatnashish yoki sho'ba bank tashkil etish to'g'risidagi qarori;
- j) Markaziy bank Boshqaruvining bankni davlat ro'yxatiga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qarori;

z) litsenziya (asl nusxa bankda, nusxalari Markaziy bank va uning tegishli hududiy Bosh boshqarmasi yig'majildida saqlanadi);

i) ro'yxatga olish kartasi.

YUridik yig'majild uch nusxada tayyorlanadi:

bir nusxa yangi tashkil etilgan bank kengashi raisiga imzo chektirilgan holda topshiriladi;

bir nusxa Markaziy bankda saqlanadi;

bir nusxa Markaziy bankning yangi tashkil etilgan bank joylashgan hududdagi Bosh boshqarmasiga yuboriladi.

Bank ro'yxatga olingunga qadar bank nomidan bajarilgan bank operatsiyalari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Bank ro'yxatga olinganidan keyin o'n kunlik muddatda o'zi joylashgan hududdagi davlat soliq organiga zarur hujjatlarni topshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2009 yil 15 avgustdagi 703-sonli bayonnomasi bilan tasdiqlangan «Bankni ro'yxatdan o'tkazish va litsenziyalash tartibi»ning 77 – bandiga ko'ra, quyidagi holatda litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaning rad etilishiga asos bo'la oladi:

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qaror Markaziy bankning barcha talablari bajarilgan kundan boshlab bir oy ichida qabul qilinadi.

Quyidagilar bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berishni rad etish uchun asos bo'ladi:

a) ta'sis shartnomasi va ustavning qonun hujjatlariga mos kelmasligi;

b) bir yoki bir necha muassis moliyaviy ahvolining qoniqarsizligi;

v) muassislarning mablag'lari manbalarining deklaratsiya qilinmaganligi (xususiylar tijorat banklari ustav kapitalida ishtirok etayotgan rezident jismoniy shaxslardan tashqari);

g) bank ro'yxatga olinadigan vaqtgacha bank eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi;

d) mazkur Nizomning IX bo'limi talablariga muvofiq bank binolari muhofazasining ta'minlanmaganligi hamda muxandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jixozlanmagani, dasturiy mahsulotlarning tayyor emasligi;

e) tashkil etilayotgan bank rahbari va bosh buxgalterining kasbga nomuvofiqligi

Bank tashkil etilganiga qadar, ya'ni u davlat ro'yxatidan o'tkazilgunicha uning nomidan amalga oshirilgan bank operatsiyalari haqiqiy hisoblanmaydi.

Bank ro'yxatidan o'tkazilganidan keyin o'n kunlik muddat ichida soliq tortishni tashkil etish uchun moliya-soliq organiga zarur hujjatlarni taqdim qilish zarur.

3.Tijorat banklarini ochish uchun ustav fondining minimal miqdori va uning ahamiyati. Ustav fondini shakllantirish manbalari.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlarining pul mablag'larini hisobidan tashkil topadi.

Kreditga va garovga olingan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan bank ustav kapitalini shakllantirishda hamda bank aksiyalarini sotib olishda foydalanish taqiqlanadi. Mazkur talabga zid holda ustav kapitaliga kiritilgan mablag'lar egalari qaytarilishi va shu vaqtning o'zidayoq aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka topshirilishi lozim.

Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag'laridan foydalanilishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining etarlik darajasini belgilashda quyidagilar asosiy omil hisoblanadi:

Markaziy bank tomonidan belgilangan ustav kapitalining eng kam miqdori bo'yicha talablarga muvofiqligi;

bank kapitali, shu jumladan ustav kapitali miqdorini doimiy ko'paytirib borishning rejalashtirilganligi;

ko'zda tutilayotgan daromadlar hamda fondlarni shakllantirish istiqbollari;
muassislarning zarur hollarda qo'shimcha kapital kiritish olish qobiliyati.

Bank ro'yxatga olingunga qadar ustav kapitalini shakllantirish uchun muassislardan tomonidan Markaziy bankda yoki rezident banklarning birida vaqtinchi jamg'arma hisobvarag'i ochiladi.

Bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdori mazkur vaqtinchi jamg'arma hisobvaraqa muassislardan tomonidan bankni ro'yxatga olingunga qadar to'liq shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Ustav kapitalining eng kam miqdori quyidagi miqdorlarda belgilanadi:

banklar uchun – 10 mln. evro ekvivalentida;

xususiylar tijorat banklari uchun – 5 mln. evro ekvivalentida.

Yangi tashkil etilayotgan banklar uchun ustav kapitali eng kam miqdorining hisob-kitobi Markaziy bank tomonidan valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarni yuritish uchun e'lon qilingan evro kursining muassislardan tomonidan bank tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilingan (ta'sis yig'ilishi o'tkazilgan) kundagi kursidan kelib chiqqan holda milliy valyutada amalga oshiriladi.

Bank ro'yxatga olingandan keyin uning ustav kapitali miqdorida egasi yozilgan aksiyalar chiqariladi va ular muassislardan o'rtasida joylashtiriladi.

Har qanday yuridik shaxs singari banklar ustaviga ega bo'lishlari va o'z ustavlari asosida faoliyat ko'rsatishlari kerak. Bank ustavida quyidagi moddalar o'z aksini topgan bo'lishi kerak:

- bankning (to'la va qisqartirilgan) nomi va joylashgan (pochta) manzili;

- bank ko'rsatadigan operatsiyalari ro'yxati;

- ustav kapitalining miqdori, muassislardan ro'yxati va ularning ustav kapitalidagi ulushlarining taqsimlanishi;

- bankning boshqaruv organlari, ularni tashkil etish tartibi, ularning vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma'lumotlar;

- bank auditi tartibi, shuningdek, buxgalteriya hisobi xalqaro standartlariga muvofiq belgilangan hisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari ko'rsatmalari.

Bulardan tashqari bank ustavida boshqa qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ma'lumotlar ham bo'lishi kerak.

Qonunda ko'rsatilishicha, kreditga va garovga olingan mablag'lardan va soliqqa jalb etilgan mablag'lardan bankning ustav kapitalini shakllantirish mumkin emas. Ammo alohida olingan xollarda, qonunlarda ko'rsatilgan bo'lsa, byudjet mablag'laridan foydalanishga ruxsat berish mumkin.

Bank kapitalining eng kam miqdori bankni ro'yxatga olingunga qadar uning muassislari tomonidan to'lanishi kerak.

Bank ustaviga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish uchun bank aksiyadorlar yig'ilishi yoki muassislarning qaroriga muvofiq belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilinadi va quyidagi hujjatlar:

- ustavga o'zgarishlar kiritish haqida bank kengashi raisi imzolagan iltimosnoma;

- bank aksiyadorlarining ustaviga o'zgarish va qo'shimcha kiritish haqidagi majlisi bayoni (3-nusxada);

- bank kengashi raisi imzolagan ustaviga kiritilgan o'zgarish va qo'shimchalar ro'yxati (3-nusxada) taqdim etiladi.

Mazkur o'zgarishlar va qo'shimchalar Markaziy bankda ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 49-moddasiga ko'ra, bank muassasini, ya'ni yuridik shaxsni qayta tashkil etish (qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish) uning muassislari (ishtirokchilari) yoki ta'sis hujjatlarida shunga vakil qilingan yuridik shaxs organi qaroriga muvofiq amalga oshirilishi mumkin.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlarining pul mablag'lari hisobidan tashkil topadi.

Kreditga va garovga olingan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan bank ustav kapitalini

shakllantirishda hamda bank aksiyalarini sotib olishda foydalanish taqiqlanadi. Mazkur talabga zid holda ustav kapitaliga kiritilgan mablag'lar egalariga qaytarilishi va shu vaqtning o'zidayoq aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka topshirilishi lozim.

Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag'laridan foydalanilishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining etarlilik darajasini belgilashda quyidagilar asosiy omil hisoblanadi:

- Markaziy bank tomonidan belgilangan ustav kapitalining eng kam miqdori bo'yicha talablarga muvofiqligi;
- bank kapitali, shu jumladan ustav kapitali miqdorini doimiy ko'paytirib borishning rejalashtirilganligi;
- ko'zda tutilayotgan daromadlar hamda fondlarni shakllantirish istiqbollari;
- muassislarning zarur hollarda qo'shimcha kapital kirita olish qobiliyati.

Bank ro'yxatga olingunga qadar ustav kapitalini shakllantirish uchun muassislardan tomonidan Markaziy bankda yoki rezident banklarning birida vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'i ochiladi.

Bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdori mazkur vaqtinchalik jamg'arma hisobvaraqda muassislardan tomonidan bankni ro'yxatga olingunga qadar to'liq shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Bank ro'yxatga olingandan keyin uning ustav kapitali miqdorida egasi yozilgan aksiyalar chiqariladi va ular muassislardan o'rtasida joylashtiriladi.

Respublikamizda tijorat banklarini tugatishning o'ziga xos xususiyatlari.

Bankni qayta tashkil etish aksiyadorlar umumiy majlisi qaroriga ko'ra amalga oshirilishi mumkin. Bu quyidagi hujjatlar taqdim etilgan holda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankingun ruxsati bilan amalga oshiriladi.

- bank kengashi raisi tomonidan imzolangan iltimosnoma;
- aksiyadorlar umumiy yig'ilishining bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori;
- bankni qayta tashkil etishning taxminiy shartlari, shakllari, tartib va muddatlarini aks ettiradigan hujjatlar;
- qayta tashkil etishning natijalari haqidagi moliyaviy taxminlar, shu jumladan, bankning u qayta tashkil etilganidan keyin hisob-kitob balansi va bankni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan yuridik shaxslar haqidagi ma'lumotlar.

Mazkur hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ikki oy davomida ko'rib chiqiladi.

Markaziy bank tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziyani bekor qilish uchun mavjud litsenziyani shunday holatga keltirish ancha murakkab huquqiy tadbir bo'lib, tijorat banklari faoliyatining to'xtashi va tugatishida muhim asosdir.

Bank faoliyatini to'xtatish va banklarni tugatish "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunda hamda Markaziy bankning 240-sonli "Banklarni tugatish tartibi to'g'risida"gi 2005 yil 22 mart 626-1sonli uzgartirish kiritilgan Nizomda ko'rsatib o'tilgan. Jumladan bank quyidagi hollarda o'z faoliyatini to'xtatadi: aksiyadorlar yig'ilishining qaroriga ko'ra, Markaziy bank litsenziyani qaytarib olganda, bankrot deb e'lon qilinganda o'z faoliyatini to'xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni Davlat ro'yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Uni faoliyati to'xtatilganligi matbuotda e'lon qilinadi. Faoliyatni to'xtatish va uni tugatish tartibi nizomda belgilab berilgan.

Banklarni tugatish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

- a) bank operatsiyalarini amalga oshirish litsenziyasi Markaziy bank tomonidan chaqirib olinishi;
- b) Markaziy bank roziligi mavjud bo'lgan holda aksiyadorlar yoki muassislardan (ishtirokchilar) umumiy yig'ilishining bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risidagi qarori;

Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyani qaytarib olish to'g'risidagi qarori qabul qilingan kundan boshlab bankni tugatish jarayoni yakunlanishiga qadar quyidagi cheklashlar belgilanadi:

a) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar va bank mansabdor shaxslarining vakolatlari to'xtatiladi, jumladan, ularning mulkni tasarruf etish va majburiyatlarni to'lash, shuningdek, bankni boshqarish huquqlari bekor qilinadi. Bunda aksiyadorlar umumiy yig'ilishining likvidator hisobotlarini maslahatli tarzda muhokama qilish huquqi saqlanib qoladi;

b) tugatilayotgan bank nomidan yoki uning hisobidan amalga oshirilgan harakatlar ular faqat likvidator tomonidan bajarilgan holdagina yuridik kuchga ega bo'lishi mumkin;

v) bankning barcha qarz majburiyatlari muddati o'tgan hisoblanadi;

g) tugatilayotgan bankning barcha turdagi qarzlari bo'yicha penya va foizlarning hisoblab yozilishi to'xtatiladi;

d) tugatilayotgan bank ishtirokida sud ko'rilayotgan mulkiy xususiyatga ega bo'lgan tortishuvlar agar ularga doir qabul qilingan qarorlar qonuniy kuchga kiritilmagan bo'lsa to'xtatiladi;

e) bankka tegishli mulkiy xususiyatga ega bo'lgan barcha talablar faqat likvidator nomiga bildirilishi hamda mazkur nizom va amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan tartibda ko'rib chiqilishi mumkin;

j) tugatish jarayoni boshlangunga qadar sud tomonidan qabul qilingan qarorlar va tugatilayotgan bankka nisbatan mulkiy talablarga oid sudning ijro hujjatlari qonunchilikda belgilangan tartibda ijro etilishi uchun tugatish komissiyasiga topshiriladi.

Ammo bu nizom bank bankrot deb e'lon qilinganda amalga kiritilmaydi.

Litsenziyaning bekor qilinishi:

- tijorat banki tomonidan yo'l qo'yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo'llaniladigan qattiq huquqiy sanksiya;

- qonun buzilish holatiga davlatning o'z boshqaruv muassasasi Markaziy bank orqali bildirilgan munosabati;

- bankning bankrotligi uchun formal asos hisoblanadi.

Litsenziya bekor qilingandan keyin bank mavjud bo'lib turadi, ammo bank operatsiyalarini amalga oshira olmaydi.

Litsenziyani bekor qilish Markaziy bank boshqaruvi tomonidan qo'llanadigan og'ir jazo chorasi hisoblanganligi sababli, boshqa jazo choralari natija bermagan quyidagi hollardagina qo'llaniladi;

- bank to'lov qobiliyatini yo'qotib, passivlari aktivlaridan ortib ketganida;

- litsenziya berilishga asos bo'lgan ma'lumotlarning haqiqiy emasligi aniqlanganda;

- bank o'z kreditorlari va omonatchilari oldidagi majburiyatlarini o'tashga qobiliyatsiz bo'lib qolganda;

- hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib ko'rsatilganda;

- bank operatsiyalarini qonunchilikka va litsenziya shartlariga xilof tarzda amalga oshirilganida;

- litsenziya berilganidan keyin bir yildan ortiq vaqt davomida bank operatsiyalarini amalga oshirishga kirishmasligi oqibatida;

- O'zbekiston Respublikasida sho'ba bank ochgan xorijiy bank litsenziyasining chaqirib o'z mamlakati tomonidan bekor qilinganida.

Litsenziyani bekor qilinishi Markaziy bankka tijorat bankning sudga murojaat qilmasdan majburiy suratda tugatilishi uchun asos bo'ladi. Buni Markaziy bank tomonidan tayinlangan tugatish komissiyasi amalga oshiradi.

Likvidator (tugatuvchi) Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksionerlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi qaror kuchga kirgan kundan boshlab 3 kun mobaynida tayinlanadi. Tugatish jarayonining maqsadi bank omonatchilari va kreditorlari talablarini tezlik bilan qondirishdan iborat. Bankni tugatish jarayoni Markaziy bank boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to'g'risidagi qarori chiqqan kundan boshlangan deb hisoblanadi. Tugatilayotgan bankning Markaziy bank majburiy zahiralar hisob varag'ida hisobda turgan mablag'lari tugatuvchi tomondan bankni tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risidagi tasdiqnoma taqdim etilgandan so'ng bankning tugatish hisob varag'ida aks ettiriladi. Markaziy

bank tomonidan tugatish jarayoni boshlangandan so'ng cheklashlar kiritadi, ya'ni aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar vakolatlari to'xtatiladi. Bank hisobidan va nomidan hech qanday ish bajarilmaydi, qarz majburiyatlari muddati o'tgan hisoblanadi. Bankning tugatilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- moddiy nazorat va inventarizatsiya;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- sotuvdan tushgan tushumlarni joylashtirish;
- tugatish jarayonini aniqlash.

Markaziy bank tugatish jarayonini nazorat qilib turadi. Bankni tugatish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar mazkur bank hisobidan amalga oshiriladi. Markaziy bankning bankni ixtiyoriy tugatishdan bosh tortishi, shuningdek, bankni majburiy tugatish to'g'risidagi qarori yuzasidan qonunchilikda belgilangan tartibda shikoyat berish mumkin. Bankni tugatish jarayoni ikki xil bo'lishi mumkin: ixtiyoriy tugatish yoki majburiy tugatishdir.

Bankni ixtiyoriy tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniga ega bo'lgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish quyidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi:

Bank aksiyadorlar yoki muassislar (ishtirokchilar) umumiy yig'ilishi qaroriga asosan bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi iltimosnoma bilan Markaziy bankka murojaat qilishi lozim. Bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi iltimosnoma aksiyadorlar yoki muassislar (ishtirokchilar) umumiy yig'ilishi vakolat bergan shaxs tomonidan imzolangan bo'lishi zarur.

Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risidagi iltimosnoma bilan birga Markaziy bankka quyidagi hujjatlar taqdim etilishi kerak:

aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi tugatish sabablari ko'rsatilib qabul qilgan qarori;

bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risidagi iltimosnoma bilan Markaziy bankka murojat qilingan vaqtdagi balans hisoboti;

tugatish komissiyasi a'zolari ro'yxati;

aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tasdiqlagan tugatish rejasi.

Markaziy bank iltimosnoma qabul qilingan kundan boshlab bir oy davomida bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga rozilik berish to'g'risida qaror qabul qiladi. Markaziy bank ushbu iltimosnomaga rozi bo'lmasa bank rahbarlari va aksiyadorlariga bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga rozilik bermasligi to'g'risida asoslangan qarorni etkazadi. Markaziy bank zarur hollarda tugatish rejasi va jadvalini ko'rib chiqish yoki boshqa hujjatlar va ma'lumotlarni talab qilishi mumkin.

Likvidator Markaziy bankning tugatish to'g'risidagi roziligi olingandan keyin, kreditorlar o'z talablarini bildirishi mumkin bo'lgan manzilni ko'rsatgan holda ushbu ma'lumotni kamida ikki respublika gazetasida e'lon qilishi lozim.

Talab qilinayotgan barcha choralar bajarilgach tugatish komissiyasi aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tasdiqlaganidan so'ng 7 kun ichida Markaziy bankka hisobot va tugatish balansini taqdim etishi lozim.

Majburiy tugatish Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to'g'risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Markaziy bankning litsenziyani qaytarib olish to'g'risidagi qaroriga asosan bankni majburiy ravishda tugatish quyidagi asoslarga ko'ra amalga oshiriladi:

- a) passivlarning aktivlardan oshib ketishi tufayli bankning to'lovga layoqatsiz bo'lib qolishi;
- b) litsenziya berilishiga asos bo'lgan ma'lumotlarning noto'g'ri ekanligi aniqlanishi;

v) bank o'z omonatchilari yoki boshqa kreditorlari oldidagi majburiyatlarni bajarishga layoqatsizligi;

g) hisobot ma'lumotlarining muntazam ravishda buzib ko'rsatilishi;

d) qonunchilikka hamda omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real xavf soluvchi litsenziya shartlariga zid bo'lgan bank operatsiyalarining amalga oshirilishi;

e) litsenziya berilgan vaqtdan boshlab bir yildan ortiq muddatda bank operatsiyalarini bajarishni kechiktirish;

j) monopoliyaga qarshi qoidalarining buzilishi;

z) O'zbekiston Respublikasi xududida sho'ba bankni tashkil etgan xorijiy davlat banki litsenziyasining qaytarib olinishi.

Omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real xavf soluvchi tartibbuzarliklarga quyidagilar kiradi:

a) amaldagi qonunchilik va Markaziy bank me'yoriy hujjatlarining buzilishi;

b) xavfli yoki nosog'lom bank faoliyatining yuritilishi;

v) bankning Markaziy bank ko'rsatmalarini atayin va uzoq muddat bajarmasligi;

g) bank tomonidan hujjatlar yoki yozishmalarning Markaziy bank inspektorlaridan yashirilishi yoki bank nazorati xizmatiga talab etilgan hujjatlarni taqdim etishdan bosh tortilishi.

Bank faoliyati omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real xavf soladi deb tan olinadi agar:

bank kapitalining etarlilik koeffitsienti darajasi Markaziy bank belgilagan ushbu iqtisodiy me'yorning 75 foizidan kam bo'lishi;

bank ketma-ket keluvchi har uch chorakda bank regulativ kapitalining 10 foizidan yoki vaqtdan qat'iy nazar regulativ kapitalning 50 foizidan ortiq miqdorda potensial zarar ko'rishi yoki ko'rishi mumkin ekanligi;

omonatchilar va kreditorlarning bankka ishonib topshirgan mablag'lari butligiga real xavf soluvchi boshqa hollar.

Banklarni tugatish to'g'risidagi nizomning 4-bo'limida tugatuvchi (likvidator) vakolatlari va majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Bank tugatilishi boshlangandan so'ng Markaziy bank moddiy nazoratni o'rnatadi va likvidator inventarizatsiya o'tkazadi. SHuningdek likvidator aktivlarni tekshirib tugatish hisobotini tayyorlashi lozim: unda yakuniy balans, vakillik hisob varaqalari ahvoli to'g'risidagi hisobotlar, pul mablag'lari va valyuta hisobini yuritish, balans va kredit portfeli bo'yicha kreditor qarzdorligini tekshirishi lozim. Likvidator bank aktivlarini: ya'ni pul mablag'lari, ssudalar, qimmatbaho qog'ozlar, valyuta mablag'larini baholab sotadi. Likvidator nizomga asosan omonatchilar va kreditorlar talabini qondirish kerak. Likvidator tayinlanganidan keyin bir kunlik muddatda ikkita markaziy gazetada kreditorlar talablarini tasdiqlovchi hujjat bilan birgalikda talablarni bildirish tartibi va muddati hamda kreditorlar o'z talablarini da'vo qilishlari mumkin bo'lgan manzilni ko'rsatilgan holda bankni tugatish ishlari boshlanganligi to'g'risidagi habarnomani beradi. Talablarni bildirish muddati tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risida habar berilgan kundan boshlab ikki oyni tashkil etadi. Ushbu muddat tugaganidan keyin likvidator tomonidan talablarni qabul qilinmaydi. Tugatish ishlari yakunlangandan so'ng likvidator bajarilgan ishlar to'g'risidagi yakuniy hisobotni va tugatish balansini tuzadi va Markaziy bankka taqdim etadi. Markaziy bank likvidator taqdim etgan hujjatlarni o'rganib chiqib, bankni Banklarni ro'yxatga olish Davlat kitobidan o'chirib chiqarib tashlash to'g'risidagi qaror qabul qilinganidan so'ng 10 kun davomida Markaziy bank Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga hamda bank joylashgan manzil bo'yicha ularning organlariga bank tugatilganligi to'g'risidagi ma'lumotni etkazadi va bankni banklarni ro'yxatga olish Davlat Kitobidan chiqarib tashlash to'g'risida qarorni qabul qiladi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarini tugatish tartibi va uning huquqiy asoslari

Tijorat banklari faoliyatini tugatish - boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga huquqiy vorislik tartibida huquqlar va majburiyatlar o'tmagan holda bank faoliyatini tugatishdir. O'zbekiston

Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunning 19-moddasiga asosan tijorat banklari quyidagi hollarda faoliyatini to‘xtatish yoki faoliyatini tugatish mumkin:

- Aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra;
- Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida;
- Bankrot deb e‘lon qilinganida.

SHu bilan bir qatorda, “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonunning 101-104-moddalariga muvofiq tijorat banklari aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to‘g‘risida qaror qabul qilingan yoki O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki bankdan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya qaytarib olingan hollarda tugatilishi mumkin.

Likvidator yoki tugatish komissiyasi Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi tomonidan bankni tugatish to‘g‘risidagi qaror kuchga kirgan kundan boshlab uch kun mobaynida tayinlanadi. Tugatish komissiyasi tarkibiga Markaziy bank va uning bank joylashgan manzil bo‘yicha hududiy Bosh boshqarmasi mutaxassislari kiritilishi mumkin. Banklar O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksida ko‘zda tutilgan tartibda bank qonunchiligida belgilangan xususiyatlarni hisobga olgan holda tugatiladi. Tugatish jarayonining maqsadi bank omonatchilari va kreditorlari talablarini tezlik bilan qondirishdan iborat. Bank ixtiyoriy yoki majburiy ravishda tugatilishi mumkin Bank Markaziy bank tomonidan tugatilganda bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya, shuningdek, ayrim operatsiyalarni bajarish uchun berilgan litsenziyalar chaqirib olinadi. O‘z faoliyatini to‘xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni davlat ro‘yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Bankning faoliyati to‘xtatilganligi haqidagi xabar matbuotda e‘lon qilinadi. Bank faoliyatini to‘xtatish va uni tugatish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Bankni tugatish jarayoni Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to‘g‘risidagi qarori chiqqan kundan boshlangan deb hisoblanadi. Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to‘g‘risidagi qarori u qabul qilingan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. Qaror u qabul qilingan kuni bank rahbariyatiga mazkur qarorni olganligiga to‘g‘risida imzo qo‘ydirilgan holda topshiriladi.

Bankni tugatish to‘g‘risida qaror qabul qilingandan keyin, Markaziy bank Banklarni ro‘yxatga olish Davlat kitobiga bankda tugatish jarayoni ketayotganligi to‘g‘risidagi yozuvni kiritadi. Tugatilayotgan bankning Markaziy bank majburiy zahiralar hisobvarag‘ida hisobda turgan mablag‘lari tugatuvchi tomonidan bankni tugatish jarayoni boshlanganligi to‘g‘risidagi tasdiqnoma taqdim etilganidan so‘ng uch kunlik muddatda tugatilayotgan bank joylashgan Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi ho‘zuridagi Hisob-kitob-kassa markazida ochiladigan bankning tugatish hisobvarag‘iga qaytariladi. Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyani qaytarib olish to‘g‘risidagi qarori qabul qilingan kundan boshlab bankni tugatish jarayoni yakunlanishiga qadar quyidagi cheklashlar belgilanadi:

➤ aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi, boshqa organlar va bank mansabdor shaxslarining vakolatlari to‘xtatiladi, jumladan, ularning mulkni tasarruf etish va majburiyatlarni to‘lash, shuningdek, bankni boshqarish huquqlari bekor qilinadi. Bunda aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining likvidator hisobotlarini maslahatli tarzda muhokama qilish huquqi saqlanib qoladi;

➤ tugatilayotgan bank nomidan yoki uning hisobidan amalga oshirilgan harakatlar ular faqat likvidator tomonidan bajarilgan holdagina yuridik kuchga ega bo‘lishi mumkin;

➤ bankning barcha qarz majburiyatlari muddati o‘tgan hisoblanadi;

➤ tugatilayotgan bankning barcha turdagi qarzlari bo‘yicha penya va foizlarning hisoblab yozilishi to‘xtatiladi;

➤ tugatilayotgan bank ishtirokida sudda ko‘rilayotgan mulkiy xususiyatga ega bo‘lgan tortishuvlar agar ularga doir qabul qilingan qarorlar qonuniy kuchga kiritilmagan bo‘lsa to‘xtatiladi;

➤ bankka tegishli mulkiy xususiyatga ega bo‘lgan barcha talablar faqat likvidator nomiga bildirilishi hamda mazkur nizom va amaldagi qonunchilikda ko‘zda tutilgan tartibda ko‘rib chiqilishi mumkin;

➤ tugatish jarayoni boshlangunga qadar sud tomonidan qabul qilingan qarorlar va tugatilayotgan bankka nisbatan mulkiy talablarga oid sudning ijro hujjatlari qonunchilikda belgilangan navbat tartibida ijro etilishi uchun tugatish komissiyasiga topshiriladi.

Bankni tugatish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- moddiy nazorat va inventarlash;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- sotuvdan tushgan tushumlarni joylashtirish;
- tugatish jarayonini yakunlash.

Markaziy bank bankni tugatish jarayonini nazorat qilib turishi shart. Ushbu maqsadlarda Markaziy bank muntazam ravishda bank aktivlarini baholash, bu aktivlarni tugatish va daromadlarni taqsimlash to'g'risida hisobotlar olib turadi. Tugatish komissiyasi raisi etib tayinlagan shaxs yoki likvidator sifatida yollanayotgan yuridik shaxs rahbari, shuningdek, likvidatorning bosh buxgalteri sifatida yollangan shaxs va tugatish komissiyasining boshqa a'zolari Markaziy bankning banklar rahbarlari va bosh buxgalterlariga nisbatan qo'ygan malaka talablariga mos kelishi lozim. Likvidator, ekspertlar va tugatish jarayonida band bo'lgan boshqa shaxslar faoliyatiga haq to'lash shartlari likvidator tomonidan qonunchilikda belgilangan tartibda ishlab chiqiladigan tugatish rejasida qayd etiladi.

Bankni tugatish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar mazkur bank hisobidan amalga oshiriladi. Banklarni tugatishga doir xarajatlarni Markaziy bank tomonidan moliyaviy ta'minlashga yo'l qo'yilmaydi. Tugatilayotgan bank majburiyatlariga doir hisob-kitoblarni bajarishda tugatish bilan bog'liq xarajatlar navbatdan tashqari tartibda amalga oshiriladi. Likvidator yoki tugatish komissiyasi a'zolari tomonidan amaldagi qonunchilik bo'zilgan hollarda, Markaziy bank boshqa likvidator yoki tugatish komissiyasi a'zolarini tayinlashni talab qilishga haqli. Bank tugatilguniga qadar u Markaziy bank nazorati ostida bo'ladi va Markaziy bank uni tekshirib turish huquqiga egadir.. Markaziy bankning bankni ixtiyoriy tugatishdan bosh tortishi, shuningdek, bankni majburiy tugatish to'g'risidagi qarori yuzasidan qonunchilikda belgilangan tartibda shikoyat berish mumkin.

Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan holda amalga oshirilishi mumkin.

Bankni ixtiyoriy ravishda tugatishda bank aksiyadorlar yoki muassislar umumiy yig'ilishi qaroriga asosan bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi iltimosnoma bilan Markaziy bankka murojaat qilishi lozim. Bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi iltimosnoma aksiyadorlar yoki muassislar umumiy yig'ilishi vakolat bergan shaxs tomonidan imzolangan bo'lishi zarur. Bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risidagi iltimosnoma bilan birga Markaziy bankka tegishli hujjatlar taqdim etilishi kerak.

Markaziy bank iltimosnoma qabul qilingan kundan boshlab bir oy davomida bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga rozilik berish to'g'risida qaror qabul qiladi. Markaziy bank ushbu iltimosnomaga rozi bo'lmasa bank rahbarlari va aksiyadorlariga bankni ixtiyoriy ravishda tugatishga rozilik bermasligi to'g'risida asoslangan qarorni etkazadi. Markaziy bank zarur hollarda tugatish rejasi va jadvalini ko'rib chiqish yoki boshqa hujjatlar va ma'lumotlarni talab qilishi mumkin. Likvidator Markaziy bankning tugatish to'g'risidagi roziligi olingandan keyin, kreditorlar o'z talablarini bildirishi mumkin bo'lgan manzilni ko'rsatgan holda ushbu ma'lumotni kamida ikki respublika gazetasida e'lon qilishi lozim.

Bankni majburiy tarzda tugatish Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to'g'risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Likvidator noqonuniy yoki atayin noto'g'ri qilingan harakatlar natijasida bankka keltirilgan zarar uchun javobgardir. Likvidator tugatish bilan bog'liq me'yordagi operatsiya tavakkalchiligi toifasiga kiruvchi zararlar uchun javob bermaydi.

Likvidator quyidagi huquqlarga ega:

a) bank aktivlarini aniqlash hamda tugatish maqsadlarini hisobga olgan holda mulk egasi va bank boshqaruvi organlari vakolatlari doirasida ularni tasarruf etish;

b) bank nomidan tugatish ishlari va bank faoliyatini yakunlash maqsadlariga muvofiq bank rahbariyati vazifalarini bajarish;

v) bank aktivlari va mulkini zahiraga olish;

g) bank hujjatlari va mulki, shuningdek, garov ta'minoti sifatida berilgan boshqa mol-mulk butligini ta'minlash yuzasidan chora-tadbirlar ko'rish;

d) tugatish jarayonini amalga oshirish uchun mustaqil mutaxassislar tarkibidan xodimlarni, shuningdek, o'z xohishiga ko'ra bank xodimlarini (qorovullardan tortib malakali maslahatchilargacha) shartnoma asosida yollash. Bank kreditorlari bu jarayonga xodimlar sifatida jalb etilishi mumkin emas;

e) tugatilayotgan bankning moliyaviy ahvolini hisobga olgan holda mehnat qonunchiligiga muvofiq xodimlarga ish haqi va boshqa to'lovlarni belgilash;

j) sudda tugatilayotgan bank nomidan qatnashish;

z) omonatchilar va kreditorlarning talablarini qondirish uchun mablag'lar etishmasa tugatuvchi bank mulkini sotish huquqiga ega;

i) bank nomidan talablar qo'yish, bank kreditorlari talablarining qonuniyligini aniqlash va qonuniy deb topilgan talablarni qondirish.

Likvidator tayinlangunga qadar oxirgi uch oy davomida kreditorlarning biriga yoki bank bilan aloqador istalgan shaxsga imtiyoz berish maqsadida amalga oshirilgan to'lovlar va boshqa aktiv operatsiyalari likvidator tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin, omonatlarni olish, ish haqiga doir oddiy to'lovlar yoki boshqa mukofotlar bundan mustasno. Bu holda tugatuvchi amalga oshirilgan to'lov yoki bankning boshqa aktiv operatsiyalari haqiqiy emas deb tan olinishi to'g'risidagi iltimosnoma bilan sudga murojaat qiladi. Kelib tushayotgan barcha depozitlar va garov xatlari ijro etilmay, bank tugatilayotgani haqidagi bildirishnoma bilan jo'natuvchiga qaytarilishi shart. Tugatish jarayoni boshlangach, tugatuvchi bank mulkini inventarlashni tashkil etishi va oraliq balansni to'zishi shart. Markaziy bank tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilingan vaqtdan boshlab tugatuvchi bank aktivlari ustidan jismoniy nazoratni ta'minlashi shart. Bu quyidagilarni anglatadi:

a) xavfsizlik xizmati, militsiya organlari va boshqa mavjut vositalardan foydalangan holda bank binolari va jihozlari butligini ta'minlash;

b) qimmatbaho buyumlar, shu jumladan naqd pul, qimmatli qog'ozlar, avtomobillar va san'at asarlarini tugatuvchining ixtiyoriga o'tishi;

v) eshik qulflarini almashtirish;

g) bank hujjatlari va mulkidan foydalanishni nazorat qilish maqsadida qo'riqlash xizmatini almashtirish.

Firibgarlik yoki jinoiy faoliyat to'g'risida shubha tug'dirayotgan hollar aniqlansa, likvidator zarur choralar ko'rish uchun bu haqda zudlik bilan Markaziy bankka ma'lum qilishi zarur. Bankning barcha ishlari, jumladan ishlanmagan depozitlar va ssudalarni qoplash uchun tugatish jarayoni boshlangunga qadar olingan mablag'larga doir ishlar nihoyasiga etkazilishi hamda yordamchi va bosh daftarlarga kiritilishi shart. Bankning so'nggi ish kuniga yakuniy balans tayyorlanishi lozim. Likvidator Markaziy bankning bank joylashgan erdagi hisob-kitob-kassa markazida "X banki tugatilmoqda" degan maxsus tugatish hisobvarag'ini ochadi. CHet el valyutasi ular uchun mo'ljallangan alohida tugatish hisobvaraqlarida saqlanishi zarur.

Bank resurslari ushbu hisobvaraqlarga o'tkaziladi. Faqat likvidator tugatish hisobvaraqlaridan foydalanishning mutlaq huquqiga ega. Aktivlarni sotishdan tushgan barcha tushumlar tugatish hisobvaraqlarida saqlanadi. Likvidator bankning vakillik hisobvaraqlari, ayniqsa chet el banklaridagi hisobvaraqlar ustidan alohida nazorat o'rnatishi zarur. Likvidator bank mablag'lari saqlanayotgan barcha respublika va chet el moliya muassasalariga bank tugatilayotgani hamda ularning mablag'larini o'tkazish faqat likvidatorning ruxsati bilangina amalga oshirilishi mumkinligi to'g'risida xabar berishi kerak. Bunday xabarlar shoshilinch ravishda berilishi lozim. YOzma xabarlarni jo'natishdan oldin ularni oluvchilarga bu haqda

telefon orqali ma'lum qilish kerak. Agarda bank filiallari yoki chet el hisobraqamlarida mablag'lar mavjud bo'lsa, ularni telegraf orqali "X bank tugatilmoqda" degan xabar bilan tugatish hisobvarag'iga o'tkazish lozim.

Likvidator aktivlarni tekshirib, zarur bo'lgan bildirishnomalarni jo'natgach, quyidagilar asosida tugatish hisobotini tayyorlashi lozim:

- yakuniy balans;
- vakillik hisobvaraqlari ahvoli to'g'risidagi hisobotlarni qiyoslash;
- pul mablag'lari va valyuta hisobini yuritish;
- bank inventarlash ro'yxatlari bo'yicha jihozlarni tekshirish;
- balans va kredit portfeli bo'yicha kreditorlik qarzlarini tekshirish.

Milliy va chet el valyutalaridagi banknotlar, tangalar va bank vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar shaklidagi moliyaviy aktivlar nominal qiymati bo'yicha baholanadi. Qimmatli qog'ozlar shaklidagi aktivlar bahosi qimmatli qog'ozlar bozoridagi vaziyatga bog'liq. Bank kreditlari portfeli berilgan kreditlarni uchinchi tomonga sotish yoki bu qarzlar bo'yicha mablag'larni olish imkonini beradigan boshqa yo'l bilan tugatiladi. "YAxshi kreditlar" sifatida tavsiflangan kreditlar bozor narxida sotilishi kerak. Kredit va sotuv kunigacha hisoblangan foizlar miqdoridan tarkib topgan nominal narxdan past bo'lgan bahoda mazkur kreditlar sotilgan har bir hol bo'yicha likvidator tugatish hisobotida asoslar keltiradi. Muammoli zayomlarni sotishda tugatuvchi quyidagi tavsiyalarga amal qilishi lozim:

Ssuda qiymati uning nominal qiymatiga tenglashtiriladi. Bunday zayomlarni odatda banklar va boshqa moliya kompaniyalari xarid qiladi.

Muammoli zayomlarni sotish uchun yakka tartibdagi xaridorlarga shartnoma bo'yicha sotish, tanlab olingan qatnashchilar guruhi o'rtasida xususiy raqobot savdolari, shuningdek, kimoshdi savdolari kabi usullardan foydalaniladi. Zayomlarni boshqa xaridorlarga sotish imkoniyati bo'lmagan hollarda ularni qarzdorning o'ziga nominal qiymatidan kam bahoda sotish mumkin. Likvidator har bir shunday holni tugatish hisobotida asoslab berishi shart. Muammoli kreditlarni sotish imkoni bo'lmasa likvidator garovga qo'yilgan mulkni sotish chorasini ko'radi yoki qarzdorning to'lovga qobiliyatsizligi to'g'risidagi da'vo bilan sudga murojaat qiladi. Nomoliyaviy aktivlarga binolar va inshootlar, transport vositalari, san'at asarlari, orttexnika, mebel, jihozlar va bankning boshqa mulki kiradi:

Nomoliyaviy aktivlar likvidator tomonidan malakali baholovchi mutaxassis ishtirokida baholanadi. Tugatuvchi nomoliyaviy aktivlar narxiga ta'sir etuvchi barcha axborot va omillarni o'rganadi va shular asosida taxminiy sotuv narxini belgilaydi. Binolar, inshootlar va transport vositalari ko'chmas mulkni baholashga doir belgilangan talablarga muvofiq baholanadi. Nomoliyaviy aktivlar baholanganidan keyin tugatuvchi potensial xaridorlarga aktivlar sotilishi ko'zda tutilayotganligi haqida xabar beradi yoki qonunchilik va mazkur Nizomda ko'zda tutilgan hollarda bank mulkini sotadi.

Xaridorlar bilan muzokaralar davomida sotilayotgan nomoliyaviy aktivlarning dastlabki narxi o'zgarishi mumkin. Agarda aktiv hisob-kitob qiymatidan ancha past narxda sotilsa, likvidator ushbu hol ro'y berishi sabablarini hujjatlashtirishi shart. Ko'rsatilgan hujjatlar hisobotda aks ettiriladi va unga ilova qilinadi.

Likvidator tayinlanganidan keyin bir kunlik muddatda ikkita markaziy gazetada kreditorlar talablarini tasdiqlovchi hujjat bilan birgalikda talablarni bildirish tartibi va muddati hamda kreditorlar o'z talablarini da'vo qilishlari mumkin bo'lgan manzilni ko'rsatilgan holda bankni tugatish ishlari boshlanganligi to'g'risidagi habarnomani beradi. Talablarni bildirish muddati tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risida habar berilgan kundan boshlab ikki oyni tashkil etadi. Ushbu muddat tugaganidan keyin likvidator tomonidan talablarni qabul qilinmaydi. Likvidator bankni tugatish ishlari boshlanganligi to'g'risida barcha kreditorlar va omonatchilarga yozma ravishda ma'lum qiladi. Bunda tugatuvchi xabarnomada ularning shaxsiy hisobvaraqlarida qayd etilgan qarz yoki omonat miqdor ko'rsatadi. Xabarnomada likvidator da'volarni berish muddatini ma'lum qiladi. Ushbu muddat tugagach da'volar qabul qilinmaydi.

va ko'rib chiqilmaydi. Kreditorlar va tugatilayotgan bankning o'zaro majburiyatlari mavjud bo'lsa, ular o'zaro qoplanishiga yo'l qo'yiladi.

O'zaro qoplash quyidagi talablarga rioya qilingan holda amalga oshiriladi:

- o'zaro qoplash faqat to'lov muddati etib kelgan majburiyatlar bo'yicha ruxsat etiladi;
- biron bir majburiyat bo'yicha e'tiroz bildirilmaydi;
- ikkala tomon ham qarzni inkassatsiya qilish va to'lash huquqiga ega bo'lishi shart;
- avtomatik ravishda o'zaro qoplashga yo'l qo'yilmaydi, tomonlar bir-biriga ariza bilan murojaat qilishlari shart;
- turli valyutalardagi majburiyatlarning o'zaro qoplanishi Markaziy bankning uni bajarish kunidagi ayirboshlash kursi bo'yicha amalga oshiriladi;
- bankka aloqador shaxslar bank oldidagi majburiyatlarini bajarmasa, ularga bankning boshqa qarzdorlariga qo'yilayotgan talablar qo'yiladi;
- bog'liq shaxslarga berilgan qarzlarga oid majburiyatlarning o'zaro qoplanishiga ruxsat etilmaydi;
- aksiyadorning aksiyadorlik kapitalini to'lashga doir bank oldidagi majburiyatlari bankning ushbu aksiyador oldidagi boshqa majburiyatlari bilan qoplanishi mumkin emas.

➤ O'zaro qoplashda omonatchilar va kreditorlar talablarini qondirish navbati hisobga olinadi.

Bank tugatilayotganda uning kreditorlari talablari amaldagi qonunchilikda belgilangan tartibda qondiriladi. Jismoniy shaxs bo'lgan omonatchilar tugatishdan kelib tushgan tushumlar hisobiga o'z omonatlarini olishda ustuvorlikka egadirlar. Tugatilayotgan bankning mulki bir navbatdagi barcha talablarni to'liq qondirish uchun etarli bo'lmasa, mavjud mablag'lar amaldagi qonunchilikka muvofiq kreditorlar o'rtasida taqsimlanadi.

Quyidagi hollarda kreditorlarning talablarini qondirishdan bosh tortilishi mumkin:

- a) talabnomalar belgilangan muddat o'tganidan so'ng olingan bo'lsa;
- b) tugatuvchi tomonidan asossiz deb topilgan bo'lsa;

Likvidator kreditorlar tomonidan talablarni bildirish muddati tugaganidan so'ng kreditorlar talablarini qondirishga doir qabul qilingan talablar ro'yxatini to'zish, tugatuvchi tasdiqlamagan talablarni rad etish, har bir kreditor qarzi miqdori va talablarni to'lash ketma-ketligini belgilash, kreditorga ularning talablari qabul qilinganligi yoki rad etilganligi to'g'risida ma'lum qilish, oraliq balansni to'zishko'rishi lozim. Kreditorlar talablarini qondirish rad etilganligi to'g'risida ularning manziliga yozma tarzda habarnoma jo'natiladi. Kreditor talablarini qondirish rad etilgan yoki uni ko'rib chiqishdan bosh tortilgan holda u likvidatorga nisbatan da'vo bilan sudga murojaat qilishi mumkin. Tugatilayotgan bankning pul mablag'lari kreditorlar talablarini qondirish uchun mavjud bo'lmasa, tugatish komissiyasi sud qarorlari ijrosi uchun belgilangan tartibda kimoshdi savdolari orqali bank mulkini sotadi. Tugatilayotgan bankning mulki etarli bo'lmaganligi tufayli kreditorning qondirilmagan talablari to'langan hisoblanadi.

SHuningdek, kreditor da'vo bilan sudga murojaat qilmagan bo'lsa, tugatuvchi tomonidan tan olinmagan hamda sud qarori bilan kreditorning talablari qondirilishi rad etilgan talablar to'langan hisoblanadi. Kreditorlar talablari qondirilganidan so'ng qolgan bank mulki qonunchilikda belgilangan tartibda taqsimlash uchun bank aksiyadorlariga beriladi.

Tugatish ishlari yakunlanganidan so'ng likvidator bajarilgan ishlar to'g'risidagi yakuniy hisobotni va tugatish balansini tuzadi. Likvidator Markaziy bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- tugatish komissiyasining Markaziy bank tasdiqlaydigan qilingan ishlar to'g'risidagi hisoboti;
- ixtiyoriy ravishda tugatilganda bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishining bankni tugatish to'g'risidagi bayonnomasi;
- Markaziy bank Boshqaruvining litsenziyani qaytarib olish to'g'risidagi qarori;
- bankni tugatish to'g'risida gazetalarda e'lon qilingan axborot nusxasi;
- tugatish komissiyasini to'zish to'g'risidagi qaror;
- bankning oxirgi ish kunidagi balans;
- tugatish balans;

- balansdan tashqari hisobvaraqlar bo'yicha tugatish balansi;
- soliq inspeksiyasining tugatish dalolatnomasi;
- yo'q qilish uchun bank hujjatlari va yig'majildlari ajratilganligi to'g'risida dalolatnoma;
- hujjatlarni arxivda saqlash uchun qabul qilish-topshirish dalolatnomasi;
- muhrlar yo'q qilish uchun huquqni muhofaza qilish organlariga topshirilganligi to'g'risida tasdiqnoma.

Markaziy bank taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqib, bankni Banklarni ro'yxatga olish Davlat kitobidan o'chirib tashlash to'g'risidagi qarorni qabul qiladi. Bankni Banklarni ro'yxatga olish Davlat kitobidan o'chirib chiqarib tashlash to'g'risidagi qaror qabul qilinganidan so'ng 10 kun davomida Markaziy bank Makroiqtisodiyot va statistika vazirligiga hamda bank joylashgan manzil bo'yicha ularning organlariga bank tugatilganligi to'g'risidagi ma'lumotni etkazadi. Bank Banklarni ro'yxatga olish Davlat kitobidan o'chirib tashlangan vaqtdan boshlab tugatilgan hisoblanadi

Tugatuvchi tayinlanganidan so'ngu darhol bank xodimlari va aksiyadorlarining nazoratsiz ravishda aktivlardan foydalanishini oldini olish yuzasidan tegishli chora-tadbirlarni ko'rishi shart.

O'zbekiston Respublikasida oxirgi 3-4 yil davomida tijorat banklarining yopilishi kuzatildi, lekin banklar soni kamayishi bank tizimining asosiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatmadi. Tijorat banklari aktivlari, kapitali va kredit qo'yilmalarini o'sish tendensiyasi davom etdi. Buni quyidagi jadval ma'lumotlaridan ham ko'rish mumkin.

5-jadval

O'zbekiston Respublikasi xududida tugatilgan yoki qo'shib yuborilgan banklar ro'yxati⁴

t/r	Banklar nomi	Izox
1.	Parvina bank	YOpilgan
2.	Alp-Jamol bank	YOpilgan
3.	Karvon bank	YOpilgan
4.	Nur-Anvar bank	YOpilgan
5.	Meva-sabzavot bank	Qo'shilgan
6.	Avtodorbank	Qo'shilgan
7.	Aviabank	Qo'shilgan
8.	O'ktam bank	YOpilgan
9.	Samarqand bank	YOpilgan
10.	Kredit-standart bank	YOpilgan
11.	Amir bank	YOpilgan

1990 yillarning oxiri 2000 yillarning boshida respublikamizda tijorat banklarining soni 40 tadan oshgan. Lekin Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga javob bermaslik holatlari natijasida bir necha banklarning litsenziyasi Markaziy bank tomonidan chaqirib olindi. Bu banklar butunlay yopildi. Meva Sabzavot bank, Avtodorbank, Avia banklar boshqa banklar tomonidan qo'shib olindi, jumladan, Avia bank Kapital bankka, Avtodorbank Asaka bankka qo'shib olindi. YOpilgan banklarga Nur-Anvar bank, Karvon bank, Parvina bank, Alp-Jamol banklarni kiritish mumkin. Oxirgi 3- yil davomida yana 4 ta bank yopildi, bular: O'ktam bank, Samarqand bank, Kredit-standart bank va Amir bank.

Amir bankning litsenziyasi 2014 yilning iyun oyi boshida chaqirib olindi. Bu banklar litsenziyasining chaqirib olinishi O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati" to'g'risidagi qonunining 14-moddasiga hamda "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonunining 53-moddasiga binoan amalga oshirildi.

⁴Муаллиф томонидан мустақил тайёрланди.

4. Tijorat banklarini qayta tashkil etish va qo'shib olish asoslari

Bank boshqa tijorat bankiga qo'shib yuborish yo'li bilan qayta tashkil etilganida davlat ro'yxatga olish organi qo'shib yuborilgan bank o'z faoliyatini to'xtatgani haqidagi yozuvni yuridik shaxslarning yagona davlat reestriga kiritgan paytdan e'tiboran qo'shib yuborilgan bank qayta tashkil etilgan deb hisoblanadi.

Qayta tashkil etish natijasida yangidan vujudga kelgan bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda qayta tashkil etilgan bankning faoliyati to'xtatilgani to'g'risidagi yozuvni kiritish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilingan sanadan e'tiboran bank 30 kundan kechiktirmay o'z kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor etadi. Kreditor bankdan majburiyatlarni to'xtatish yoki muddatidan ilgari bajarishni hamda zararining o'rnini qoplashni quyidagi muddatlarda yozma ravishda xabar berish yo'li bilan talab qilishga haqlidir:

-qo'shib yuborish, birlashtirish yoki qayta tuzish tarzida qayta tashkil etish haqidagi xabarni bank kreditorga yuborgan sanadan boshlab uzog'i bilan 30 kun ichida;

-bo'lish yoki ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etish to'g'risidagi xabarni Bank kreditorga yuborgan sanadan boshlab uzog'i bilan 60 kun ichida.

Agar bo'linish balansi qayta tashkil etilayotgan bankning huquqiy vorisinianiqlash imkonini bermasa, yangi vujudga kelgan yuridik shaxslar qayta tashkiletilgan bankning majburiyatlari yuzasidan uning kreditorlari oldida solidartjavobgar bo'ladilar.

Bankni qo'shib yuborish tartibi. Qo'shib yuborishda ishtirok etayotgan bank qo'shib yuborish haqida shartnoma tuzadi, unda qo'shib yuborish tartibi va shartlari, shuningdek har bir bank aksiyalarini yangi bankning aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi belgilab qo'yiladi. Har bir bankning Kengashi qo'shib yuborishda ishtirok etayotgan Aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishi hukmiga qo'shib yuborish tarzida qayta tashkil etish to'g'risidagi, qo'shib yuborish shartnomasini tasdiqlash haqidagi va o'tkazish dalolatnomasini tasdiqlash haqidagi masalalarni havola etadi.

Yangi vujudga kelayotgan bank Ustavini tasdiqlash va Kengashini saylash qo'shib yuborishda ishtirok etayotgan banklar aksiyadorlarining qo'shma umumiy yig'ilishida amalga oshiriladi. Aksiyadorlarning qo'shma umumiy yig'ilishida ovoz berish tartibi banklarning qo'shib yuborilishi to'g'risidagi shartnomadabelgilab qo'yilishi mumkin. Majburiyatlar o'tkazish dalolatnomasiga muvofiq yangi vujudga kelgan bankga o'tadi.

Bankni birlashtirilish tartibi. Birlashtirilayotgan bank va birlashtirib olayotgan bank birlashish to'g'risida shartnoma tuzadilar, unda birlashishning tartibi va shartlari, shuningdek birlashtirilayotgan bankning aksiyalarini birlashtirib olayotgan bankning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi belgilab qo'yiladi. Har bir bankning Kengashi birlashishda ishtirok etayotgan o'z bankining umumiy yig'ilishi hukmiga birlashish tarzida qayta tashkil etish to'g'risidagi va birlashish shartnomasini tasdiqlash haqidagi masalani kiritadi. Birlashtirilayotgan bank Kengashi o'tkazish dalolatnomasini tasdiqlash to'g'risidagi masalani ham Aksiyadorlar Umumiy yig'ilishi hukmiga havola etadi.

Banklar Aksiyadorlarining qo'shma Umumiy yig'ilishi Ustavga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida qaror qabul qiladi. Aksiyadorlarning qo'shma Umumiy yig'ilishida ovoz berish tartibi birlashish to'g'risidagi shartnomada belgilab qo'yiladi.

Bir bank boshqa bankga birlashganda o'tkazish dalolatnomasiga muvofiq birlashtirilayotgan bankning barcha huquq va majburiyatlari qo'shib olgan bankga o'tadi.

Bankni bo'lish tartibi. Bo'lish tarzida qayta tashkil etilayotgan bankning Kengashi Aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishi hukmiga bo'lish tarzida bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi, bu qayta tashkil etishning tartibi va shartlari xususidagi, yangi banklar tuzish hamda qayta tashkil etilayotgan bank aksiyalarini

tuzilayotgan banklar aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi to'g'risidagi masalalarni havola etadi.

Bo'lish tarzida qayta tashkil etilayotgan bank Aksiyadorlarining Umumiy yig'ilishi bankni bo'lish tarzida qayta tashkil etish to'g'risida, yangi bank tuzish hamda qayta tashkil etilayotgan bank aksiyalarini tuzilayotgan bankning aksiyalari va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash tartibi to'g'risida qaror qabul qiladi. Yangi tuzilayotgan har bir bank Aksiyadorlarining Umumiy yig'ilishi uning Ustavini tasdiqlash hamda Kengashini saylash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Bank bo'linganda uning barcha huquqlari va majburiyatlari bo'lish balansiga muvofiq yangi tashkil etilayotgan ikki yoki bir necha Bankga o'tadi.

Bankni ajratib chiqarish tartibi. Ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilayotgan bankning Kengashi Aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishi hukmiga ajratib chiqarish tarzida bankni qayta tashkil etish, ajratib chiqarishni amalga oshirishning tartibi va shartlari, yangi bankni tuzish, ajralib chiqayotgan bankning aksiya va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlarini ayirboshlash imkoniyatlari va bunday ayirboshlash tartibi, bo'lish balansini tasdiqlash to'g'risidagi masalani havola etadi.

Ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilayotgan bank aksiyadorlari Umumiy yig'ilishi bankni ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etish, ajratib chiqarishning tartibi va shartlari, yangi bankni tuzish, bankning aksiyalarini ajralib chiqayotgan bankning aksiyalariga va (yoki) boshqa qimmatli qog'ozlariga ayirboshlash imkoniyatlari va bunday ayirboshlashni o'tkazish tartibi, bo'lish balansini tasdiqlash haqida qaror qabul qiladi.

Bank tarkibidan bir yoki bir nechta bank ajralib chiqqanda ajratib chiqarish tarzida qayta tashkil etilgan jamiyat huquqlari va majburiyatlarining bir qismi bo'lish balansiga muvofiq ularning har biriga o'tadi.

Bankni qayta tuzish tartibi. Qayta tuzilayotgan Bankning Kengashi Aksiyadorlarning Umumiy yig'ilishi hukmiga bankni qayta tuzish, qayta tuzishni amalga oshirish tartibi va shartlari haqidagi masalalarni havola etadi.

Qayta tuzilayotgan Bank Aksiyadorlarining Umumiy yig'ilishi qayta tuzish to'g'risida, qayta tuzishni amalga oshirishning tartibi va shartlari haqida qaror qabul qiladi. Qayta tuzish jarayonida vujudga keltirilayotgan yangi yuridik shaxsning qatnashchilari o'zlarining qo'shma majlislarida uning ta'sis hujjatlarini tasdiqlash hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq Boshqaruv organlarini saylash to'g'risida qaror qabul qiladilar. Bank qayta tuzilganida qayta tashkil etilgan bankning barcha huquqlari va majburiyatlari o'tkazish dalolatnomasiga muvofiq yangi vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Vasiylik - bankni adekvat moliyaviy ahvolga keltirish, uning faoliyati qonunchilikka mos kelishini ta'minlash yoki buning iloji bo'lmasa, bankni qayta tashkil etish yohud tugatishga tayyorlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan joriy etiladigan hamda ma'muriy, yuridik, moliyaviy, tashkiliy va boshqa tadbirlarni o'z ichiga olgan chora-tadbirlar majmuidir. Banklarga vasiylik qilish "Banklarga vasiylik qilish to'g'risida"gi nizom asosida amalga oshiriladi.

SHuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunning Banklarga vasiylik qilish nomli IV bobining 36-moddasida vasiylikni tayinlash tartibi belgilab berilgan. Unga ko'ra, bankning muvaqqat ma'muriyatini tayinlash to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda Markaziy bank vasiy tayinlaydi va vasiylik qilish haqida farmoyish chiqaradi. Farmoyish matbuotda e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi. Bankning oldindan vasiydan rozilik olmay qilgan harakatlari haqiqiy emas.

Vasiy - vasiylik davrida bankning muvaqqat ma'muriyatini boshqaruvchi mansabdor shaxs. Vasiylik tartibi boshlang'ich muddatda 12 oygacha joriy etiladi. Bankka vasiylik qilish bilan bog'liq barcha xarajatlar bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Bankka vasiylik qilish tartibi bank tomonidan yo'l qo'yilgan hamda omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga real havf soluvchi tartibbuzarliklar yuz bergan hollarda Markaziy bank qaroriga ko'ra joriy etiladi. Bunday tartib buzarliklarga katta zararlar ko'rilishiga olib keluvchi quyidagi hollar kiradi:

- qonunchilik va Markaziy bank me'yoriy hujjatlarining buzilishi;

- havfli va nosogʻlom bank faoliyatini amalga oshirish;
- Markaziy bank majburiy koʻrsatmalarini atayin va uzoq vaqt davomida bajarmaslik;
- hujjatlar yoki yozuvlarni Markaziy bank nozirlaridan yashirish yohud bank nazorati xizmati talab qilgan hujjatlarni taqdim etishdan bosh tortish.

Quyidagi hollarda bank faoliyati omonatchilar hamda kreditorlar manfaatlariga real havf soladi:

a) har qanday darajadagi kapitalning etarliligi koeffitsienti Markaziy bank belgilagan koʻrsatkichdan 75 va undan ortiq foizga pasayishi;

b) bankning depozitorlar va kreditorlar talablari boʻyicha toʻlovlarni amalga oshirishga qodir emasligi;

v) bankning real yoki potensial zararlari:

- uchta bir-biridan keyin keluvchi har chorakda umumiy regulyativ kapitalning 10 foizidan;

- vaqtdan qatʼiy nazar umumiy regulyativ kapitalning 50 foizidan oshib ketishi;

g) omonatchilar tomonidan bankka ishonib topshirilgan mablagʻlar butligiga real havf soluvchi boshqa har qanday hollar.

Bankka vasiy belgilash toʻgʻrisidagi qarorni qabul qilishda Markaziy bank vasiylik tartibi amal qilishi davrida bankning moliyaviy ahvoli zarur darajaga etishi ehtimolini, bank aktiv va passivlarining katta qismini saqlash imkoniyatini, vasiylik tartibi joriy etilishi vaqtidagi aktivlarning real summasi hamda vasiylik jarayonida bank aktivlarini sotishdan tushishi mumkin boʻlgan summa kabi shartlarni eʼtiborga olishi kerak.

Vasiylikni joriy etish tartibini koʻrib chiqamiz. Vasiylik tartibi amal qilishi davrida bankning moliyaviy ahvoli zarur darajaga etishi ehtimoli va bank aktiv va passivlarining katta qismini saqlash imkoniyati mavjud boʻlsa, shuningdek, har qanday darajadagi kapitalning etarliligi koeffitsienti Markaziy bank belgilagan koʻrsatkichdan 75 va undan ortiq foizga pasayishi, bankning depozitorlar va kreditorlar talablari boʻyicha toʻlovlarni amalga oshirishga qodir emasligi, bankning real yoki potensial zararlari uchta bir-biridan keyin keluvchi har chorakda umumiy regulyativ kapitalning 10 foizidan hamda vaqtdan qatʼiy nazar umumiy regulyativ kapitalning 50 foizidan oshib ketishi kuzatilsa, Markaziy bankning Tijorat banklariga litsenziya berish va ular faoliyatini tartibga solish departamenti bank boʻyicha xulosa tayyorlaydi hamda vasiylikni belgilash toʻgʻrisidagi masalani Markaziy bank Boshqaruviga koʻrib chiqish uchun taqdim etadi.

Vasiylikni joriy etishga doir taqdimnomada vasiylikni joriy etish asoslari, vasiy nomzodi hamda vasiylik tartibining amal qilish muddatlariga oid takliflar boʻlishi lozim. Markaziy bank Boshqaruvining vasiylikni belgilash toʻgʻrisidagi farmoyishi quyidagilarni oʻz ichiga olishi kerak:

- bankning nomi va manzili;
- bankka vasiylikni joriy etish asoslari;
- vasiylik amal qilishining boshlanishi va davom etish muddati;
- vasiy vakolatlari doirasiga kiruvchi cheklovlar roʻyxati (agar ular mavjud boʻlsa);
- vasiy nomzodi.

Markaziy bank Boshqaruvining bankka vasiylikni joriy etish toʻgʻrisidagi farmoyishi ushbu qaror qabul qilingan vaqtdan boshlab 24 soat ichida imzo qoʻydirilgan holda bank rahbariyatiga topshiriladi. SHundan soʻng bankning barcha operatsiyalari va bitimlari toʻxtatiladi.

Markaziy bank Boshqaruvining bankka vasiylikni joriy etish toʻgʻrisidagi farmoyishi bank mablagʻlari hisobiga Markaziy bank tomonidan matbuotda eʼlon qilinadi. Mazkur farmoyish kuchga kirganidan soʻng bank rahbariyati vasiyga qabul qilish - topshirish dalolatnomasi asosida bank muhrlari, burchak muhrlari, blanklari, qimmatliklari, xonalar va seyflarning kalitlari, shuningdek, bankning boshqa mulki va hujjatlarini topshirishi shart.

Markaziy bankning bankka vasiylikni joriy etish toʻgʻrisidagi qarori yuzasidan qonunchilikka muvofiq sud organlariga shikoyat qilinishi mumkin. Vasiy vakolatlari, majburiyatlari va unga nisbatan talablar qoʻyiladi. Vasiy Markaziy bank tomonidan bank nazorati bilan shugʻullanuvchi Markaziy bank xodimlari, yuridik va konsalting firmalari xodimlari hamda mustaqil

mutaxassislar tarkibidan tayinlanadi. Vasiy o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, Markaziy bank me'yoriy hujjatlari va ko'rsatmalariga amal qiladi.

Bankka vasiy etib tayinlanadigan shaxs 1998 yil 25 sentyabrda tasdiqlangan 22-sonli "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi Nizomda bank boshqaruvi raisiga nisbatan belgilangan talablarga mos kelishi lozim. "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" Qonunning 26-moddasiga muvofiq bank aksiyadori, qarzdori va kreditori yoki bankka aloqador bo'lgan shaxs yohud 1998 yil 9 dekabrda tasdiqlangan (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998 yil 2 dekabrda ro'yxatga olingan) 423-sonli "Banklar o'rtasida va ularga daxldor shaxslar bilan o'tkaziladigan operatsiyalar to'g'risida"gi Nizomga ko'ra bunday shaxsning yaqin qarindoshlari vasiy etib tayinlanishi mumkin emas.

Vasiy hamda muvaqqat ma'muriyatda band bo'lgan shaxsga ish haqi to'lash shartlari Markaziy bank va vasiy o'rtasida tuziladigan alohida shartnoma bilan belgilanadi. Muvaqqat ma'muriyatda band bo'lgan Markaziy bank xodimlari, jumladan, vasiyga vasiylik tartibi belgilangan bankda ish haqi to'lanadi. Ushbu toifadagi shaxslar ish haqi miqdori ularning asosiy ish joylaridagi ish haqidan kam bo'lmasligi lozim. Vasiyning ish haqi bank boshqaruvi raisining ish haqidan kam bo'lmasligi kerak. Muvaqqat ma'muriyat a'zolarining qayd etilgan toifasi uchun ularning asosiy ish joylarida lavozim maoshi miqdorida ish haqi saqlanib qoladi.

Vasiyning vazifasi bankning kreditorlari va depozitorlari manfaatlarini ko'zlab, uning to'lovga layoqatliligini saqlab qolish hamda tiklash bo'yicha choralar qabul qilish, mavjud tartib buzarlklarga barham berishni ta'minlovchi boshqarish mexanizmini yaratish, shuningdek, moliyaviy ahvolni sog'lomlashtirish va bank faoliyatining qonunchilikka mos kelishini ta'minlashga yo'naltirilgan samarali tadbirlarni amalga oshirishdan iborat.

Vasiylikni joriy etish to'g'risidagi qaror topshirilgan vaqtdan boshlab hamda butun tartib davomida:

a) bank boshqaruvi, bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vakolatlari to'xtatiladi;

b) bank boshqaruvi, bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishining barcha vakolatlari vasiyga o'tadi;

v) vasiy vasiylik belgilangan bank nomidan harakat qiladi.

Vasiy quyidagi huquqlarga ega:

a) o'z xohishiga ko'ra bank, bank nazorati, yuridik, konsalting yoki auditorlik kompaniyalari xodimlari yoki mustaqil mutaxassislar tarkibidan muvaqqat ma'muriyat uchun xodimlarni ishga yollash;

b) vasiylik qilinayotgan bank xodimlarining ish haqini uning moliyaviy ahvolini hisobga olgan holda belgilash;

v) bank xodimlarini amaldagi mehnat qonunchiligiga ko'ra ishdan bo'shatish;

g) amaldagi qonunchilikka muvofiq bank bo'limlari va filiallarini yopish to'g'risida qaror qabul qilish;

d) bank aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlariga doir dividendlarni, shuningdek, bank rahbariyati va mansabdor shaxslariga to'lanadigan barcha to'lovlarni to'xtatib qo'yish;

e) bank mablag'lari hisobidan investitsiyalash yoki kreditlash ko'zda tutilgan bank shartnomalariga bir tomonlama tartibda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

j) agar fuqarolar depozitlari va investitsiyalarining (bank aksiyalaridan tashqari) taxminiy qiymatini saqlab qoladigan choralar ko'riladigan bo'lsa, ushbu depozitlar va investitsiyalarni ko'pi bilan bir yilga qisman yoki to'liq cheklab qo'yish to'g'risida istalgan vaqtda e'lon qilish;

i) bank nomidan va uning manfaatlarini ko'zlab, da'vo talablarini qo'yish, bank kreditorlari talablarining qonuniyligini aniqlash;

k) bank aktivlari va passivlarini sotish va boshqalar.

Vasiyga bildirilmay va uning yozma roziligini olmay turib, bank nomidan va uning hisobidan amalga oshirilgan barcha bitimlar haqiqiy deb hisoblanmaydi. Markaziy bank bankka vasiylikni joriy etish to'g'risidagi qarorni qabul qilgan vaqtdan boshlab, vasiy bank aktivlarini nazorat qilishni ta'minlashi lozim. Bu quyidagilarni anglatadi:

a) Bank mulki, jihozlari, barcha turdagi moliyaviy va moddiy aktivlarining but saqlanishini ta'minlash, bunda zarur bo'lsa, xavfsizlik va militsiya organlari xizmatidan foydalanish;

b) qimmatbaho buyumlar, jumladan, naqd pullar, qimmatli qog'ozlar, avtomobillar va san'at asarlarini vasiy tasarrufiga o'tkazish;

v) zarur bo'lsa, eshik qulflarini o'zgartirish;

g) bank hujjatlari va mulkidan foydalanishni nazorat qilish maqsadida qo'riqlash xizmatini yangi tarkib bilan almashtirish.

Bank faoliyatida jinoiy javobgarlikka oid hollar, ayniqsa, chet el hisobvaraqlariga doir tartibbuzarliklar aniqlangan vaqtda vasiy zudlik bilan Markaziy bankni bundan xabardor qilishi lozim. Vasiy banklarning, ayniqsa, chet el banklarining vakillik hisobvaraqlari likvidligi va ulardan noqonuniy foydalanish himoya qilinmaganligini inobatga olib, ular ustidan alohida nazorat o'rnatishi shart. Buning uchun bankning mablag'larini saqlovchi respublikadagi va chet eldagi barcha moliyaviy muassasalarga mablag'larni olish yoki o'tkazish faqat vasiyning ruxsati bilan amalga oshirilishi mumkinligi to'g'risida zudlik bilan xabar berish kerak. Ushbu xabarlar shoshilinch tartibda jo'natilishi lozim. YOzma xabarlarni jo'natishdan oldin oluvchilarni bu haqda telefon orqali ogohlantirib qo'yish zarur.

Markaziy bank (uning tegishli hududiy Bosh boshqarmalari) va vakil banklarga bankdagi hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitob-pul operatsiyalarini amalga oshirish uchun hujjatlarni imzolash huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslarning imzolari namunalari qo'yilgan yangi varaqcha taqdim etiladi (bunda vasiy tayinlangunga qadar taqdim etilgan varaqcha bekor qilinadi).

Vasiy quyidagi ishlarning amalga oshirilishini ta'minlashi lozim:

a) vakillik hisobvaraqlarining ahvoli to'g'risidagi hisobotlarni qiyoslash;

b) pul mablag'lari va valyuta hisobini yuritish;

v) bank inventarlash ro'yxatiga asosan jihozlarni tekshirish;

g) balans va kredit portfeli bo'yicha kreditorlik qarzlarni tekshirish;

d) aniqlangan balansni tayyorlash.

Bank aktivlari belgilangan buxgalterlik hisobi va baholash andozalariga muvofiq baholanadi. Vasiy aktivlarni tekshirib, baholab bo'lgach, vasiy bu ma'lumotni tayyorlab Markaziy bankka taqdim etishi lozim. Vasiylik muddati tugaganidan so'ng (ushbu davr Markaziy bank tomonidan uzaytirilgan hollar bundan mustasno) vasiy Markaziy bankka bankning moliyaviy ahvoli va istiqbollari to'g'risidagi yozma hisobotni taqdim etadi. Hisobotda vasiy asoslanadigan moliyaviy hisobotlar va boshqa hujjatlar, shu jumladan bank aktivlari va passivlari qiymatini o'z ichiga oladi va quyidagi tavsiyalardan birini o'zida mujassamlaydi:

a) vasiylik tugatilganligi hamda bank aksiyadorlari, kengashi va boshqaruvining vakolatlari tiklanganligi to'g'risida;

b) bankni qonun va Markaziy bankning yo'riqnomalari talablariga muvofiqlashtirish maqsadida vasiylik tartibini uzaytirish to'g'risidagi batafsil reja, shu jumladan, imkon qadar bankning regulyativ kapitalini qonun talab etadigan yoki hisobotda belgilangan jadvalga muvofiq eng kam darajaga oshirish;

v) bank aktivlari yoki passivlarining istalgan qismini sotishga doir batafsil reja;

g) bankni qayta tashkil etish bo'yicha batafsil reja;

d) bank litsenziyasini qaytarib olish va bankni tugatish bo'yicha tavsiya.

Oldindan ko'zlangan yoki nojo'ya harakatlar (harakatsizlik) natijasida bankka etkazilgan zarar uchun vasiy amaldagi qonunchilikka muvofiq javobgarlikka tortiladi. Bunda vasiy zimmasiga me'yordagi ishlab chiqarish tavakkalchiligi toifasiga kirishi mumkin bo'lgan zararlar uchun javobgarlik yuklatilmaydi.

Bankka vasiylik qilish muddati davomida Markaziy bank vasiyning faoliyatini nazorat etadi. Bunda u quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

a) bankka vasiylik qilish davrida amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning asosiy yo'nalishlar bo'yicha vasiyga tavsiyalar berish (asosiy chora-tadbirlar rejasini tavsiya etish);

b) vasiydan uning faoliyati va bank faoliyati haqida istalgan axborotni taqdim etishni talab qilish;

v) vasiyning bajarilgan ishlar haqidagi hisobotini tinglash;

g) vasiylik boshlang'ich muddatini ko'pi bilan 6 oyga cho'zish;

d) bankka vasiylik qilishni yakunlash to'g'risida qaror qabul qilish.

Bankka vasiylik tartibi belgilangan davrda banklar uchun belgilab qo'yilgan tartib va muddatlarda Markaziy bankka hisobot taqdim etiladi. Agar vasiyning faoliyati Markaziy bankni qoniqtirmasa, u istalgan vaqtda vasiyni almashtirish huquqiga ega. Vasiyning yakuniy hisoboti olinganidan so'ng 30 kun davomida agar vasiy o'z hisobotida boshqa harakatlarni tavsiya etmagan bo'lsa hamda Markaziy bank ushbu harakatlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun real istiqbollar yo'q, deb belgilasa, Markaziy bank bank litsenziyasini qaytarib olishi va bankning tugatilishini tayinlashi mumkin.

Markaziy bank reja amalga oshirilishidan oldin yoki u amalga oshirilishi davomida unga o'zgartirishlar kiritishga haqli. Markaziy bank, shuningdek, vasiylik jarayonini to'xtatib qo'yish, bank litsenziyasini qaytarib olish va bank tugatilganligi to'g'risida e'lon qilish huquqiga ega.

Vasiylik Markaziy bank qaroriga ko'ra belgilangan vasiylik muddati tugaganda hamda Markaziy bank tomonidan, jumladan bankni sog'lomlashtirishning iloji bo'lmasa yoki bankning moliyaviy ahvoli sog'lomlanishi munosabati bilan vasiylikni muddatidan oldin to'xtatish to'g'risida qaror qabul qilinganda to'xtatiladi. Bankning moliyaviy ahvoli sog'lomlanishi va ish sifatining yaxshilanishi munosabati bilan vasiylik to'xtatilgach, Markaziy bank yoki vasiy tomonidan mazkur bankka nisbatan belgilangan barcha cheklashlar bekor qilinadi. Bunda vasiylik muddati davomida ta'sis hujjatlariga, boshqaruv organlari va bank xodimlari tarkibiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar o'z kuchini saqlab qoladi.

Agar vasiylik davomida bankning moliyaviy ahvoli sog'lomlashmasa va uning ish sifati yaxshilanmasa, Markaziy bank qonunchilikda belgilangan tartibda bank litsenziyasini qaytarib olish va uni tugatish huquqiga ega.

O'zbekistonda tijorat banklarini tashkil etishni takomillashtirish istiqbollari va xorij tajribasidan foydalanish imkoniyatlari

Bugungi kunda tijorat banklari faoliyatini tugatish jaryonini takomillashtirishda jahon tajribasining ahamiyati katta hisoblanadi. Rossiya Federatsiyasida tijorat banklarini tugatish ushbu davlatda 02.04.1996 yildagi 264-sonli "Rossiya Federatsiyasida banklar va kredit tashkilotlari litsenziyalarini chaqirib olish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan amalga oshiriladi. Ushbu nizomga asosan bank faoliyatini amalga oshirish uchun asos bo'ladigan litsenziyani Markaziy bank tomonidan chaqirib olinadi. CHaqirib olishga quyidagilar asos bo'lishi mumkin:

- Litsenziya berish jarayonida taqdim etilgan ma'lumotlarning noto'g'ri taqdim etilishi
- Litsenziyada ko'rsatilgan xizmat turlari bo'yicha bir yil mobaynida litsenziya berilgan kundan boshlab bank faoliyatini amalga oshirmasa
- Bank hisobotlarida noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etilsa
- Bank faoliyati davomida bir marta bo'lsada litsenziyada ko'rsatilmagan xizmat turini yoki bank operatsiyasini amalga oshirsa
- Rossiya hukumatining federal qonun talablarini bajaraslik, shuningdek Rossiya bankining o'rnatgan me'yoriy ko'rsatkichlarni bajarmaslik oqbitida
- Tijorat banki moliyaviy jihatdan o'z faoliyatini amalga oshirish qobiliyatini yo'qotsa tijorat bankining litsenziyasi chaqirib olinishi mumkin.

Bundan tashqari tijorat banki litsenziyasi ta'sischilarining qaroriga asosan bank faoliyatini to'htatayotganda yoki qaytadan tashkilayotganda chaqirib olinishi mumkin. SHundan kelib chiqqan holda tijorat banklarini faoliyatini tugatish yoki to'htatish ikki hil holatda amalga oshirilishi mumkin.

- Tijorat bankining litsenziyasi Rossiya banki tomonidan normativ talablarini bajarmagani uchun chaqirib olingan holda majburiy tugatish

➤ Bank ta'sischilarining qarori bilan bank faoliyatini ixtiyoriy tugatitishi mumkin. Bank faoliyatini amalga oshirish asosi bo'luvchi litsenziya Rossiya banki tomonidan hududiy boshqarmalarining xulosasiga asosan chaqirib olinadi. Rossiya banki ikki hafta ichida:

- barcha hududiy boshqarmalariga
- davlat soliq xizmatiga
- davlat bojxona qo'mitasiga, agar bank xorijiy valyutadagi hisob raqamga ega bo'lsa, litsenziya chaqirib olingani to'g'risida ma'lumotlarni taqdim etishi shart.

Qaror qabul qilingan kunning o'zida tugatilayotgan bank joylashgan Rossiya bankining hududiy boshqarmasi qarorni bankka taqdim etadi va bankning balans va balansdan tashqari hisoblari orqali pul mablag'lari harakatini to'xtatishini nazoratga oladi. Agarda bank kassasida naqd pul mavjud bo'lsa likvid bankning korrespondlik hisob raqami mavjud bo'lgan bankning hisob-kassa markaziga jo'natiladi.

Banklarni ixtiyoriy tugatish ta'sischilarning qaroriga asosan Rossiya Federatsiyasining Fuqarolik kodeksining 92 va 104 moddalaring talablarini bajargan holda amalga oshiriladi. Tijorat bankini ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilinishi bilan bank kreditorlari oldtdag barcha majburiyatlarini bajarishi shart. Agar bank to'lovga layoqatsiz bo'lsa bankni ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilish ta'qiqlanadi.

Qaror qabul qilingandan so'ng likvid komissiya o'z ishini boshlaydi. Tijorat bankini ixtiyoriy tugatishda likvid komissiya tarkibi ta'sischilar tomonidan tasdiqlanadi. Bank majburiy tarzda o'z faoliyatini tugatayotgan bo'lsa, likvid komissiya tarkibi Rossiya bankining hududiy boshqarmasi bilan kelishgan holda sud tomonidan tayinlanadi.

Likvid komissiya Hisob-kassa markaziga o'z hisob raqamini ochish bo'yicha ariza bilan murojaat etadi. Hisob raqam ochilgandan so'ng tugatilayotgan bankning barcha pul mablag'lari va kreditorlik mablag'lari ushbu hisob raqamga o'tkaziladi. Likvid komissich harajatlari tasdiqlangan smeta hujjatlari asosida tijorat banki tomonidan qoplanadi. SHuningdek likvid komissiya quyidagi tadbirlarni amalga oshirishi majburiy hisoblanadi:

- Ommaviy ahborot vositlarida likvid komissiyaning manzilini, e'tirozlarni qabul qilish muddatini e'lon qilishi,

- Bankda mavjud mol-mulkni saqlash chora-tadbirlarini ishlab chiqishi,
- Muddat o'tgan kreditlar bo'yicha mavjud garov mulklarini sotish chora-tadbirlarini ishlab chiqishi

- Bankning mol-mulki va aktiv-passivlarini baholash ishlarini amalga oshirishi
- Bank majburiyatlarini bajara olmagan taqdirda bank mol-mulkini o'rnatilgan tartibda sotishi

- Bank majburiyatlarini qoplagan taqirda qolgan mol-mulkni ta'sischilar o'rtasida taqsimlashi

- Hisobotlarni Rossiya bankining hududiy boshqarmalariga taqdim etishi shart. Barcha tadbirlar amalga oshirilgandan so'ng likvid komissiya Rossiya bankining hududiy boshqarmasiga amalga oshirilgan ishlar va ularning natijalari to'g'risida o'z xulosasini rasmiy ravishda taqdim etadi.

4-mavzu. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari tarkibi va ularning joylashishi

Reja:

1. Tijorat banklarining resurslari, ularning tarkibi va tavsifi.
2. Banklarning passiv operatsiyalari, ularning turlari.
3. Tijorat banklari passiv operatsiyalarining balansda joylashishi.

1. Tijorat banklarining resurslari, ularning tarkibi va tavsifi.

Resurs - frantsuzcha «ressourse»⁵so'zidan olingan bo'lib, pul mablag'lari, yordamchi mablag', imkoniyat, zahira, mablag' va imkoniyatlar manbai, daromadlar manbai, xom-ashyo

²Азрилияна А. Большой экономический словарь. М.: Институт новой экономики, 1999. - 852 с.

degan ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi.

Iqtisodiy manbalarda «resurs» so'zi turli xil ma'nolarda, ya'ni, tabiat resurslari, moliyaviy resurslar, iqtisodiy resurslar, inson resurslari va boshqa ko'rinishlarda tez-tez uchray turadi. Shundan iqtisodiy resurslarni jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida taqsimlanadigan iqtisodiy imkoniyatlarining asosiy elementlaridan biri deb hisoblash mumkin. Undan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning aniq maqsadlariga erishishda foydalaniladi. Iqtisodiy resurslar asosiy qismi, bu moliyaviy resurslar bo'lib, bu resurslar iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlash uchun foydalaniladigan pul-kredit va byudjet mablag'larini tashkil qiladi.

Moliyaviy resurslarning asosiy manbai bo'lib, vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'lari, soliqlar, jismoniy shaxslarning pul mablag'lari, chek- depozit emissiyasi bilan bog'liq mablag'lar va boshqalar hisoblandi.

Iqtisodiy manbalarda va bank mablag'larining shakllanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda «bank resurslari», «kredit resurslari», «depozit resurslari», «bank passivlari» kabi tushunchalarni uchratishimiz mumkin va bu tushunchalarga mualliflar o'zlarining turlicha ta'riflari orqali izoh berganliklarining shohidi bo'lamiz.

Rossiyalik olim O.Lavrushinning fikriga ko'ra, tijorat banklarining resurslari yoki «banklarning resurslari» bankning ixtiyorida bo'lgan o'z va jalb qilingan resurslarining yig'indisi bo'lib, uning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi⁶. Shunday fikrni boshqa bir guruh mualliflarning ilmiy izlanishlarida ham uchratish mumkin. Tijorat banklarining resurslari o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lar hisobidan tashkil qilinishini ta'kidlash, bizning fikrimizcha, ularning manbalariga ko'proq e'tiborni qaratadi. Bank resurslarining zarurligi bank faoliyatini tashkil qilish va olib borish natijasida shakllanadi. Banklar tashkil qilinishining ilk bosqichlarida banklardan avvalambor o'z kapitalining mavjud bo'lishi va banklar keyingi faoliyatlarini olib borishlari uchun esa mablag'lar jalb qilinishi talab qilinadi. Shu boisdan, tijorat banklari resurslari mohiyatini ta'riflaganda nafaqat ularning qaysi manbalar hisobidan tashkil qilinganligini e'tiborga olish, balki u mablag'lar bankning maqsadli faoliyati uchun zarur va muhimligini hamda ularning samaradorligiga erishishni ham ko'zda tutish lozim.

Bank resurslarini puxta urganish uchun ularni guruxlarga ajratib tasniflash lozim. Tugri, bank resurslarining turkumlanishi ularni boshqarishda jiddiy o'zgarish yaratmaydi, ammo ularni o'rganishning tizimli yondashuvini vujudga keltirish uchun asos yaratadi.

Tijorat banklari resurslarining shakllanishi jihatidan tasniflanishi bankirlar va iqtisodchi-olimlar tomonidan turlicha o'rganiladi. Bu boradagi o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlardan asosiy uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin.

Birinchi guruh olimlari - Bu guruhga Rossiya olimlaridan - Bukato V.I. va Lvov Yu.I.larni va boshqa olimlarni kiritish mumkin. Ular o'zlarining «Banki i bankovskie operatsii v Rossii»⁷ kitobida «bank resurslarini shakllanishi jihatidan ikkiga bo'lib o'rgangan, ya'ni bank resurslari bankning o'z kapitali va jalb qilingan mablag'lardan iborat» deb ta'kidlovchi olimlardir. Lavrushin O.I. «Bankovskoe delo» kitobida «tijorat bank resurslari shakllanishi jihatidan, o'z resurslari va jalb qilingan mablag'larga bo'linadi»⁸, - deb aytib o'tgan. Maslennenkov Yu.S. «Finansoviy menejment v kommercheskom banke» kitobida: «bank resurslarini o'z va jalb qilingan mablag'glardan tashkil topadi»⁹, - deb o'rganadi. Bularning ishlaridan ko'rishimiz mumkinki, bu iqtisodchi-olimlar resurslarning tarkibiy shakllanishiga ko'p e'tibor berib, bank resurslarini faqat ikki guruhga bo'lib o'rganganlar.

Ikkinchi yo'nalish olimlari, bu guruhga Rossiya olimlaridan - Sadvakasov K.K., Kiselev V.V.lar kiradi. Bu gurux olimlari bank resurslarini o'rganishda tarkibiy jihatdan uch yirik guruhga bo'lib tasniflaydilar. Ya'ni, bank resurslari bankning o'z mablag'lari, jalb qilingan

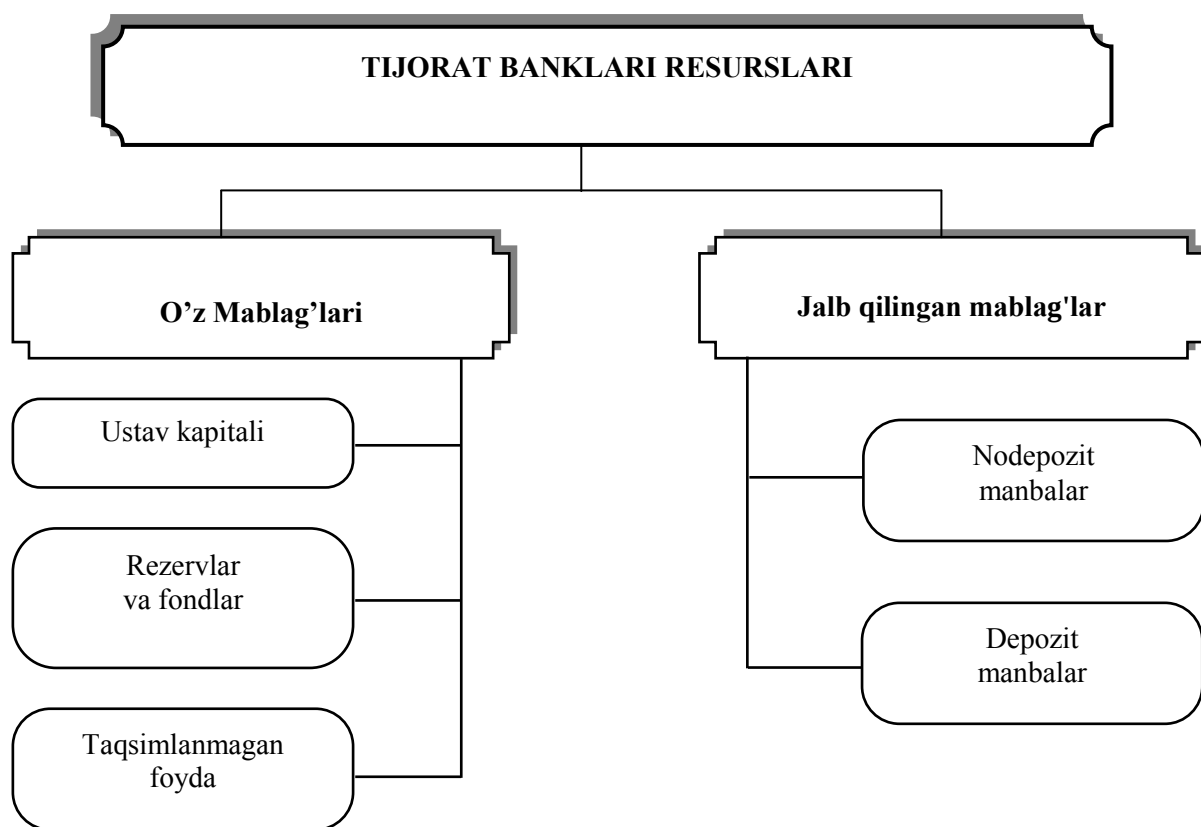
⁶ Банковская дело. Под редакцией О.И. Лаврушина М.Фин. и статистика. 1998. с.68.

⁷ Букаато В.И., Львов Ю.И. «Банки и банковские операции в России», Москва, «Финансы и Статистика» наширлети, 1996 йил 139-бет.

⁸ Банковское дело. Учебник под редакцией Лаврушина О.И. - М.: Финансы и статистика, 1998. - 576 с.

⁹ Масленченков Ю.С. Менеджмент в коммерческом банке. - М.: Перспектива, 1996. - 190 с.

mablag'lari va emitentlashgan mablag'lar. Rossiya olimlarining ikkinchi guruh'i kabi, O'zbekistonlik olimlardan Abdullaeva Sh. Z. xam bank resurslarini uch yirik guruhga bo'lib o'rgangan. Xususan, Sh.Z.Abdullaeva o'zining «Bank ishi» kitobida: «Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar xisobidan shakllanadi»¹⁰ - deb ta'kidlagan.

Tijorat banklari resurslari tarkibi¹¹

Tijorat banklari boshqa xo'jalik sub'ektlari kabi o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslarga ega bo'lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin, ya'ni iqtisodiyotning bozor modeliga o'tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatildi, ikki bosqichli bank tizimini shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o'zgaradi.

Bundan tashqari, uning aktiv operatsiyalari ko'lami, resurslar hajmiga bog'liq bo'ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo'yicha banklar o'rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Shundan kelib chiqib, bank resurslari tijorat banki faoliyatini keng olib borishga asos bo'lib, bankka ma'lum miqdorda daromad keltira olish qudratiga ega bo'lgan zahira va imkoniyatdir. Tijorat banklari o'zining kredit siyosatini ishlab chiqqanda yoki uzoq davrga o'z faoliyatining startegik yo'nalishlarini belgilaganda shu zaxira va imkoniyatlarning ko'lamini keng ko'rib chiqishi va resurslarni o'z faoliyat yo'nalishlarining daromad manbalari sifatida nazarda tutishi lozim.

Chet el adabiyotlarida¹² mablag'larni jalb qilish operatsiyalarini nafaqat tijorat banklari, balki moliyaviy kompaniyalar, jamg'arma kassalari, turli xil fondlar ham bajaradi degan fikrni

¹⁰ Abdullayev Sh.Z «Bank ishi». - T.: TMI, 2007 yil...

¹¹ Абдуллаева Ш.З., Омонов А.А. "Тижорат банклари капитали ва уни бошқариш". Ўқув қўлланма./ –Т.: "Iqtisod-Moliya" 2006.

¹² Синки Дж. Ф. Управление финансами коммерческих банков. Превод с англ. М.: Catallaxy. 1994. с. 22-23.

uchratish mumkin. Lekin, fondlarning faoliyati va maqsadi bilan tijorat banklarining faoliyati va maqsadi bir xil emas. Turli fondlar va muassasalar faoliyatidan ko'ra banklarda depozitlar sug'urtalangan va kafolatlangandir. Turli boshqa moliyaviy muassasalarga nisbatan tijorat banklari bu mablag'larni saqlash va riskdan himoya qilishda mablag' egasiga o'z kafolatini berishi mumkin va mijozning o'z mablag'ini yo'qotishi bilan bog'liq riski banklarda boshqa fondlar yoki kassalarga nisbatan ancha past yoki deyarli yo'q deyish mumkin.

Klassifikatsiya belgisi	Resurslar turlari	Izoh
1	2	3
Manbai	O'z mablag'lari	Nizom, qo'shimcha kapital, zaxiralar, foyda va zararlar hisob rakamidagi qoldiq
	Jalb kilingan va karz mablag'lari	Mijozlarining hamda vakil-banklarining joriy, depozit, jamg'arma va boshqa hisob raqamlaridagi mablag'lar; yuridik shaxslar tomonidan olingan kreditlar
Mablag'larning kimga tegishliligi bo'yicha	Bankka tegishli	O'z mablag'lari: jamg'armalar, taksimlanmagan foyda, taksimotdan keyinga joriy davrning foydasi, uz mablag'larini ko'payishiga ta'sir kilduvchi xarajatlarni hisobga olmagan holda emission daromad.
	Bankka tegishli bo'lmagan	Qarz banklararo kredit, banklararo moliyaviy mablag'lari yordam, muddatli qimmatli qog'ozlar
		Jalb depozitlar, maxsus jamg'armalar, hisob qilingan raqamlardagi vaqtincha bo'sh mablag'lar, mablag'lar bankning kreditorlik qarzlari, debitorlar bilan hisoblashishlar bo'yicha zaxiralar.
		o'z mablag'lariga tenglashtirilgan mablag'lar
Muddatiga ko'ra	Uzoq muddatli	O'z mablag'lari, o'z mablag'lariga tenglashtirilgan-mablag'lar (talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqlar), uzoq muddatli depozitlar, moliyaviy yordam.
	qisqa muddatli	Qisqa muddatli depozitlar, korxona va tashkilotlarning talab qilib olinguncha hisob raqamlaridagi minimal qoldiqdan ortgan mablag'lar
Qiymati	To'lovli	O'z mablag'lari, depozitlar, boshqa yuridik shaxslarining kreditlari
	Nisbatan to'lovsiz	Talab kilib olinguncha xisob rakamlari, korxonalarining xisob va joriy xisob rakamlari
Ishonchlilik darajasiga ko'ra	Ishonchli	Uz mablag'lari, uzok muddatli depozitlar, moliyaviy yordam
	Ishonchsiz	Qisqa muddatli depozitlar, talab qilib olinguncha depozitlar, korxona va tashkilotlarning hisob va joriy hisob raqamlari
Ko'payish manbai	O'z Ichki	Taksimlanmagan foyda
	Mablag'lari Tashqi	Qimmatli qog'ozlarni chiqarish (aktsiya, obligatsiya, veksellar), shu jumladan, konvertirlanadigan, bank aktivlarini sotish, ko'chmas mulkni ijaraga berish
	Jalb	Qimmatli qog'ozlarni konvertatsiya qilish

qilingan tashqi va qarz mablag'lari	Yuridik shaxslarni hisob rakamlarini ochish, fuqarolarning omonatlari, yuridik shaxslarning depozitlar, banklararo kreditlar.
---	---

Rasm.Tijorat banklari resurslarining tasniflanishi

Yuqorida tavsiya qilingan tasnif, bizning fikrimizcha, banklar faoliyati uchun zarur bo'lib tijorat banklari o'zida mavjud bo'lga resurslarni qaysi manbadan, qanday qiymatda, qancha muddatga jalb qilinganligi to'g'risida yaqqol tasavvurga ega bo'ladi. Undan tashqari bu tasnif asosida tijorat banklari mablag'lar qaysi sub'ektga tegishli ekanligi va bu sub'ektning moliyaviy ahvoli, unga shu mablag'lar qaysi muddatga zarurligi yoki boshqacha qilib aytganda ularning likvidlilik, ishonchlilik darajasi, shu mablag'lar bo'yicha mavjud risklar va ularning darajasining aniqlashga va shu omillar asosida chora tadbirlarni amalga oshirib banklarning resurs bazasini barqaror ushlab to'rishga yordam beradi.

Tijorat banklari, boshqa xo'jalik sub'ektlari kabi o'zining xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin, ya'ni iqtisodiyotning bozor modeliga o'tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatiladi, ikki bosqichli bank tizimini shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o'zgaradi.

Bankning asosiy vazifalaridan biri bo'sh pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bank kredit resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari yordamida shakllanib, bank balansining passiv qismida ikki katta guruhga bo'lib hisobga olinadi. Bular: banklarning o'z mablag'lar va jalb qilingan mablag'laridir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi. Birinchisi, bu jalb qilingan depozitlar, ikkinchisi, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurslardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o'zgarishi ham ta'sir qiladi.

Bank kredit resurslarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'larini tashkil qiladi. Bank boshqa mablag'larini jalb qilish uchun, avvalambor me'yoriy hujjatlar talablari bo'yicha, o'z kapitalining etarlilik darajasi miqdorini shakllantirishi lozim.

Tijorat banklari bajarayotgan barcha operatsiyalar bevosita yoki bilvosita bank kapitalining etarliligi va uning sifatiga bog'liq bo'lib, har qanday tijorat bankining to'lovga qobilligini va xatardan holiligini baholashda asosiy omil hisoblanadi. Tijorat banklarining etarli miqdorda bank kapitaliga ega bo'lishi, ularning likvidlilikini ta'minlashda va faoliyati davomida duch keladigan xatarlardan zarar ko'rmay chiqib ketish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kapitalining etarliligiga qo'yiladigan asosiy talablar "Tijorat banklari kapitalining etarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Markaziy bankning 420-sonli Nizomida belgilangan. Nizom bo'yicha tijorat banklari kapitalining etarliligiga qo'yiladigan talablar xalqaro Bazel qo'mitasining andozalarida ko'zda tutilgan talablarga mos keladi. Bazel qo'mitasining andozalari, unga a'zo bo'lgan o'n ikkita mamlakat markaziy banklarining vakillari ishtirokida 1988 yilda ishlab chiqilgan va 1993 yilda amaliyotga joriy etilgan.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida, bu mablag'larni o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining

bank sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi. Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati, to'lovlarning amalga oshirilishi natijasida, banklarning daromadlari vujudga keltiriladi.

Bank kredit resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil qiladi va bu esa, o'z navbatida banklar faoliyatini doimiylikka asos hisoblanadi.

Shu sabab o'tish iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda tijorat banklari kredit resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o'zgarishlar amalga oshirildi. Buday o'zgarishlarga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta'minlanishi va bu o'z navbatida kredit riskini kamaytirganligi;
- iqtisodiyotda noto'lovlar muammosining mavjudligi va kreditning qaytarilmasligi oqibatida, tijorat banklarining zarar ko'rish darajasining oshishi;
- aholi qo'lidagi omonatlarning o'sishi;
- korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining etarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalardir.

Banklarda mavjud bo'lgan mablag'lardan foydalanish imkoniyatiga va ularning manbaalariga qarab bank resurslari o'z resurslariga va qarz (sotib olingan) resurslarga bo'linadi. Bank resurslariga bank kapitalidan tashqari ma'lum vaqt davomida bank ixtiyorida bo'lgan jalb qilingan depozitlarni, boshqa banklardagi depozit va vakillik hisob raqamidagi qoldiqlarni, forvard valyuta kursi va kliring bo'yicha qoldiqlarni ham kiritish mumkin.

Undan tashqari, bankning ixtiyorida mavjud bo'lgan resurslar uning amalga oshirilishi mo'ljallanayotgan aktiv operatsiyalar uchun etarli bo'lmasa, zarur miqdordagi mablag'larni markaziy bankdan, nobyudjet fondlardan, resurslar bozoridan sotib olishi yoki qarzga olishi mumkin. Shunday qilib, o'z mablag'lari va jalb qilingan yoki sotib olingan mablag'lari yig'indisi tarkibiy shakllanish jihatdan tijorat banklarining resurs bazasini tashkil qiladi. Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantiruvchi asosiy manbalarga o'z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi: yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisob varaqlaridan qoldiqlari; bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan veksellar va depozit sertifikatlar; olingan banklararo kreditlar; vakil bank tomonidan ochilgan "Vostro" depozit hamda valyuta hisob varaqasidagi mablag'lar va boshqa manbalar.

Ustav kapitalining miqdori, uni shakllantirish va unga o'zgartirishlar kiritish tartibi bankning Nizomida belgilangan bo'ladi. Ustav kapitalini oshirish yangi aktsiyalarni muomalaga chiqarish, yoki sof foydani kapitalizatsiya qilish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ustav kapitalidagi o'zgarishlar aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishining qarori bilan tasdiqlanishi va Markaziy bank ro'yxatidan o'tishi kerak.

Bank kapitalining yana bir turi zaxira kapitali bo'lib, u tijorat banklarining foydasidan ma'lum foizini ajratish orqali tashkil qilinib, u majburiyatlarni qaytarishga va maxsus zaxiralar tashkil qilinmaydigan bank operatsiyalari bilan bog'liq xatarlarni qoplashga sarflanadi. Zaxira kapitali odatda kredit riski ochiq namoyon bo'lganda bank kengashining qarori bilan sarflanishi mumkin.

Turli debitorlar bilan hisoblashishlar bo'yicha tuzilgan jamg'armalar ham qonunchilikka asosan tijorat bankining o'z mablag'lari qatoridan joy olgan. Shu bilan birga xalqaro hisob standartlariga asosan, kredit tashkilotlari ushbu mablag'larni o'z mablag'lari qatoriga kiritmaydi, balki ularni o'zaro mos debitorlik qarz majburiyatlaridan chegirib tashlashadi. Bu esa zaxiralarning iqtisodiy mohiyatini, ya'ni ular o'zida aktiv daromad keltiradigan operatsiyalarni aks ettiradi. Shu sababdan ham, ular xatarli mablag'lar hisoblanadi va ishonch kamligi tufayli bankning o'z mablag'lari tarkibiga kiritilmaydi.

Ishonchlilik darajasi bo'yicha bankning o'z mablag'lari va ularga tenglashtirilgan mablag'laridan keyingi o'rinda turuvchi jalb qilingan va qarz mablag'lari bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'siriga bog'liqdir:

- fuqarolarning omonatlari va yuridik shaxslarning depozitlari bo'yicha foiz stavkalari miqdori;

– omonat va depozitlarni qabul qilish, hisob-kitob va boshqa hisob raqamlarini ochish hamda ularni yuritish shartlari.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lari qarz mablag'laridan shunisi bilan farq qiladiki, birinchi holda, mablag'larni taqdim qilish mijoz va bank omonatchilarining tashabbusi bilan amalga oshirilsa, keyingi holda - bank tashabbusi bilan amalga oshiriladi.

Jalb qilingan mablag'lar qatorida alohida resurs sifatida kredit tashkilotlari, kredit uyushmalari, mikroredit tashkilotlarining mablag'larini ko'rsatish lozim. Chunki, banklar ishlab chiqarish va savdo tashkilotlari yoki xususiy shaxslardan farqli o'laroq bir-birlari bilan operatsiyalarni amalga oshirishda banklararo bozorda qatnashishlari mumkin, shu sababdan ham ular bir-birlarining likvidliklariga va moliyaviy holatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xuddi shu tamoyil asosida, qarz mablag'larining alohida bir guruhiga, markaziy bank va boshqa banklar oldidagi majburiyatlar ham kiritiladi. Bundan tashqari, tashqi ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sir ko'rsatadigan yuqori darajadagi riskli resurslar qatoriga norezident banklar, korxona va jismoniy shaxslarning mablag'lar ham kiradi. Nobank sektoridan jalb qilingan mablag'lar qatorida ishonchlik darajasiga ko'ra depozitlar (asosan muddatli depozitlar) muhim o'rin tutadi.

Shu o'rinda, mijozlarning hisob raqamlaridagi qoldiqlariga ham alohida e'tibor qaratish lozim, chunki, bu mablag'lar deyarli tekin hisoblanadi va shu sababdan bu mablag'lar bankning kredit resurslari qatoridan joy olishi mumkin. Bu mablag'lardan ustalik bilan foydalanilsa, ularni o'z mablag'lariga ham tenglashtirish mumkin. Tijorat banklari resurslarining shakllanish tartibi va ularning ustav kapitalining minimal miqdori Markaziy bank tomonidan muvofiqlashtirilib boriladi.

2.Banklarning passiv operatsiyalari, ularning turlari.

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'lik bo'lgan operatsiyalar banklarning- **passiv operatsiyalar** deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarining passiv va aktiv-passiv schyotidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o'ynaydi.

Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosan to'rtta shakli mavjud:

➤ Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlarini muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslar yig'ish;

➤ Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;

➤ Boshqa kreditlarning mablag'larini jalb qilish;

➤ Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'larini jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi. YUkorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'larini yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarining ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga — bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi.

Banklarning o'z mablag'larini ichida asosiy o'rinni bankning o'z kapitali egallaydi. Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlangich nuqtasi hisoblanadi. Banklarning tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham xar xil tashkil topadi.

Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo'li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini taminlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko'rsatiladi. Ustav fondi summasining oshirilishi bank aksiyadorlik umumiy majlisida hal qilindi. Banklarning ustav kapitali ularning

majburiyatlarini bajarishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bank kreditlar hisobidan banklarning ustav kapitalini tashkil qilish mumkin emas.

Banklar tashkil qilinganda ustav kapitalining tarkibi moddiy mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlangich bosqichlarida bankning o'z mablag'lari hisobidan birinchi navbatdagi bank xarajatlari (er, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi.

Banklarning o'z mablag'lari uzoq muddatli aktivlarga quyilmalar qilishning asosiy manbasi hisoblanadi. Odatda Markaziy bank tijorat banklari uchun banklarning uz mablag'lari bilan chetdan jalb kilingan resurslar o'rtasida chegarani belgilab beradi. Banklarning aksiyador kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin.

Bular:

a) **o'z aksiyador kapitali** – bu kapital oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan fondi hisobidan yuzaga keladi;

b) xar xil ko'zda tutilmagan holatlar uchun tashkil kilingan rezervlar.

v) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzok muddatli veksel va obligatsiyalar) bo'lishi mumkin.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo'ladi va u ko'zda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qog'ozlar kursining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda — rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar tylanidan so'ng qoladigan foydaning bir qismidir. Banklarning o'z mablag'lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Banklarning o'z kapitali hissasining kamayishi ba'zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qo'yilmalari muhim rol tutadi. Ular to'liq summaga yoki bo'lib-bo'lib qo'yiladi va berilishi mumkin. Omonatchi va bank o'rtasidagi mablag' ko'yishi bilan bog'lik munosabat omonat daftarchasini berish bilan tasdiqlanadi. Banklar to'lovchilik asosida turli xil maqsadli qo'yilmalarni, muddatli yoki talab kilish hamda olish mumkin bo'lgan jamg'armalar qabul qiladilar.

Banklar mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turiladi. Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi.

Bu quyidagi normativlar:

- kapital etariligi,
- bir kredit oluvchiga to'g'ri keladigan maksimal risk miqdori,
- aholidan jalb qilingan depozitlarning maksimal miqdori va boshqalar

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yo'riqnomasiga muvofiq, aholidan pul omonatlarini jalb qilish miqdori bankning o'z kapitali miqdori bilan chegaralanadi.

Banklar jalb qiladigan mablag'lar tarkibi turlicha bo'ladi. Ularning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag'lar (depozitlar),
- o'z qarz majburiyatlarini chiqarish yo'li bilan mablag'larni to'plash (depozit va jamg'arma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar)
- banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag'lari va boshqalar kiradi.

Halqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig'ish usuliga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Keng ma'noda passivlarni boshqarish omonatchilar va boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb va mazkur bank uchun mablag'lar manbalari tegishli kombinatsiyasini belgilash bilan bog'liq faoliyatdir.

Tor ma'noda esa passivlar operatsiyalarini boshqarish deganda zaruriyatga ko'ra qarz mablag'larini faol ravishda topish yo'li bilan likvidlika bo'lgan ehtiyojni qondirishga qaratilgan harakatlar tushuniladi.

3. Tijorat banklari passiv operatsiyalarining balansda joylashishi.

Bank passivlari balansda quyidagi ko'rinishda joylashadi

	Ko'rsatkichlar
	Majburiyatlar
	Talab qilib olinguncha depozitlar
	Jamg'arma depozitlar
	Muddatli depozitlar
	Depozit sertifikatlari
	Hukumat hisobvaraqlari
	Hamma depozitlar
	MBga to'lanishi kerak bo'lgan mablag'lar
	Hukumatga to'lanishi kerak bo'lgan mablag'lar
	Boshqa banklarga to'lanishi kerak bo'lgan mablag'lar
0	REPO va boshqa qarz mablag'lari
1	Soliq majburiyatlari
2	Boshqa majburiyatlar
3	CHiqarilgan qarz qimmatli qog'ozlar
4	Hamma majburiyatlar
	O'z mablag'lari
5	Oddiy aksiyalar
6	Imtiyozli aksiyalar
7	Kapital zaxiralar
8	Qayta baholash zahiralar
9	Taqsimlanmagan foyda
	Jami o'z mablag'lari
	Jami majburiyatlar

Jalb qilingan mablag'larni asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Depozit va ularning turlari

Banklarda maqsadlarni amalga oshirish uchun pul mablag'larini qo'yilmalarga jalb qilish operatsiyalari- **depozit operatsiyalari** deyiladi.

Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga bankka ham manfaatlidir. Ko'pgina depozitlar orqali bankning ssuda kapitali shakllanadi, keyinchalik esa bank turli xo'jalik sohaslarini qulay shartlar asosida kreditlaydi.

Depozit va kredit foizlari orasidagi farq bo'sh pul mablag'larini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagi **bank marjasi** (mukofoti) bo'lib hisoblanadi.

Depozit operatsiyalar - banklarning depozitorlar bilan tuzgan shartnomalari asosida depozit maqsadlariga ko'ra yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini muayyan muddatga jalb etish hamda saqlashga doir operatsiyalaridir.

Depozitor bankka kela olmagan yoki u depozit operatsiyalariga doir zarur hujjatlarni mustaqil ravishda to'ldira olmagan hollarda uning depoziti bo'yicha operatsiyalar ishonchli shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Uning vakolati amaldagi qonunchilikka muvofiq asoslangan bo'lishi lozim. O'zbekiston Respublikasida yuridik va jismoniy shaxslar depozit operatsiyalarning sub'ektlari bo'la oladi.

Depozitlar naqd pul yoki naqd pulsiz shaklda qo'yilishi mumkin. Yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan qo'yiladigan depozitning eng kam miqdori har bir bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Bank qabul qiladigan depozitning eng ko'p miqdori chegaralanmaydi. Barcha depozitlar joriy mablag'lar tarzida qabul qilinadi va shu asosda to'lanadi. Depozitlar tratta, cheklar, pul topshiriqnomalari, davlat xazina kafolatlari va boshqa shakllarda kelib tushsa, ular undirib olish sharti bilan qabul qilinadi, biroq, summa bankning hisobvarag'iga kelib tushmaguncha ushbu depozitga kiritilgan hisoblanmaydi.

Tijorat banklari, boshqa xo'jalik subektlari singari o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari lozim.

Bank resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalar orqali tashkil topadi va bank balansining passiv qismida yuritiladi. Bank resurslarini ikki kata guruhga bo'lish mumkin.

Bular:

- banklarning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablaqlardir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi- bu jalb qilingan depozitlar ,

- boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurslardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi.

Bank resurslarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'lari tashkil qiladi. Bank boshqa kapitallarni jalb qilish uchun bank o'z kapitalining etarli darajasi miqdorini ko'rsatishi lozim.

Tijorat banki o'z mijozlarining bo'sh turgan mablag'larini qarzga olish bilan bir vaqtning o'zida bu mablag'larini o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo'lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki mavjudligining zarur shartlaridan bo'lib, ular aholining bo'sh turgan pul mablag'larining banka sari oqimini ta'minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo'lgan holatda mijozlar o'z mablag'larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Resurslar yordamida banklarning tashkiliy faoliyati amalga oshiriladi, kreditlar berish salohiyati to'lovlar amalga oshiriladi, banklarning daromadlari vujudga keltiriladi. Bank resurslari tarkibida bankning o'z resurslari alohida o'rin tutadi. O'z resurslari ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapital va taqsimlanmagan foydadan iborat.

Bank o'z mablag'i va o'z kapitali tushunchalari farq qiladi. «O'z mablag'i» tushunchasi keng ma'noli, u ular ichiga bankning ichki faoliyati jarayonida tashkil topgan hamma passivlarni ya'ni bankning ustav, rezerv va boshqa fondlari, bank tashkil qilingandagi hamma rezervlarni, taqsimlanmagan foyda va joriy yil foydasini oladi.

Bankning o'z kapitali - bank vaqtincha jalb qilgan qarz mablag'laridan farqli o'laroq, bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'lardir. Bank kapitalining boshqa korxonalar

kapitalidan farqi shundaki, bankning o'z kapitali aylanma mablag'larining 10 foizini, korxonalarda esa u taxminan 40-50 va undan ortig' foizni tashkil qiladi.

Bank kapitaliga bankning o'z mablag'larining asosiy elementlari kiradi, ya'ni qonunchilikka muvofiq tashkil topgan asosiy fondlar, bank faoliyatini ta'minlash maqsadida ichki manbalar hisobiga tashkil topgan rezervlar kiradi.

Bankning o'z kapitali deganda,- bankning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashga qaratilgan maxsus tashkil qilinadigan fond va rezervlarni tushunimiz kerak. Bank kapitaliga ustav kapitali, rezerv kapitali, ta'sis foydasi, bank ixtiyorida qoldirilgan o'tgan va joriy yilda taqsimlanmagan foydasi, turli risklarni qoplash uchun tashkil qilingan rezervlar kiradi va u bank faoliyatida muhim funksiyalarni bajaradi.

Tijorat banklari moliyaviy resurslarini boshqarishda asosiy e'tibor bank balansidagi mablag'larning manbalariga qaratiladi. Ushbu mablag'lar ikkita yirik guruhga majburiyatlar va kapitalga bo'linadi.

Majburiyatlar – bank tomonidan jalb etilgan mablag'lar hisobidan, kapital – bankning o'z mablag'lari hisobidan shakllanadi. Ushbu mablag'larning barqaror manbalar hisobidan shakllantirilishi tijorat banklarining samarali ishlashini va iqtisodiy jihatdan baquvvatligini ta'minlaydi. Tijorat banklari balansidagi passivining asosiy ulushini majburiyatlar tashkil etib, ular 80–90 foizdan iborat bo'ladi. Majburiyatlarni muddati va vujudga kelish manbasiga qarab barqaror va nobarqaror, ular uchun to'lanadigan xarajatlar qiymatidan kelib chiqib, arzon va qimmat mablag'larga ajratish mumkin.

Tijorat banklarining ikkinchi yirik mablag'lari manbasini ularning kapitali tashkil etadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitalining tashkil topishi va barqarorligi jihatidan muhim moliyaviy manba bo'lib hisoblanadi. Bank kapitalini boshqarishda asosiy e'tibor ularning barqaror moliyaviy mablag'lar hisobidan shakllanishiga va yyyetarliligiga qaratiladi.

Demak, bank resurslarining mohiyatini ochib berishda ularning shakllanish manbasining asosini tashkil etadigan passiv operatsiyalarni e'tiborga olish juda muhim hisoblanadi. Tijorat banklarining jalb qilgan mablag'larining asosiy qismini depozitlar tashkil etadi. Depozitlar omonatchilar tomonidan qo'yilgan yoki operatsiyalar jarayonida bank hisobvarag'ida ma'lum vaqtgacha saqlanadigan mablag'lar hisobidan shakllantiriladi.

Depozit operatsiyalarga - bankning jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini depozitlarga, ma'lum bir muddatga yoki talab qilib olinguncha depozitga jalb qilish bilan bog'lik operatsiyalari kiradi. Depozit operatsiyalarga, odatda banklar passivlarining 95% gacha to'g'ri keladi. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishning asosi bo'lib, bank balansining likvidligi va uning tijorat manfaati hisoblanadi.

Odatda bank resurslari tarkibida omonatlar ulushining tahlili asosida mamlakat bank tizimiga bo'lgan aholi ishonchining qay darajada ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Shu o'rinda respublikamiz bank tizimida aholi omonatlari qoldig'i o'sish tendentsiyasiga ega ekanligini aytib o'tish lozim.

Depozitlar summasining o'sishi bir vaqtning o'zida tijorat banklari jami kapitalining ham ortishini shart qilib qo'yadi. Shu bilan birga tijorat banklarining kreditlash potentsiali ham ortadi.

Tijorat banklari resurslari tarkibida muddatli depozitlar muhim moliyaviy manba hisoblanib, bank resurslari barqarorligi ko'p jihatdan shu manbalarining ulushini yuqoriligiga bog'liq. O'zbekiston tijorat banklari resurslari tarkibida depozit mablag'lari hisobidan shakllantirilayotgan mablag'larining ulushi xalqaro bank amaliyotidagi darajadan ancha past. Odatda, xalqaro bank amaliyotida ushbu ko'rsatkich kamida 60–65 foizni tashkil etadi.

Pul massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqqan holda tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli depozitlar jalb qilinishini yanada rag'batlantirish maqsadida majburiy rezervlar normasi, yuridik shaxslarning muddati 1 yilgacha bo'lgan depozitlari uchun - 15 foiz, muddati 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlari uchun – 12 foiz, muddati 3 yildan ortiq bo'lgan depozitlari uchun - 10,5 foiz miqdorida qilib belgilandi.

Bank resurslarining aksariyat qismini jalb qilingan mablag'lar tashkil etishi bilan banklar iqtisodiyotning boshqa sub'ektlaridan ajralib turadi. Odatda bankning o'z mablag'lari 20%gacha etadi, boshqa tijorat korxonalarida esa bu ko'rsatkich 50-60%ni tashkil etadi.

Jahon amaliyotida faqat ratsional tarzda resurslarni taqsimlab olayotgan banklarga o'zining likvidlilik darajasini saqlab qolishi mumkin. Moliyaviy inqiroz davrida banklar aholidan bo'sh pul mablag'larini yuqori foiz stavkalar evaziga jalb qilgan holda keng tarzda kredit siyosatining depozit siyosatini olib boradi, ammo ko'pgina banklarning mijozlarga ajratilgan kredit mablag'larining o'z vaqtida qaytmasligi sababli kapitallashuv darajasini kamayishiga, aks holda bankrotlik darajasiga olib kelishi mumkin bo'ladi. Mazkur holatlarni oldini olish uchun mamlakatimiz miqyosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan davlat banklarining kapitallashuv darajasini oshirishga harakat qilib kelinmoqda.

Oxirgi paytlarda rivojlanayotgan mamlakatlarda "sekyuritizatsiya" terminini tor ma'noda moliyalashtirishning innovatsion shakli sifatida tushunila boshlandi. Zero aktivlarni sekyuritizatsiyalash tushunchasi, avval AQShda va keyinchalik Evropada ham keng tan olingan bo'lib, manbalarni jalb qilishning yangi texnikasini ifodalab kelmoqda.

Sekyuritizatsiya qilishning ahamiyatli tomonlari shundaki, bunda bank barcha harakatsiz aktivlarini ishga soladi. Bu degani masalan, ipoteka kreditlari bo'yicha bir bank tomonidan 1 mlrd. so'mlik kredit ajratilgan bo'lsa va shu bilan birga bankning barcha resurslari ishlatilib bo'lingan taqdirda bank resurslarni shakllantirish uchun sekyuritizatsiya operatsiyasiga murojat qilishi zarur. Bunda u yuqorida keltirilgan summadagi ipoteka kreditini ta'minot sifatida oladi va bunga mos ravishda, ya'ni 1 mlrd. so'mlik qimmatli qog'ozlarni (masalan, aktsiya) muomalaga chiqaradi. Bundan kelgan, ya'ni yig'ilgan mablag'larni o'z aktiv operatsiyalarini davom ettirishda foydalanishi mumkin. Demak, Sekyuritizatsiyalash mexanizmini quyidagicha tasvirlashimiz mumkin: moliyaviy aktivlar boshqa mol-mulkdan ajratilgan holda korxona-tashkilotlar balansidan chiqarilib, "maxsus maqsadli kompaniya/shaxs" (Special Purpose Vehicle)ga o'tkazilgandan keyin esa Pul bozori yoki Kapital bozorida qayta moliyalashtiriladigan mexanizm haqida gap ketmoqda. Qayta moliyalashtirish aktivlar bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar (Asset-Backed Securities)ni chiqarish yohud sindikatlashgan kreditlar (Asset-backed Loan)ni qabul qilish orqali amalga oshiriladi va bu aniq bir sharoitlarda quyidagi maqsadlarga erishish imkonini beradi:

- 1) o'z kapitalining daromadlilikini oshirishga;
- 2) moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalashga;
- 3) jalb qilinayotgan moliyalashtirishning qiymatini pasaytirishga (sekyuritizatsiyalangan qimmatli qog'ozlarning kredit reytingi emitent reytingidan balandroq bo'lishi mumkinligi hisobiga);
- 4) uzoqroq vaqt moboyniga moliyalashtirishni jalb qilishga (oddiy kreditlash bilan taqqoslaganda);
- 5) o'z kapitali yyetarligiga qo'yilgan talabga rioya qilishga;
- 6) kredit riskini keng investorlar doirasi, ya'ni qimmatli qog'ozlar egalariga o'tkazish yo'li bilan kredit(lizing) portfeli risk darajasini pasaytirishga va boshqalar.

Tijorat banklari resurslari tarkibida kapitali kamroq ulushga ega bo'lsada, uning bank faoliyati uchun ahamiyati juda kattadir. Bank kapitalining ushbu ahamiyatidan kelib chiqib unga qisqacha to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

«Kapital» termini (lotincha capitalis – bosh, asosiy) asosiy mol-mulk ma'nosini anglatadi. Bank kapitali o'z ichiga ustav kapital, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali hamda taqsimlanmagan foydani oladi. Bank kapitali bankning o'z mablag'lari tushunchasi bilan tenglashtiriladi.

Bank kapitaliga berilgan iqtisodiy ta'riflarda uning iqtisodiy mohiyatini ochib beruvchi u yoki bu jihatlari ifodalangan.

Xorijlik iqtisodchi Kris Barltropning bank kapitalini «qimmatli» manba sifatida e'tirof etadi. Kapitalning «qimmatlilik» shundan iboratki, bank o'z kapitalini shakllantirish va uning miqdorini oshirib borish maqsadida oddiy aktsiyalarni chiqarish, ularni moliyaviy bozorlarda

joylashtirish va ushbu jarayon bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlarni amalga oshiradi. Ushbu jarayon tijorat banki xarajatlarining oshishiga va foydasining kamayishiga olib keladi.

Tijorat banklari xususiy kapitalining quyidagi funktsiyalari mavjud:

1. Himoya funktsiyasi. Bu – xususiy kapitalning asosiy funktsiyasi va umumiy xususiyati hisoblanadi. Himoya funktsiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv rezervlar shakllantirish yo'li orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish imkoniyatini beradi. Garchi bunday xarajatlarni qoplash uchun maxsus rezervlar mavjud bo'lsada, katta salbiy hodisalar yuz berganda rezervlar etmay qolishi va aynan shu paytlarda aksionerlik kapitalining ma'lum bir qismi ishlatilishi mumkin. Bunday holatlarda faqat obligatsiyalarni sotishdan tushgan tushumlar evaziga bankning joriy xarajatlarini qoplash mumkin emas, chunki obligatsiyalarning o'zi qarzdorlik guvohnomasidir. Albatta, bankrotlik yuz berganda yoki bank faoliyati to'xtatilganda, barcha mol-mulki auksionda sotiladigan holati mustasno. Bank kapitalining boshqa korxonalarkapitalidan farqi shundan iboratki, bank o'z joriy faoliyatining zarar va xarajatlarini qoplashda aksionerlik kapitalidan foydalanmaguncha, u to'lovga qobiliyatli hisoblanadi.

2. Operativlik funktsiyasi. Tijorat banki faoliyatini boshlagan dastlabki davrlarda turli xil xarajatlar uchun pul mablag'lari zarur bo'ladi. Aynan shu paytda xarajatlarni to'lov vositasi sifatida xususiy kapital chiqadi. Kapitalining bu funktsiyasi bank faoliyatini tashkil qilishning barcha bosqichlarida banklarning tashkilot sifatidagi muhim ma'lumot manbasi bo'lib hisoblanadi.

3. Tartibga soluvchi funktsiyasi. Bank kapitalining bu funktsiyasi bankni jamoa sifatida o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda qonunchikka zid bo'lmagan tarzda bank faoliyatini boshqarish va tartibga solishni nazarda tutadi. Bank kapitalini tartibga soluvchi funktsiyasi bankning ssuda va investitsion operatsiyalarini chegaralashni nazarda tutadi.

Bank kapitali quyidagi uchta xususiyatga ega bo'lishi lozim:

1) U uzoq muddatli bo'lishi zarur (doimiy). Tijorat banklarining kapitali uzoq muddatli bo'lishi zarur deganda, asosiy e'tibor kapital egasining ushbu mablag'ni istalgan paytda talab qilish imkoniyatining chegaralanganligi nazarda tutilmoqda. Agar bank aksiyadori istalgan paytda bank kapitalini shakllantirish uchun yo'naltirilgan mablag'ni to'liq yoki qisman qaytarib olsa, bank iqtisodiy jihatdan tang ahvolga tushib qolishi tabiiy.

O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunida "Bank muassislari bank aksiyadorlari tarkibidan u ro'yxatga olingan kundan boshlab bir yil mobaynida chiqib ketish huquqiga ega emaslar", deya qayd etilgan. Demak, tijorat banklari ustav kapitaliga qo'yilgan mablag'larni bir yil davomida erkin ishlatish huquqiga ega.

2) Bank kapitali majburiy to'lovlarga tobe bo'lmasligi kerak. Tijorat banklari kapitalining majburiy to'lovlardan ozodligi bankning barqaror faoliyat yuritishiga keng imkoniyat yaratadi. Aksincha, bank kapitali soliq, penya va boshqa to'lovlar, shuningdek, bankning majburiyatlari bo'yicha tobe bo'lsa, uning iqtisodiy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va kapital doimo iqtisodiy jihatdan xavf ostida bo'ladi. Mazkur holat banklarga o'z nomidan moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirishda, omonatchilar va investorlarni bankka jalb qilishda hamda aholining ishonchini ta'minlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3) Bank kapitali omonatchilar va kreditorlarning huquqiy manfaatidan mustaqil bo'lishi lozim.

Tijorat banklari moliyaviy vositachi sifatida omonatchilar va kreditorlardan juda katta miqdorda mablag'larni jalb etadi. Bank kapitali jalb qilingan mablag'larni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan holatlar bo'yicha omonatchilar va kreditorlarning manfaatiga bevosita bog'liq bo'lmasligi zarur. Ya'ni omonatchilar va kreditorlarning bank kapitaliga nisbatan hech qanday qonuniy yoki bilvosita da'volari mavjud bo'lmasligi zarur.

Ma'lumki, bank kapitalining eng asosiy funktsiyalaridan biri – bu himoya funktsiyasi. Bazel qo'mitasi talablarining asosiy maqsadi ham tijorat banklarini turli risklardan himoya qilishga qaratilgan edi. Keyingi yillarda jahondagi ko'pchilik banklar omonatchilarni ko'paytirish hamda bank faoliyati bilan bog'liq bo'lgan risk darajasini kamaytirish maqsadida bankka qo'shimcha

kapital jalb qilishga katta e'tibor berishmoqda. Lekin iqtisodchi olimlarning fikricha, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining sabablaridan biri muammoning Qo'mita talablarini to'lig'icha hayotga tadbqiq qilinishidan oldinroq vujudga kelishidir. Ya'ni Bazel talablari deya nom olgan iqtisodiy me'yorlar va risklarni hisoblashda kechikish yoki "nazariyaning amaliyotdan bir qadam ortda qolishi" degan ibora bilan izohlash mumkin.

G'arbda inqirozning ilk ko'rinishlari yuzaga kela boshlagan davrdayoq, mamlakatimizda uni oldini olish chora-tadbirlari ishlab chiqilib hayotga tadbqiq qilindi. Bunday tadbqirlardan eng muhimi sifatida banklarning kapitallashuv jarayonini oshirilishini aytish mumkin.

Har qanday bank tizimining barqarorligini, to'lovga qobilligi va ishonchliligini ta'minlashda, bank aktivlarini o'stirishda bank kapitali muhim vosita bo'lib hisoblanadi. Faqatgina yyetarlicha miqdorda barqaror kapitalga ega tijorat banklari aktiv operatsiyalarini erkin amalga oshirishlari, talab etilgan darajada likvidlikni doimo saqlagan holda samarali faoliyat yuritishlari hamda moliya bozorlariga erkin chiqish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

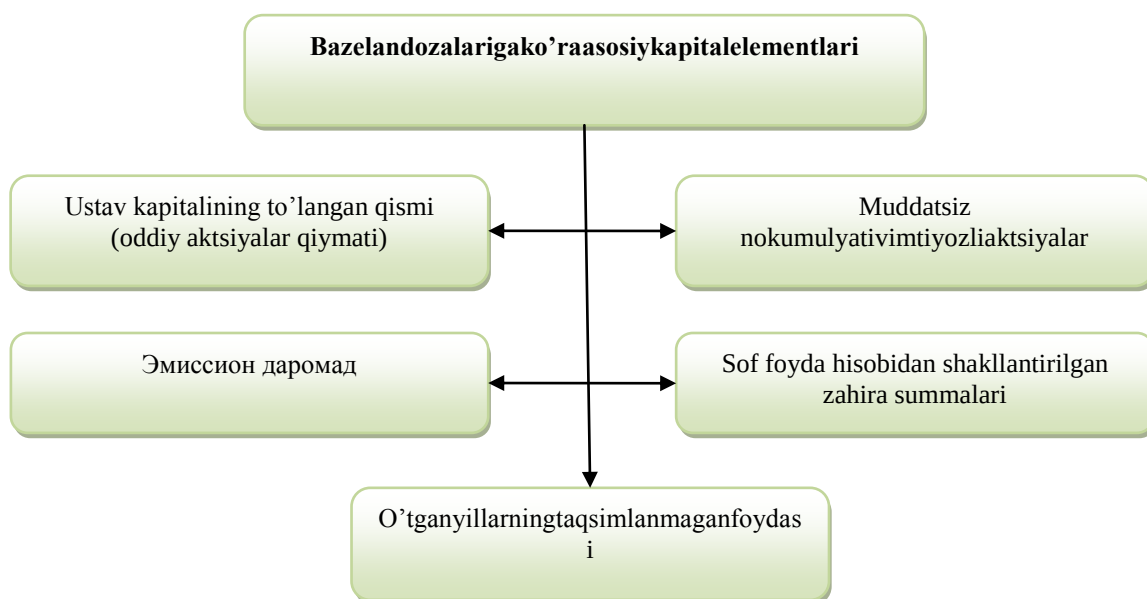
Bank tizimining barqarorligini yanada mustahkamlash, banklarning kapitallashuv darajasini, ularning resurs bazasini yanada oshirish orqali bank-kredit tizimining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash, banklarning iqtisodiyotni modernizatsiya qilish jarayonlaridagi ishtirokini faollashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Tijorat banklari kapitalining iqtisodiy mazmunini to'liq anglab etish va uning amaliyotdagi ahamiyatini tushunish bank kapitalini samarali boshqarishda muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bugungi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida, aynan, tijorat banklari kapitalini samarali boshqarilishi va bank kapitalining yetarliligini ta'minlamay turib mijozlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchini qozonish mushkul vazifa ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini topdi.

Bank sarmoyasi Bazel andozadari talablariga ko'ra "Asosiy"(I darajali) va "qo'shimcha" (II darajali) sarmoyadan tashkil topadi. 1988 yilda Xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan bank kapitali yetarliligiga doir kelishuv (Bazel I) ishlab chiqildi va unda kapital yetarliligini hisoblash maqsadida reguliyativ kapital (umumiy kapital) tushunchasi amaliyotga joriy qilindi. Reguliyativ kapital asosiy va qo'shimcha kapitaldan tashkil topib, bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me'yorlarning hisob-kitobini o'tkazish maqsadida hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir.

Bunda asosiy kapital jami sarmoyaning kamida 50% ni tashkil etishi kerak. Bazel qo'mitasi bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'zda tutilmagan risklarni qoplash maqsadida 1997 yildan III darajali kapitalni amaliyotga joriy qilish haqida qaror qabul qildi. Unga ko'ra, uchinchi darajali kapital qisqa muddatli (ikki yildan ortiq bo'lmasligi lozim) subordinar qarzlardan iborat bo'lib, birinchi darajali kapitalning 250 foizdan oshib ketmasligi lozim. Amaliyotda Respublikamizda fond bozori to'lig'icha o'z quvvatida ishlayotganligi sababli hozirda 3-darajali kapitalni ajratish uncha katta ahamiyat kasb etmaydi.

Bazel andozalariga ko'ra asosiy kapital elementlari quyidagi rasmda keltirilgan.

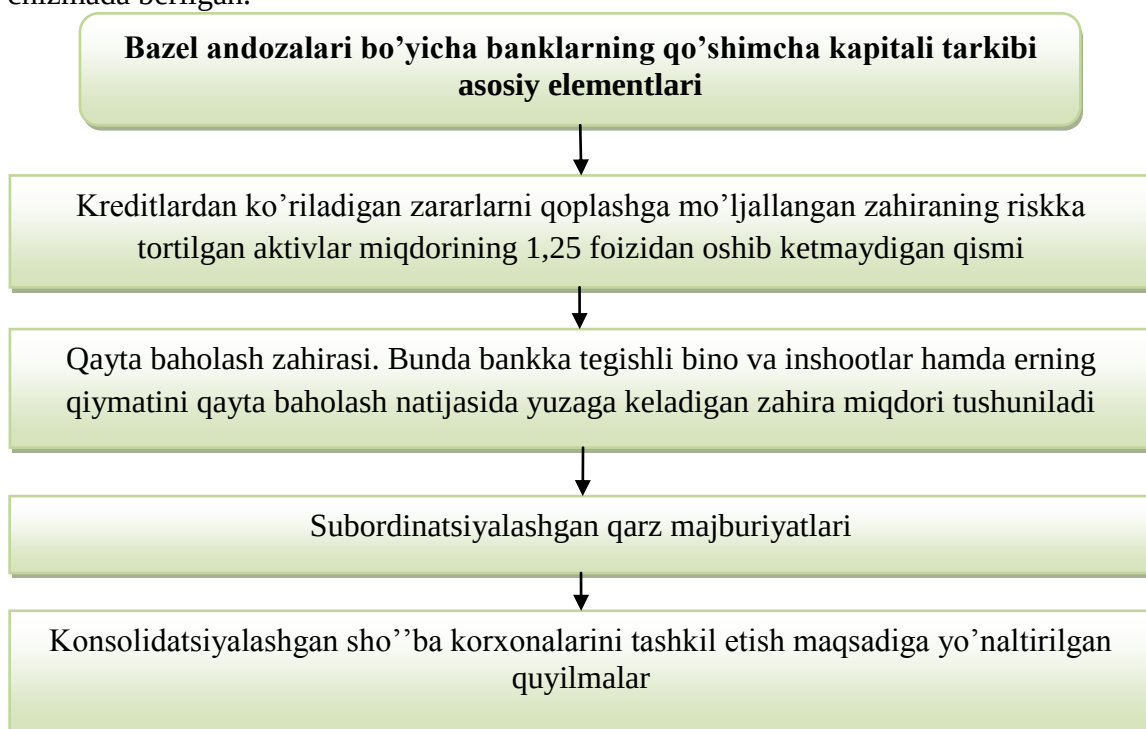

rasm. Bazel andozalariga ko'ra asosiy kapital elementlari¹³

Xorijiy bank amaliyotida O'zbekiston bank amaliyotidan farqli ravishda banklarda audit tekshiruvi o'tkazilib, audit xulosasi tasdiqlangunga qadar joriy yilning foydasi asosiy kapital tarkibiga kiritiladi. Audit xulosasidan keyin esa faqat taqsimlanmagan foyda kiritiladi.

Hozirgi vaqtda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatida tijorat banklari kapitalining tarkibini shakllantirishda va uning yetarlilik darajasini belgilashda xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan andozalardan asos sifatida foydalanilmoqda.

Xalqaro Bazel andozalari bo'yicha banklarning qo'shimcha kapitali tarkibi asosiy elementlari quyidagi chizmada berilgan.

¹³Ш.З.Абдуллаева, А.А.Омонов. Тижорат банклари капитали ва уни бошқариш. –Т.: «ИQTISOD-MOLIYA», 2006. 122 б.

rasm. Bazel andozalari bo'yicha banklarning qo'shimcha kapitali tarkibi asosiy elementlari¹⁴

O'zbekiston tijorat banklarining birinchi darajali kapitali tarkibiga xalqaro Bazel andozalaridan farqli o'laroq, bankning ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng bo'lgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya zaxirasi alohida manba sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, tijorat banklarining joriy yildagi sof foydasi ikkinchi darajali kapitali tarkibiga kiritilgan¹⁵.

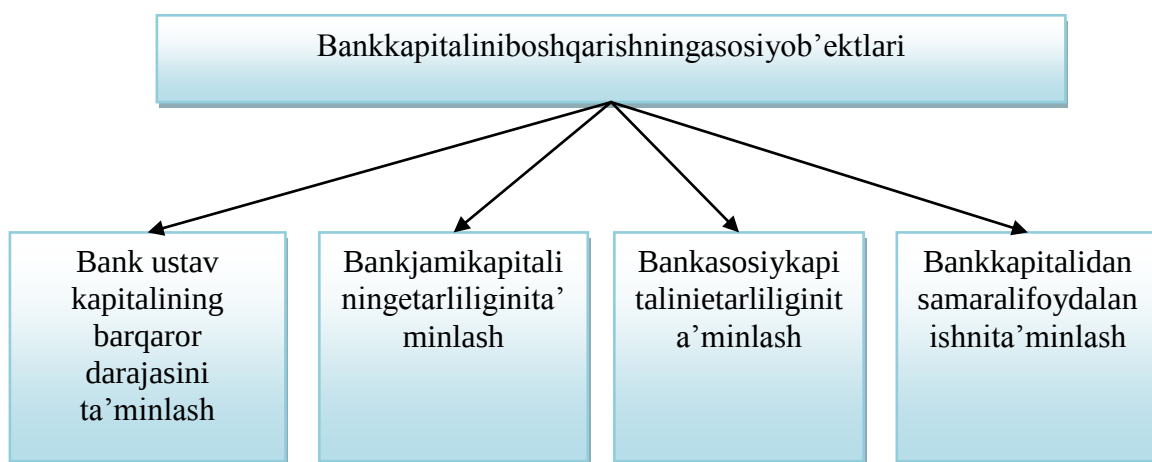
Maxsus zahiralari bank balansining kontr-aktiv hisob varaqasida aks ettirilib bank xarajatlari hisobidan shakllantiriladi. Bazel qo'mitasining andozalariga ko'ra aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash zahirasi riskka tortilgan jami aktivlar summasining 1,25 foizga teng miqdorini II darajali bank kapitali tarkibiga kiritiladi. Demak, muallifning maxsus zahiralarni 100 foiz bank kapitali tarkibiga kiritmasligi maqsadga muvofiq emas.

Devalvatsiya zahirasi esa, u shubhasiz bankning o'ziga tegishli bo'lgan xorijiy valyutadagi kapital zahira qiymatining o'sishi natijasida yuzaga keladi, ya'ni devalvatsiya zahirasi nobarqaror moliyaviy manba sifatida qarash mumkin.

Ayni vaqtda, milliy valyutasining kursi nobarqaror bo'lgan mamlakatlarda devalvatsiya zahirasi miqdorida keskin tebranish yuz bermoqda. Bu esa devalvatsiya zahirasi nobarqaror moliyalashtirish manbaiga aylantirmoqda. Shu munosabat bilan taklif qilardikki, xorijiy valyutalar bo'yicha devalvatsiya zahirasi asosiy kapital tarkibidan chiqarib qo'shimcha kapital tarkibiga kiritish lozim.

Tijorat banklarining kapitalini samarali boshqarishga erishish iqtisodiy islohatlar va bozor munosabatlarining samaradorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Tijorat banklari kapitalini boshqarish ko'pqirrali jarayon bo'lib, ushbu jarayonda asosiy e'tibor kapitalning tarkibiga qaratiladi. Quyidagi chizmada bank kapitalini boshqarish ob'ektlaridan kelib chiqib uning bank faoliyatiga ta'sirini ko'rish mumkin.

rasm. Bank kapitalini boshqarishning asosiy ob'ektlari¹⁶

Rasmda bank kapitalini boshqarishning ob'ektiv asoslari keltirilgan. Tijorat banklarining kapitalini barqaror darajasini ta'minlash bank kapitalini boshqarishning asosiy jihatlaridan biri hisoblanadi.

Bunda asosiy e'tiborni tijorat banklari kapitalini shakllantirishning barqaror manbalariga qaratiladi. Tijorat banklari kapitali tarkibida barqaror manbalar sifatida ularning ustav kapitali va o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasini keltirish mumkin.

¹⁴Ш.З.Абдуллаева, А.А.Омонов. Тижорат банклари капитали ва уни бошқариш. –Т.:, «ИQTISOD-MOLIYA», 2006. 122 б.

¹⁵ А.А.Омонов.Тижорат банкларининг молиявий ресурсларини бошқариш. –Тошкент, «Fan va texnologiya». 2008. Монография, 127- бет.

¹⁶Ш.З.Абдуллаева, А.А.Омонов. Тижорат банклари капитали ва уни бошқариш. –Т.:, «ИQTISOD-MOLIYA», 2006. 122 б.

Ustav kapitali banklarning barqaror manbai hisoblangani bois tijorat banklari ham jami kapital tarkibida uning ulushini oshirib borishga e'tibor qaratishi zarur.

Tijorat banklari kapitalini boshqarishning yana bir asosiy jihati sifatida ular jami kapitalining yetarliligini ta'minlash masalasi hisoblanadi. Jami kapitalning yetarliligini ta'minlash tijorat banklarining faoliyatini normal ravishda harakat qilishga imkon berish bilan birga, ularning moliyaviy mustahkamligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Banklar asosiy kapitali yetarliligini ta'minlash bank kapitalini boshqarishning muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Uning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bank faoliyatining samaradorlik darajasini past yoki yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

Tijorat banklari kapitalidan foydalanish samaradorligiga ta'sir qiluvchi omil guruhiga asosan quyidagi omillar kiradi.

a) Bank kapitalining daromadlik koeffitsientining o'zgarishi.

Bank kapitalining daromadlik darajasini aniqlash bank kapitalidan foydalanish samaradorligini belgilovchi bilvosita ko'rsatkich hisoblanadi. Chunki, birinchidan, bank kapitali hisobidan aynan qaysi aktiv operatsiya moliyalashtirilayotganligini bilishning iloji yo'q; ikkinchidan, bank kapitali bankning jami resurslariga nisbatan kichik salmoqni egallaydi.

Daromadlik koeffitsientini pasayishi kapitaldan samarali foydalanish darajasining pasayayotganligidan dalolat beradi.

b) Bank ustav kapitalining jami kapital hajmidagi salmog'ining o'zgarishi.

Bunda ko'zda tutilmagan xarajatlar va zararlarni ustav kapitalidan qoplash imkoniyati nazarda tutiladi. Bankning ustav kapitali o'ziga xos sug'urta fondi sifatida operatsion faoliyat davomida yuzaga keladigan ko'zda tutilmagan xarajatlar va zararlarni qoplash uchun etishi kerak.¹⁷

Kapitalning eng kam darajasiga qo'yiladigan talablar

Banklar ustav kapitalining miqdori:

xususiy banklar uchun – 5 mln. evro ekvivalentidan;

boshqa tijorat banklari uchun – 10 mln. evro ekvivalentidan kam bo'lmashligi kerak.

Bank I darajali kapitalining eng kam miqdori bank ustav kapitalidan kam bo'lmashligi lozim. Bunda bank I darajali kapitalining miqdorini aniqlash uchun bank ustav kapitali eng kam miqdorining milliy valyutadagi ekvivalenti valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistik va boshqa hisobotlarni yuritish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan hisobot oyining oxirgi kuniga belgilangan valyutalar kursi bo'yicha aniqlanadi.

Markaziy bank faoliyatida xavfsiz va ishonchli bo'lmagan bank faoliyatini yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin bo'lgan qoniqarsiz moliyaviy holat, foydalilik prognozi, yuqori darajadagi moliyalash tavakkalchiligi va balansdan tashqari moddalar, shuningdek boshqa omillar mavjudligi aniqlangan tijorat banklariga nisbatan regulyativ kapital miqdorini oshirish to'g'risida talablar qo'yishga haqli.

Har bir bankning regulyativ kapitali uning etarliligini aniqlash maqsadida mazkur Nizom talablariga muvofiq hisoblab chiqishi kerak.

Kapital tarkibi

Regulyativ kapital I darajali kapital va II darajali kapitaldan tashkil topadi.

Regulyativ kapital tarkibiga xavfsiz bo'lmagan va nosog'lom bank faoliyatini yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin bo'lgan shartlarni (tashkil qilinadigan jamg'armalar/zaxiralardan belgilangan maqsadga muvofiq foydalanish, qarz majburiyatlarini chiqarish shartlari va boshqalar) bilan cheklangan kapital elementlari kiritilishi mumkin emas.

I darajali kapital regulyativ kapitalning 75 foizidan kam bo'lmashligi lozim. II darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdorining uchdan bir qismidan oshib ketsa, kapitalning oshib ketgan summasi regulyativ kapital hisob-kitobiga kiritilmaydi.

¹⁷ III.3. Абдуллаева, А.А. Омонов. Тижорат банклари капитали ва уни бошқариш. –Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2006. 122 б.

I darajali kapital asosiy kapital va qo'shimcha kapitalni o'z ichiga oladi.

I darajali asosiy kapital regulativ kapitalning 60 foizidan kam bo'lmagan qismini tashkil etishi lozim va u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

to'liq to'langan va muomalaga kiritilgan oddiy aksiyalar;

qo'shilgan kapital– joylashtirishda bank aksiyadorlari tomonidan aksiyaning nominal narxidan yuqori to'langan summa;

taqsimlanmagan foyda:

a) bank balansidagi avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi hisobidan shakllangan kapital zaxiralar va boshqa zaxiralar (tekinga olingan mulklar va boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasi bundan mustasno);

b) to'lanmagan dividend summolari chiqarib tashlangan o'tgan yillardan qolgan taqsimlanmagan foyda;

v) joriy yil zararlarini chegirib tashlanadi.

aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlaridagi ulushi. Bu ulush shu'ba korxonalari hisobvaraqlari bank moliyaviy hisobotlarida birlashtirilganda va bank ulushi bunday korxonalar kapitalining 100 foizdan kam qismini tashkil qilganda vujudga keladi;

devalvatsiya zaxirasi.

I darajali qo'shimcha kapital o'z ichiga quyidagilarni oladi:

nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar:

a) muayyan sotib olish sanasi va shartlariga ega emas;

b) egasining xohishiga ko'ra sotib olinishi mumkin emas;

v) bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq ularga doir dividendlar to'lanmasligi mumkin;

g) ular bo'yicha o'tgan davrdagi olinmagan dividendlar to'lanmaydi;

d) chiqarilganiga 10 yildan kam bo'lmagan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining dastlabki ruxsati bilan sotib olinadi, bunda bank sotib olinadigan summani kapitalning o'sha turi yoki boshqa undan yuqoriroq turiga almashtiradi, yoxud bank kapitalining etarliligi, kapitalning etarliligiga qo'yilgan minimal talabdan yuqori bo'lishi lozim.

birinchi marotaba yozilgan aksiyadorlardan olingan, imtiyozli aksiyalarning nominal qiymatidan yuqori bo'lgan bozor narxidagi summa;

I darajali qo'shimcha kapitalga qo'shilish me'zonlariga javob beruvchi sho'ba korxonalarning ulushi (sho'ba korxonalari tomonidan chiqarilgan va uchinchi shaxslar ixtiyorida bo'lgan kapitalga tenglashtirilgan vositalar).

Dividend stavkalari o'zgarib turuvchi imtiyozli aksiyalar 10 va 11–bandlardagi shartlar bajarilishidan qat'i nazar I darajali kapital hisob–kitobiga kiritilmaydi.

II darajali kapital quyidagilarni o'z ichiga oladi:

joriy yildagi sof foyda, bunda bankning oraliq moliyaviy hisoboti auditorlik tekshiruvidan o'tishi kerak, aks holda bankning joriy yil sof foydasining 50 foizi;

chegirmalardan so'ng tavakkalchilikni hisobga olgan holda hisoblab chiqarilgan aktivlar summasi 1,25 foizi miqdordagi umumiy zaxiralar;

chegirmalardan so'ng I darajali 100 foizli kapitalning uchdan bir qismidan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar (aksiyadorlik va qarz kapitali tavsiflarini o'z ichiga olgan vositalar). I darajali kapitalga kiritilmagan aralash turdagi majburiyatlar, jumladan imtiyozli aksiyalar, agarda ular quyidagi shartlarga javob bersalar, II darajali kapitalga kiritilishi mumkin:

a) to'liq to'langanligi;

b) garov bilan ta'minlanmaganligi;

v) bank tugatilganda ularga doir talablar bank depozitorlari va bank boshqa kreditorlari talablari qondirilgandan so'ng qondirilishi;

g) aksiya egasining tashabbusi bilan to'lanmasligi;

d) bankning barcha zaxiralarini qoplashi va bankni to'lovga qobiliyatsiz deb e'lon qilish huquqini bermasligi;

e) agar bank oxirgi 3 chorak mobaynida foyda olmagan bo'lsa, emitent xohishiga ko'ra oddiy va imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar (foizlar) to'lash to'g'risidagi qaror qabul qilishda ushbu majburiyatlarga doir dividendlar (foizlar)ni to'lash muddati kechiktirilishi mumkinligi.

subordinar qarz, bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalning uchdan bir qismidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati etib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- a) garov ta'minotiga ega bo'lmaslik;
 - b) bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar bo'yicha talablar depozitorlar va bank boshqa kreditorlari talablari qondirilganidan so'ng amalga oshirilishi;
 - v) boshlang'ich to'lov muddati 5 yildan ortiq bo'lishi;
 - g) subordinar qarz Markaziy bankning ruxsati bilan muddatidan avval qaytariladi.
- aktivlarning boshlang'ich qiymatiga nisbatan baholash qiymatining oshgan summasining 45 foizi miqdori.

Kapitaldan chegirmalar kapital etariligi koeffitsientlari hisoblangunga qadar I darajali kapitaldan chegirilishi lozim.

I darajali kapitaldan chegirmalar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- nomoddiy aktivlar;
- birlashmagan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar kapitaliga barcha investitsiyalar summasi, shu jumladan, bunday xo'jalik yurituvchi sub'ektlar kapitalini tashkil qiluvchi qarz majburiyatlari;
- boshqa banklarning kapitaliga qilingan investitsiyalar.

Bunda I darajali kapitaldan chegirmalar tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18 noyabrdagi "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-4053-son Farmoniga muvofiq auksion va tanlov savdolarida banklarga realizatsiya qilingan ishlab chiqaruvchi bankrot korxonalar mol-mulki negizida tashkil qilingan korxonalarga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil

19 noyabrdagi F-4010-son Farmoyishi bilan tasdiqlangan Iqtisodiy nochor korxonalarni auksion va tanlov savdolarida tijorat banklariga realizatsiya qilish tartibiga muvofiq xo'jalik sudlarining qarorlariga binoan kreditor banklar balansiga tugatish qiymati bo'yicha qabul qilingan ishlab chiqaruvchi bankrot korxonalar mol-mulki negizida tashkil etilgan korxonalarga banklarning investitsiyalari kiritilmaydi.

Tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlar

Balans aktivlari tavakkalchilik darajasi bo'yicha 0, 20, 50, 100 va 150 foizli besh guruhga bo'linadi. Har xil toifali aktivlar nisbiy tavakkalchiligi o'z zimmasiga majburiyatlarni qabul qilgan shaxs turi va garov yoki kafolat tavsifiga bog'liq. Masalan, naqd pul 0 foizli tavakkalchilik darajasiga ega bo'lsa, tijorat kreditlari 100 foizli tavakkalchilik toifasiga kiradi. Bu tijorat kreditlari kapitalning muayyan summasi bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi kerakligini anglatadi.

Tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlar summasi har bir aktiv balans summasini unga tegishli tavakkalchilik miqdoriga ko'paytirish va tavakkalchilik bo'yicha aniqlangan aktivlar yig'indisi orqali topiladi.

Tavakkalchilikdan xolis bo'lgan aktivlar (tavakkalchilik koeffitsienti – 0 foiz) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- a) bankda va uning filiallarida nakd pul ko'rinishida saqlanayotgan milliy va chet el valyutasi (jumladan, yo'ldagi naqd pullar va bank omborlarida yoki Markaziy bank omborlarida saqlanayotgan oltin quymalar);
- b) Markaziy bankda vakillik va zaxira hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- v) O'zbekiston Respublikasi Hukumati va Markaziy bankiga to'g'ridan-to'g'ri talablar va bu emitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar;

g) tavakkalchiligi past bo'lgan mamlakatlar hukumatlari va Markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek, bu mamlakatlar hukumatlari va Markaziy banklariga qo'yiladigan boshqa talablar;

d) aktivlar yoki ularning O'zbekiston Respublikasi va tavakkalchiligi past bo'lgan mamlakatlar milliy valyutalariga denominatsiya qilinib, naqd pul bilan ta'minlangan hamda bankka alohida cheklab qo'yilgan depozit hisob raqamda saqlanayotgan qismi;

e) nomoddiy aktivlar, shu jumladan gudvill, shuningdek 14-bandda keltirilgan birlashmagan korxonalar kapitaliga investitsiyalar.

Minimal tavakkalchilik darajasiga ega aktivlar (tavakkalchilik koeffitsienti – 20 foiz) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) Tavakkalchiligi past bo'lgan mamlakatlar banklariga talablar, shu jumladan, qarzlar va pul bozori vositalari;

b) tavakkalchiligi past bo'lgan mamlakatlarda ro'yxatga olingan banklar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan boshqa barcha aktivlar. Tavakkalchiligi past bo'lgan mamlakatlarining depozitar institutlarining kapitaliga qilingan qimmatli qog'ozlar yuqori tavakkalchilik darajasiga (100 foiz) ega aktivlar qatoriga kiradi;

v) bankning Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro kredit tashkilotlariga nisbatan talablari, shuningdek, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari;

g) joriy bozor qiymatida baholangan va Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan aktivlar va ularning qismlari;

d) bankning tavakkalchiligi past bo'lgan mamlakatlarga kirmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominatsiya qilingan va milliy valyutadagi majburiyatlar bilan qoplangan, ushbu mamlakatlar Markaziy Hukumatlari va Markaziy banklariga nisbatan talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismi tavakkalchilik darajasi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar qatoriga kiritiladi;

e) joriy bozor qiymatida baholangan va O'zbekiston Respublikasi Hukmati, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yoki tavakkalchiligi past mamlakatlar bo'lgan Markaziy Hukumatlari tomonidan emissiya qilingan yoki kafolatlangan qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan aktivlar, ularning qismlari va balansdan tashqari majburiyatlar. Qimmatli qog'ozlar bank tasarrufida bo'lishi va belgilangan tartibga muvofiq unga berilishi lozim. Kafolatlar to'g'ridan-to'g'ri va hech qanday shartlarsiz, ya'ni ularni qo'llashni cheklovchi biron-bir qo'shimcha shartlarni o'zida qamrab olmagan bo'lishi kerak;

yo) o'tkazish jarayonidagi pul hujjatlari (yo'ldagi naqd pullar hisobga kirmaydi).

O'rtacha tavakkalchilik darajasiga ega aktivlar (tavakkalchilik

koeffitsienti – 50 foiz) o'z ichiga jismoniy shaxslarga bir oilaga uy-joy (xonadon) sotib olish yoki qurish uchun berilgan va dastlabki garov (garov predmetiga egalik qilishning imtiyozli huquqi) sifatida sotib olinayotgan yoki qurilayotgan uy-joy (xonadon) bilan ta'minlangan kreditlarni oladi. Bunda kredit miqdorining garov qiymatiga nisbati 60 foizdan oshmasligi kerak. "O'stirmaslik" maqomi berilgan yoki restrukturizatsiya qilingan kreditlar tavakkalchilik darajasi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar toifasiga kiradi. Bank dastlabki garov huquqiga ega bo'lmasa, bunday kreditlar tavakkalchiligi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar hisoblanadi;

Yuqori tavakkalchilik darajasiga ega aktivlar (tavakkalchilik

koeffitsienti – 100 foiz) quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) bank tomonidan berilgan barcha kreditlar, jumladan, tadbirkorlik tuzilmalari, qishloq xo'jalik, ishlab chiqarish korxonalariga berilgan kreditlar, shuningdek, iste'mol va ipoteka kreditlari, 18–20-bandlarida ko'rsatilgan kreditlar bundan mustasno;

b) bankning asosiy vositalari, inshootlari, jihozlari va shaxsiy ko'chmas mulklari;

v) boshqa barcha aktivlar.

Quyidagi aktivlarga o'ta yuqori (150%) tavakkalchilik darajasi qo'llaniladi:

- a) sud jarayonidagi aktivlar va (yoki) belgilangan muddatlarda undirilmagan aktivlarga;
- b) bank tomonidan qarzdorning qarzini to'liq yoki qisman undirish uchun bank balansiga olingan ko'chmas mulk;
- v) bank tomonidan ikki yildan ko'p bo'lgan muddatda foydalanilmayotgan ko'chmas mulk;
- g) qarzdorning moliyaviy ahvoli og'irlashganligi sababli shartlari qayta ko'rib chiqilgan yoki muddati bir marotabadan ortiq uzaytirilgan kreditlar.

Balansdan tashqari vositalar

Tavakkalchilik darajasi hisobga olingan aktivlar summasi hisob-kitob qilinganda barcha balansdan tashqari vositalar hisobga olinadi, ichki bozorda tuzilgan forward, svop bitimlari, sotib olingan opsiyonlar va shunga o'xshash boshqa (derevativ) vositalar bundan mustasno.

Balansdan tashqari moddalarning tavakkalchilik toifasi quyidagicha aniqlanadi:

balansdan tashqari moddaning to'lanmagan qoldig'i kreditni hisoblash omiliga ko'paytiriladi. Olingan natija balansdan tashqari moddaning balans ekvivalenti bo'lib, unga balans hisob raqamlari qoidalariga muvofiq tegishli tavakkalchilik darajasi belgilanadi. Agar balansdan tashqari vosita yoki uning qismi 4-bobda belgilanganidek kafolatlanisa yoki garov bilan ta'minlansa, tavakkalchilik darajasini belgilash kontrpartnyorga emas, balki kafolat turi va tavsifiga bog'liq bo'ladi. Past tavakkalchilik omili balansdan tashqari vositaning Markaziy bank uchun qulay garov yoki kafolat bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan ma'lum bir qismiga qo'llanishi mumkin.

Masalan, bank tijorat buyurtmachi nomidan 10 mln. so'mlik alohida depozit hisobraqami bilan ta'minlangan moliyaviy zaxira akkreditivni chiqardi. Bunday akkreditivlar bo'yicha kreditni hisoblash omili quyida ko'rsatilganidek, 100 foiz miqdorida belgilanadi. Bankda alohida depozit hisobraqami bilan ta'minlangan balans aktivlari 0 foiz miqdorida balans tavakkalchiligi darajasiga ega. Balansning yakuniy tavakkalchilik darajasi 10 million so'mni kreditni hisoblash omiliga 1,00 (100 foiz) va 0 foizli tavakkalchilik toifasiga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

100 foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari moddalarga quyidagilar kiradi:

a) nomidan kafolatlar yoki zaxira akkreditivi berilgan bank mijozi bitim va boshqa majburiyatlarga muvofiq holda uchinchi tomon majburiyatlarni qoplashga layoqatsiz bo'lsa, bankning uchinchi tomonga to'lovlar to'g'risidagi yuridik jihatdan chaqirib olinmaydigan majburiyatlarini o'zida aks etgan bevosita kredit o'rnini bosuvchilar, jumladan, umumiy kafolatlar, zaxira akkreditivlari va boshqa shunga o'xshash bitimlar;

b) qayta sotib olish haqidagi kelishuv yoki belgilangan shartlarda aktivlarni bankka qaytarish haqidagi kelishuvga muvofiq sotilgan aktivlar;

v) aktivlarni kelajakda ma'lum bir muddatga sotib olish majburiyati.

50 foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari moddalar quyidagilardan iborat:

a) bitim kafolatlari yoki muayyan bitimga nisbatan akkreditivlar singari bitimlar bilan bog'liq majburiyatlar. Bu majburiyatlar, agar nomidan majburiyatlar chiqarilgan bank mijozi nomoliyaviy tijorat majburiyatlarini amalga oshiraolmagan bo'lsa, bankning uchinchi shaxsga kompensatsiya to'lash bo'yicha chaqirib olinmaydigan majburiyatlari hisoblanadi. Masalan, mol etkazib beruvchi yoki subpudratchi sifatida ma'lum bir funktsiya bajarilishini kafolatlovchi akkreditiv;

b) boshlang'ich to'lov muddati bir yildan ortiq bo'lgan kredit liniyasi yoki shunga o'xshash kelishuv singari kredit berishga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

20 foizli kreditni hisoblash omili qo'llaniladigan balansdan tashqari moddalar quyidagilardan iborat:

a) tovarlarni etkazib berish bilan ta'minlangan hujjatli akkreditiv singari savdo bilan bog'liq majburiyatlar. Ular qisqa muddatli yoki o'zini-o'zi tugatuvchi bo'lishi kerak;

b) boshlang'ich to'lov muddati bir yil va undan kam bo'lgan kredit liniyasi yoki shunga o'xshash kelishuv singari kredit berishga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

Derevativ (hosilaviy) vositalar

Bank tomonidan forward kelishuvlari, svoplar, opsiyonlar va shunga o'xshash hosilaviy shartnomalar amalga oshirilganda, u bitimlar to'liq nominal qiymatida kredit tavakkalchiligiga uchramaydi. Agar shartnoma majburiyatlari kontragentlar tomonidan bajarilmagan bo'lsa, bank uchun naqd pul mablag'lari oqimini almashtirishning potensial qiymati tavakkalchilik hisoblanadi.

Ichki bozorlar Bazel kelishuvi talablariga muvofiq bozor asosida bitimlar qiymatini belgilash uchun etarli darajada rivojlanmasa va banklar bunday operatsiyalarni o'tkazishga tayyorligini ko'rsata olmasa, banklar ichki va tashqi bozorlarda aksiyadorlik kapitali, oltindan tashqari boshqa qimmatbaho metallar va boshqa tovarlarga asoslangan forward va svop kelishuvlari, opsiyonlar va boshqa shunga o'xshash hosilaviy bitimlar tuzishga haqli emas. Hosilaviy vositalarni o'z ichiga oluvchi operatsiyalarni amalga oshirish uchun ruxsatnoma Markaziy bank tomonidan beriladi.

Hozirgi kunda foiz stavkasi va valyuta bilan bog'liq barcha shartnomalar uchun banklar "dastlabki tavakkalchilikka moyillik usuli" (DTMU)ni qo'llashlari mumkin. Bu usulga muvofiq qo'shimcha ravishda kapital bilan ta'minlash miqdori shartnoma turi, uni to'lash sanasi va nominal qiymatidan kelib chiqqan holda qayta hisoblash omili yordamida aniqlanadi.

Bu usul asosiy omili to'lash muddati, foiz stavkalari hamda narxlar tavsifi va ularning o'zgaruvchanligi bo'lgan bitim narxlarini tashkil etishda bozor qonuniyatlari asosida yondoshishni tan olmaydi. Bozor asosida yondoshish shartnomani aniqroq baholash imkonini beradi. Biroq, DTMU usuli barcha banklar tomonidan bozor usulidan foydalanish uchun sharoitlar yaratilguncha qo'llanishi shart.

Hosilaviy vositaning balans ekvivalenti hisoblash omilini har bir vositaning asosiy nominal qiymatiga ko'paytirish orqali quyidagi jadvalga asosan aniqlanadi.

To'lov muddatlari	Hosilaviy vositalar	
SHartnomadagi foiz stavkasi asoslangan	SHartnoma va oltin almashuv kurslariga asoslangan	
Bir yilgacha	0,5%	2,0%
Bir yildan ikki yilgacha	1,0%	5,0% (masalan 2%+3%)
Qo'shimcha har bir yil uchun	1,0%	3,0%

Hisoblash omili miqdori vosita tavsifi va barcha vositalar bo'yicha qolgan qoplash muddatiga bog'liq, boshlang'ich qoplash muddati qo'llaniladigan valyutaviy shartnomalar va oltin bundan mustasno. YUqoridagi usul bo'yicha hisoblangan ekvivalentlarga qarzdor turi, kafolat tabiati va ta'minotiga qarab balans vositalari singari tavakkalchilik qo'llaniladi.

Kredit va lizingga doir yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun tashkil etilgan maxsus zaxiralar tavakkalchilikka tortilgan aktivlar umumiy summasidan chegiriladi.

Kapitalningmonandligiqo'yiladigantalablar

Tavakkalchiliknihisobgaolganholdagiaktivlarningumumiysummasi (TAUS)
 chegirmalarajratilganholdataavakkalchiliknihisobgaolganholdagibalansvabalansdantashqariaktivla
 rsummasisifatidaaniqlanadi.

2015 yil 1
 yanvardanboshlabtavakkalchiliknihisobgaolganholdagiaktivlarningumumiysummasi (TAUS)
 quyidagitarzdahisoblanadi:

TAUS =

CHegirmalarajratilganholdataavakkalchiliknihisobgaolganholdagibalansvabalansdantashqariaktivl
 arsummasi + Operatsiontavakkalchiliklarsummasi (OT) + Bozortavakkalchiliklarisummasi (BT);

OT = 10 X (Bankning oxirgi uch yildagi yalpi daromadining o'rtacha summasi X 15%);

YAlpi daromad = (foizli daromadlar – foizli xarajatlar) + boshqa daromadlar.

Agar yalpi daromad yil yakunida nolga teng yoki salbiy ko'rinishda bo'lganda, o'rtacha ko'rsatkichni hisoblashda u maxrajdan va suratdan chiqarib tashlanishi lozim.

Agar yalpi daromadning ikki yil va undan ortiq davrda salbiy ko‘rinishi natijasida, bank tomonidan operatsion tavakkalchilikni qoplash uchun hisoblangan kapital ko‘rsatkichlari haqqoniy bo‘lmagan taqdirda, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ushbu bankka nisbatan choralar qo‘llashni ko‘rib chiqishi lozim.

$BT = 10 \times X$ (Ochiq valyuta pozitsiyalarining jami miqdori $X \times 10\%$);

Kapitalning etarililigini baholash maqsadida ochiq valyuta pozitsiyalarini umumiy summasini hisoblashda banklar barcha xorijiy valyutalarning umumiy uzun yoki qisqa ko‘rsatkichlaridan eng balandini olishlari lozim.

Regulyativ kapitalning tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasiga nisbati 10 foizdan kam bo‘lmasligi kerak. Regulyativ kapitalning etarililik koeffitsienti $K1$ quyidagi tarzda hisoblanadi:

$$K1 = RK / TAUS.$$

2016 yil 1 yanvardan boshlab $K1$ ning eng kichik darajasi 0,115 (11,5 foiz) miqdorida belgilanadi.

2019 yil 1 yanvardan boshlab banklar tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi miqdoridagi kapitalni konservatsiya qilish buferini hisobga olgan holda $K1$ ning eng kichik darajasini 0,145 (14,5 foiz) miqdorida ta‘minlashlari shart. SHuningdek, 2017 yilning yanvaridan ushbu ko‘rsatkich 0,125 (12,5 foiz); 2018 yilning 1 yanvaridan ushbu ko‘rsatkich 0,135 (13,5 foiz) tashkil etadi.

Kapitalni konservatsiya buferi tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi miqdoridagi qo‘shimcha zaxiradan iborat. Bunday zaxiradan maqsad banklar tomonidan moliyaviy va iqtisodiy qiyinchilik davrlarida zararlarni amortizatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan kapital zaxirasining ta‘minlanishini kafolatlash hisoblanadi.

I darajali kapitalning etarililik koeffitsienti $K2 = I$ darajali kapital/TAUS sifatida aniqlanadi. $K2$ ning eng kichik darajasi 0,075 (7,5 foiz)ga teng.

Kapitalni konservatsiya buferi tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi sifatli I darajali kapital bo‘lishini hisobga olgan holda va Bazel 3 me‘yorlariga ko‘ra $K2$ koeffitsientini yaxshilash maqsadida $K2$ 2016 yilning

1 yanvaridan 0,085 (8,5 foiz); 2017 yilning 1 yanvaridan 0,095 (9,5 foiz); 2018 yilning 1 yanvaridan 0,105 (10,5 foiz) va 2019 yilning 1 yanvaridan 0,110 (11 foiz) miqdorida bo‘lishi lozim.

Kapitalning etarililik darajasi talablari bilan bir qatorda banklar I darajali kapitalni nomoddiy aktivlarni chegirib tashlangan va mazkur Nizomning

6– va 7– boblardagi aktivlarni qo‘shilgan holdagi umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadigan leveraj koeffitsientiga rioya etishlari kerak:

$K3 = I$ darajali kapital / (Umumiy aktivlar+mazkur Nizomning 6– va 7– boblardagi aktivlar– Nomoddiy aktivlar). Leveraj koeffitsientining eng kichik darajasi 0,06 (6 foiz)ga teng.

Leveraj koeffitsientini hisoblashda balansdagi aktivlarda aks etishi ehtimoli bo‘lgan bank balansining “Ko‘zda tutilmagan holatlar” hisobvaraqlaridagi summalar ham hisobga olinadi. Bularga kapitalni etarililigini hisoblashda qo‘llaniladigan aktivlar kiradi.

Balansdan tashqari aktivlar leverajning asosiy manbasi hisoblanadi. Banklar leveraj koeffitsientini hisoblashda yuqoridagi balansdan tashqari aktivlarni hisobga olishlari lozim, bunda quyidagi ikki holatni chegirgan holda, kreditni standart konvertatsiyalash omilini (100%) qo‘llash lozim.

Derevativ operatsiyalar kapitalni etarililigini hisoblashda foydalaniladigan “tavakkalchilikka dastlabki moyillik”ka muvofiq o‘tkaziladi.

Bank har doim o‘zi tomonidan so‘zsiz inkor qiladigan barcha majburiyatlar uchun 10 foizlik kredit konvertatsiya omilini qo‘llashi lozim.

Markaziy bank banklardan ularning faoliyatiga xos tavakkalchilik, iqtisodiy shart–sharoit va moliyaviy ahvolidan kelib chiqib, kapital monandligining yanada yuqori koeffitsienti ta‘minlanishini talab qilishi mumkin. Bunday tavakkalchiliklar muammoli kreditlarning katta

hajmi, sof zararlar, aktivlarning yuqori darajada o'sishi, foiz stavkalari bo'yicha yuqori darajali tavakkalchilikning yuzaga kelishi yoki tavakkalchilikka asoslangan faoliyatga jalb qilinish kabilarni o'z ichiga oladi, biroq ular bilan cheklanib qolmaydi.

Banklar 2015 – 2018 yillarda soliqlar to'langandan so'ng qoladigan sof foydadan ajratmalar ajratish orqali quyida keltirilgan ko'rsatkichlardan kam bo'lmagan miqdorda kapitalni ko'paytirish bo'yicha barcha choralarni ko'rishlari lozim.

Kapitalga bo'lgan minimal talablar (%)			
Yillar	Regulyativ kapital	I darajali kapital	I darajali asosiy kapital
01.01.2015	10	7,5	6
01.01.2016	11,5	8,5	7
01.01.2017	12,5	9,5	7,5
01.01.2018	13,5	10,5	8,5
01.01.2019	14,5	11	9,5

Bank aksiyadorlariga dividendlar hisobot yili yakunlar va oraliq devident to'lanayotgan davr uchun moliyaviy hisobotning ishonchliligi haqida auditorlik xulosasi mavjud bo'lgan taqdirda hamda kapitalni oshirishga ajratmalar amalga oshirilgandan so'ng to'lanadi.

Dividendlar ehtimoliy zararlarni qoplash zaxirasi shakllantirilgandan hamda Markaziy bank talablariga muvofiq tuzatishlar amalga oshirilgandan so'ng to'lanishi mumkin.

Banklar quyidagi hollarda dividend to'lash (e'lon qilish) to'g'risida qaror qabul qilish huquqiga ega emas:

a) butun ustav kapitalini to'liq shakllantirmagan holda (qo'shimcha emissiya qilish yo'li bilan uni ko'paytirish bundan mustasno);

b) dividendlar to'lash paytida bank iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) alomatlariga ega bo'lsa yoki ko'rsatilgan alomatlar bankda dividendlar to'lash natijasida paydo bo'lsa;

v) bank sof aktivlari qiymati uning ustav va zaxira kapitali summasidan kam bo'lsa;

g) Markaziy bank tomonidan belgilangan iqtisodiy normativlarni buzish, shuningdek agar dividendlar to'lash natijasida iqtisodiy normativlar buzilib, buning oqibatida omonatchilar va kreditorlar manfaatlariga jiddiy xavf tug'ilishi mumkin bo'lsa;

d) bankka nisbatan Markaziy bankning dividendlar to'lashni to'xtatish to'g'risida talabi mavjud bo'lsa.

Bank Kengashi har yili bankning kredit va investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish va tasdiqlash chog'ida foydadan kapitalni oshirishga yo'naltiriladigan ajratmalar miqdorini e'tiborga oladi.

Mazkur Nizomning 39–bandiga muvofiq kapitalni oshirishga ajratilgan mablag'lar 30903–“Umumiy zaxira fondi” balans hisobvarag'ida hisobga olinadi.

Mazkur Nizomning talablari banklar tomonidan buzilgan taqdirda Markaziy bank “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 53–moddasida nazarda tutilgan chora–tadbirlar va jazo choralarni qo'llashga haqli.

Kapitali mazkur Nizom talablariga muvofiq bo'lmagan banklar quyidagilarni o'z ichiga oluvchi kapitalga qo'yiladigan talablarning bajarilishini ta'minlash bo'yicha chora–tadbirlar rejasini ishlab chiqishlari kerak:

a) bank kapitalini etarlilik darajasigacha ko'tarish uchun zarur bo'lgan strategiya va hatti–harakatlar;

b) rejaning amal qilish davri mobaynida belgilanadigan kapitalning cheklangan miqdorlari;

v) bankning faoliyatiga belgilangan cheklovlar ta'siri ostida reja bilan qamrab olinadigan davr uchun tadbirlar rejas;

g) Markaziy bank talablariga muvofiq boshqa axborot.

Muddatlari ko'rsatilgan reja kapitalning etarililigiga qo'yiladigan talablarda nomuvofiqlik yuzaga kelgan va uni tijorat bankning moliyaviy hisobotida aks ettirilgan paytdan boshlab 30 kun ichida Markaziy bankka ko'rib chiqish uchun taqdim etilishi kerak.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini belgilovchi asosiy ko'rsatkich bank kapitalining yetariligi va uni barqaror manbalar hisobidan shakllantirilganligidir.

Tijorat banklari kapitalining yetariligi deganda, odatda, bankning to'lovga qobilligi va likvidligini ta'minlash imkonini beradigan kapitalning zaruriy minimal darajasi tushuniladi.

Bugungi kunda tijorat banklari bajarayotgan barcha operatsiyalar bevosita yoki bilvosita bank kapitalining yetariligi va uning sifatiga bog'liq bo'lib, har qanday tijorat bankining to'lovga qobilligini va risklardan holiligini baholashda bank kapitalining yetariligi asosiy omil hisoblanadi. Tijorat banklarining yetarli miqdorda bank kapitaliga ega bo'lishi, ularning to'lovga qobilligi va likvidligini ta'minlash, shuningdek, faoliyati davomida duch keladigan risklardan zarar ko'rmay chiqib ketish imkoniyatini beradi.

Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida tijorat banklari kapitalining tarkibini shakllantirishda va uning yetarililik darajasini belgilashda xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlardan asos sifatida foydalanilmoqda.

Bazel qo'mitasi faoliyatining asosiy yo'nalishi bank tizimi uchun o'z kapitaliga sifat va miqdor jihatdan yetarli talablarni o'rnatish yo'li bilan mustahkam faoliyatni ta'minlashdan iboratdir. Bu o'rinda asosiy hujjat bo'lib, 1988 yilda Markaziy bank vakillari tomonidan ishlab chiqilgan va 1993 yilda amaliyotga joriy qilingan kapital va risk bo'yicha Bazel-1 kelishuvi hisoblanib, unda kapital yetariligi me'yorini hisoblash uslubi keltirilgan.

Kapital yetariligini aniqlash bo'yicha ishlab chiqilgan mazkur uslub kapital summasi bilan bank aktiv operatsiyalarining risklili o'rtasida o'rnatilgan bog'liqlikka asoslanadi. Ushbu bog'liqlik o'z kapitalini riskka tortilgan aktivlarning jami miqdoriga yoki potentsial kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa qo'yilmalar bo'yicha yuqotishlarning jami miqdori nisbati bilan aniqlanadi.

Ushbu standartda kapital sifat jihatidan ikkita yirik qismga ajratilgan va ularning har biriga nisbatan yetarililik darajasi aniqlangan. Bazel standarti bo'yicha tijorat banklari kapitalining yetariligi aniqlanayotganda ularning aktivlari risk darajasiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Shuningdek, ushbu standart tijorat banklarining balansdan tashkari aktivlarining risk darajasini xam xisobga olgan xolda kapital yetariligini ta'minlashni nazarda tutadi.

Tijorat banklari faoliyatini nazorat kilish buyicha Xalkaro Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chikilgan standart va uning takomillashtirilgan varianti bo'lgan Bazel-II kelishuvida tijorat banklari kapitali tarkibini shakllantirishga bevosita ta'sir qiluvchi talablar mavjud.

Xalkaro Bazel standarti bo'yicha banklarning asosiy kapitali barkaror moliyalashtirish manbalaridan tashkil topishi lozim.

Bazel-II talablarini joriy etish bo'yicha Markaziy bank asosiy rol o'ynaydi. Yangi talablar Markaziy bank tomonidan belgilangan me'yoriy hujjatlarda, risk - menejment usullarida va texnologiyalarda ham aks ettirilishi lozim.

2010 yilda bank sektori barqarorligini yanada kuchaytirish maqsadida Bazel III tavsiyalari ishlab chiqildi.

Bazel III tizimi, avvalgi tizimlardan farqli o'laroq, kutilayotgan ehtimoliy yo'qotishlar uchun rezervlar shakllantirishni, shu asosda, banklarda barqarorlashtirish jamg'armasini tashkil etishni, shuningdek, kapitalning yetarililik va likvidlik darajasi mezonlarini kuchaytirishni ko'zda tutadi.

2010 yil sentyabr oyida Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi bank kapitali va likvidligining yangi standartlari to'liq ishlab chiqilganligini e'lon qildi hamda noyabr oyida ushbu yangi standartlar katta yigirmalik davlatlari rahbarlarining Seul sammitida tasdiqlandi. Bazel III deya nomlanayotgan ushbu yangi standartlar banklar kapitali yetariliga minimal talablarning tobora va bosqichma-bosqich kuchaytirishni nazarda tutadi. Ushbu yangi standartlarga katta yigirmalik davlatlarida 2013 yildan boshlab o'tilishi hamda 2019 yilga kelib

ushbu davlatlarda banklar o'z kapitallarini Bazel III talablariga to'liq moslashtirishlari kutilmoqda.

Bazel III talablari o'zi nimalardan iborat, degan savol yuzaga kelishi aniq. Ushbu savolga batafsilroq to'xtalib o'tsak.

Birinchidan, yangi talablarga ko'ra, 1-darajali kapitalning yetarlilik darajasi 6 foizni (shu va kapitalga oid boshqa ko'rsatkichlar tavakkalchilikka tortilgan aktivlarga nisbatan hisoblanadi), shu jumladan, to'langan oddiy aktsiyalar yoki 1- darajali asosiy kapital ko'rsatkichi (chegirmalardan keyin) 4,5 foiz miqdorda bo'lishi lozim. Bunda 1- darajali asosiy kapital ko'rsatkichi 2013 yilgacha 2 foiz, 2013 yildan 3,5 foiz, 2014 yildan 4 foiz va 2015 yildan 4,5 foiz miqdorda bo'lishi lozimligi belgilangan.

Ikkinchidan, Bazel III da bank kapitaliga oid qator yangi tushunchalar, jumladan «Bufer kapitali» deb umumiy nom olgan ikkita: konservatsion hamda kontrtsiklik bufer kapitali tushunchalari kiritilmoqda.

Konservatsion kapital iqtisodiy, moliyaviy inqirozlar davrida banklar zararlarini qoplash uchun o'ziga yarasha qalqon sifatida xizmat qilishi kutilmoqda.

Kontrtsiklik kapital har bir mamlakat shart-sharoitidan kelib chiqqan holda, 0-2,5 foiz doirasida belgilanadi.

Banklar kontrtsiklik kapitalga 2016 yildan boshlab ega bo'lishlari va uning miqdori 2016 yildan 0,625 foiz, 2017 yildan 1,25 foiz, 2018 yildan 1,875 foiz va 2019 yildan 2,5 foiz bo'lishi talab qilinmoqda. Ushbu talabni 2,5 foizga etkazmagan banklarga dividendlar to'lash, o'z aktsiyalarini qaytarib sotib olish hamda bonuslar to'lashga cheklovlar o'rnatiladi.

Yana bir yangi tushuncha — bu tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo'shimcha talablaridir. Tizim uchun muhim banklar deganda hajmi, murakkabligi hamda tuzilmaviy o'zaro bog'langanligi sababli ularning tanazzulga uchrashi butun moliya tizimi inqiroziga hamda iqtisodiy faollik falajiga sabab bo'ladigan banklar tushuniladi. Bazel III da bunday banklar kapitaliga nisbatan qo'shimcha talablar ishlab chiqilishi lozimligi to'g'risida umumiy kelishuvga kelingan.

Demak, Bazel III ga ko'ra, banklar regulyativ kapitali ko'rsatkichi birinchi darajali bank kapitali, konservatsion bufer kapitali, kontrtsiklik bufer kapitali hamda tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo'shimcha talablar yig'indisidan iborat bo'ladi.

jadval

Bank kapitali tarkibining (Bazel III talablariga ko'ra) yangi ko'rinishi¹⁸ (tavakkalchilikka tortilgan aktivlarga nisbatan foizda)

	Jami to'langan (oddiy) aktsiyalar (chegirmalardan keyin)	Birinchi darajali bank kapitali	Jami regulyativ kapital
Minimal talab	4,5	6,0	8,0
Konservatsion bufer kapitali	2,5		
Minimal Konservatsion kapitali talab+ bufer	7,0	8,5	10,5
Kontrtsiklik bufer kapitali	0-2,5		

Tijorat banklarida risk boshqaruvini takomillashtirish lozim. Xalqaro amaliyotda bank menejmentining markaziy bo'g'ini risk boshqaruvi ekanligi allaqachon isbotlangan. Bazel I, Bazel II va Bazel III standartlarining asl mohiyati ham risk va kapital o'rtasidagi bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Bazel III kelishuvining bosh maqsadi – bank ishida risk boshqaruvi sifatini oshirish hisoblanadi.

¹⁸ Bozor,Pul va Kredit/02(165) 2011,8-6er

Bazel III bilan banklar likvidligiga ham ikkita yangi talab kiritilmoqda. Birinchisi — bu 30 kungacha bo'lgan joriy majburiyatlarning likvid aktivlar bilan 100 foiz qoplanishini nazarda tutuvchi talab. Ushbu normativni hisoblashda inobatga olinadigan aktivlar sifatiga bo'lgan talablar kuchaytiriladi. Jumladan, likvid aktivlar sifatida baholanadigan qimmatli qog'ozlar reytingiga yanada yuqori talablar belgilanadi.

Ikkinchi normativ — uzok muddatli likvidlik normatividir. Bankning normal faoliyati doirasida uning bir yilgacha bo'lgan aktivlari barqaror passivlar bilan 100 foizga ta'minlangan bo'lishi shart.

Banklarning kapitallashuv jarayonini mustahkamlashda hukumatning (davlatning) qimmatli qog'ozlaridan foydalanish lozim. Ya'ni, hukumat qimmatli qog'ozlarini bankning imtiyozli aktsiyalariga almashtirish yo'li bilan bank tizimi qo'llab-quvvatlash uchun barqaror muhit yaratish imkonini tug'iladi. Bu jarayonni ko'plab rivojlangan davlatlarning inqirozga qarshi kurash tadbirlari doirasida guvohi bo'ldik. Bu tadbirlar banklar kapitallashuv darajasini oshirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, inqiroz sharoitida banklar kreditlash faolligini saqlab qolishlari uchun esa qo'shimcha resurslar kerak bo'ladi.

2008 yilda boshlangan jaxon moliyaviy iqtisodiy inkirozi bank sektorining turli iqtisodiy tebranishlarga xar doim tayyor turishlari lozimligini isbotladi. Shuning uchun xam Bazel III talablari buyicha bank faoliyati nazoratida asosiy e'tibor bank kapitalining barkarorligi va uni boshkarish riskiga aloxida e'tibor berilishi lozimligi belgilangan. Turli iqtisodiy inqiroz holatlariga bardosh bera olish imkoniyatlarini oshirish uchun bank kapitalida qo'shimcha maxsus zaxira fondini shakllantirilishi ko'zda tutilgan.

Yukoridagi Bazel III talablarini o'z vaqtida va to'liq bajarish uchun avvalambor banklarning barqaror kapital bazasini oshirib borish talab etiladi. Ushbu maqsadga erishishda banklarning kapitallashuv darajasini oshirish, buning uchun esa bank faoliyatining samaradorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalari hajmi, barqarorlik darajasi va shakllanish manbalari ularning moliyaviy va iqtisodiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatimizda bozor munosabatalarining chuqurlashuvi va iqtisodiy islohotlarning keng qamrovliligi, shuningdek, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi tijorat banklari passiv operatsiyalari, yoinki ularning depozit siyosatining ahamiyatini oshirmoqda. Tijorat banklari depozit siyosati samaradorligini ta'minlash bevosita ularning moliyaviy jihatdan barqaror resurs bazasini shakllantirish imkoniyatini beradi.

SHu bois, tijorat banklari depozit siyosati ularning asosiy vazifalaridan biri bo'lib, banklarning aktiv operatsiyalari natijasida shakllantirilayotgan daromadlari hajmi ushbu siyosatning samaradorligiga bevosita bog'liq.

“Depozit siyosati” so'zining iqtisodiy mohiyatidan ko'rinib turibdiki, “saqlashga topshirilgan” qiymat, buyum yoki boshqa predmetni “boshqarish” zarurligini angalatadi.

“Siyosat” tushunchasi — filsofiya ensiklopedik lug'atida “Siyosat — ham amaliy munosabatlar ham mafkura sifatida iqtisodiy jarayon harakati bilan umumlashtirilgan va jamiyatning iqtisodiy bazisiga qurilma bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy qiziqishlar oxir oqibatda siyosiy harakatning sababi sifatida maydonga chiqadi”.

Vebstrning lug'atida “siyosat” tushunchasi “ketma-ket bog'langan harakatlarning bajarilish usuli, bu erda tamoyillar uni amalga oshirishda tegishli usullar siyosatini aniqlashning asosi sifatida tushuniladi”.

“Siyosat”ni kelib chiqishini aniqlaydigan jamiyat munosabatlari sohasi siyosat ta'sirining ob'ekti bo'lib hisoblanadi. SHu bilan birga, “siyosat”ni ham biron bir sohadagi faoliyat ham mafkura sifatida tushunish mumkin.

SHunday qilib, “siyosat” ixtiyoriy sohada ma'lum bir uslublar to'plami aniq vazifalarni echishga qaratilgan tadbirlar majmui deb tushunilsa, unda bankning resurs bazasini shakllantirish bo'yicha o'tkazilayotgan operatsiyalar tavsifi bu siyosatni “depozit siyosati” deb atashga imkon beradi.

Demak, bizning fikrimizcha, “depozit siyosati” soʻzini alohida olib qaraydigan boʻlsak, ushbu soʻz tijorat banklarining muddatli moliyaviy resurslarni boshqarish maʼnosini anglatmaydi. “Depozit siyosati” soʻzini, albatta “tijorat banklari depozit siyosati” tarzida qoʻllansagina, u tijorat banklarida jalb qilingan mablagʻlar doirasida tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqish va boshqarish maʼnosini anglatadi.

Depozitlar banklar tomonidan amalga oshiriladigan depozit siyosatining asosiy oʻzagini tashkil etadi. Xorijiy va mahalliy iqtisodiy adabiyotlardan maʼlum boʻlishicha iqtisodchi olimlar bank depozitining iqtisodiy mohiyatiga turlicha yondashadilar.

Rossiyaning iqtisodiyot bilan bogʻliq adabiyotlarida depozitlarga bank mijozlarining barcha pul mablagʻlari, yaʼni yuridik yoki jismoniy shaxslar nomiga ochilgan xisobvaragʻidagi, joriy yoki boshqa hisobraqamlardagi pullar kiritiladi.

Demak iqtisodchi olimlar depozitlarning iqtisodiy mazmuniga yondoshuvlari turlichadir. Xususan, L. S. Padalkina “depozit-bu kredit muassasalardagi barcha muddatsiz quyilmalardir¹⁹” deya taʼkidlaydi.

L.S.Padalkinaning depozitni kredit muassasalaridagi muddatsiz quyilmalar degan fikriga qoʻshila olmaymiz, chunki muallif depozitni muddatsiz quyilmalar tarzida taʼriflashi natijasida uning muddatli mablagʻlar sifatida namoyon boʻlishini inkor etmoqda. SHu bilan birga, qiymat yoki natura koʻrinishida shakllanishi ham eʼtibordan chetda qolgan.

Amerikalik iqtisodchi olim E. M. Rode “depozit – bank mijozlarining jamgʻarmadan tashqari barcha muddatli va muddatsiz quyilmalaridir” degan iqtisodiy talqinni ilgari suradi²⁰. E.M.Rodening depozitga bergan iqtisodiy taʼrifi L.S.Padalkinaning taʼrifiga nisbatan aniqroq boʻlishi bilan birga, muallif bank depozitining aynan qiymat koʻrinishida namoyon boʻlishini eʼtiborga olmagan.

Rossiyalik iqtisodchi M. N. Berezina “depozit – bu mijozga uning barcha turdagi pul mablagʻlarini saqlash uchun ochiladigan hisobvaraqdır” degan yanayam soddaroq, agar taʼbir joiz boʻlsa depozitning iqtisodiy maʼnosiga judayam yaqin boʻlmagan fikrni ilgari suradi.

YUqorida keltirilgan taʼriflar va manbalardan koʻrinib turibdiki, bank amaliyotida qoʻllanilayotgan depozitlar va umuman, depozitlar haqida iqtisodiy adabiyotlarda yagona yondoshuv mavjud emas. Xalqaro bank amaliyotida depozitlar deyilganda moliya – kredit yoki bank muassasalariga saqlash uchun berilgan qimmatli qogʻozlar yoki pul mablagʻlari tushuniladi²¹.

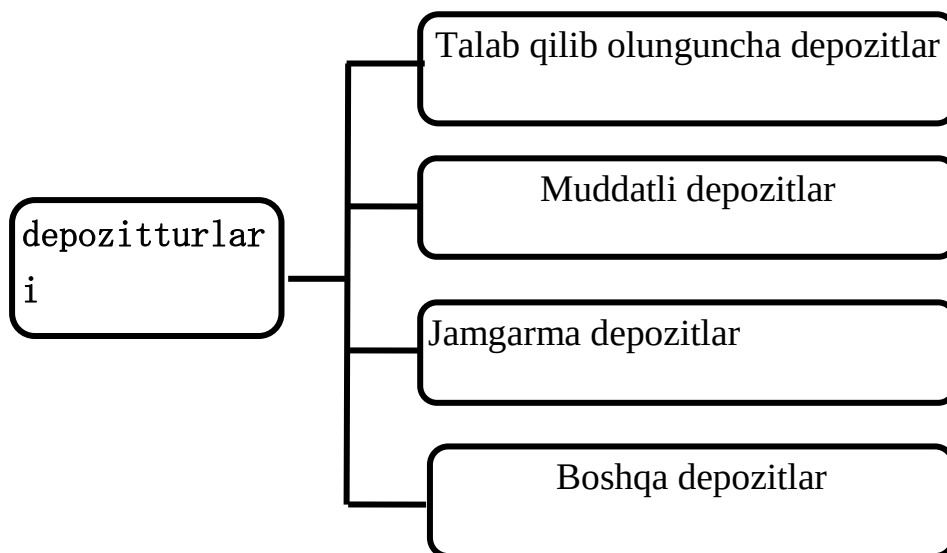
Bozor munosabatlari va bank tizimining rivojlanishi bilan bank resurslarining, jumladan, jalb qilinadigan mablagʻlar strukturasi oʻzgardi. Ularning asosiy turlari bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablagʻlar, yaʼni depozitlar, oʻz qarz majburiyatlarini chiqarish yoʻli bilan mablagʻlarni toʻplash boʻlib, unga depozit va jamgʻarma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar kiradi. SHuningdek, jalb qiladigan mablagʻlarga banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablagʻlari va boshqalar kiradi. Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yigʻish usuliga qarab quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

¹⁹ Падалкина Л.С. Современная денежно-кредитная система капитализма. –М.: ВЗФЭИ, 1982. –С.152.

²⁰ Роде Э.М. Банки, биржи, валюты современного капитализма. М.: «Дело ЛТД», 1995. –С. 148.

²¹ Мицек С.А. Экономика финансовых институтов.–Екатеринбург: Дело,1996. –С.42.

rasm.Tijorat banklarning depozit turlari²²

Rasmdan ko‘rib turganimizdek, depozitlarning asosiy turlari bu talab qilib olinguncha saqlanadigan, muddatli va jamg‘armali depozitlardir. Bundan tashqari banklarda boshqa depozitlar, masalan, akkreditivlar bo‘yicha depozitlar ochilishi mumkin.

Jalb qilingan mablag‘larni asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi. Depozitlarga olimlar tomonidan turlicha ta‘rif berilgan. Masalan, YO.Abdullaev, T. Karaliev, SH. Toshmurodov, S.Abdullaevalarning fikricha, “depozitlar-xo‘jalik sub’ektlari va hususiy shaxslarning pul mablag‘lari yoki qimmatli qog‘ozlarni talab qilinishi bilanoq, shartnoma asosida kelishilgan muddatda foizlar yoki ustama haq to‘langan yoxud bunday to‘lovlarisiz hammasini qaytarib berish sharti bilan saqlash uchun bankka qo‘yiladigan omonatlaridir. Depozitlar banklarning kredit berish, faktoring operatsiyalarini o‘tkazish, investitsiyalarni amalga oshirishda foydalaniladigan ssuda fondini tashkil etish manbai hisoblanadi.”²³

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2010 yil 31 dekabrda 42/1-son qarori bilan “O‘zbekiston Respublikasi banklarida depozit operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida” 2205-son bilan tasdiqlangan Yo‘riqnomada ham depozitlarga ta‘rif berilgan bo‘lib, u yuqorida ko‘rsatilgan ta‘rif bilan deyarli o‘xshash. Unga ko‘ra, “depozit – talab qilinishi bilanoq yoki to‘lovni amalga oshiruvchi shaxs bilan to‘lovni oluvchi shaxs yoxud ularning qonuniy vakillari o‘rtasida kelishilgan muddatda foizlar yoki ustama xaq to‘lagan holda yoxud bunday to‘lovlarisiz qisman yoki hammasini qaytarib berish sharti bilan topshiriladigan pul summasidir.”²⁴ Ushbu ta‘rifda birinchi ta‘rifga nisbatan qo‘shimcha ravishda to‘lovni oluvchi shaxs bilan birgalikda ularning qonuniy vakillari tomonidan pul qo‘yish va olish amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan. SHu bilan birga, qo‘yilgan pul mablag‘larini qisman ham olishlari ko‘rsatilgan.

Depozitlarga berilgan ta‘riflardan shuni ko‘rish mumkinki, depozitdan pul olinayotganda ularga foiz to‘lanadi, bu esa depozit qo‘yuvchi shaxsga qo‘shimcha daromad manbai bo‘lib hisoblanadi. Lekin depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga bankka hammanfaatlidir. Depozitlar orqali bankning ssuda kapitalishakllanadi, shu asosida bank iqtisodiyotning turli sohalarini qulay shartlarasosida kreditlaydi. Depozit va kredit foizlari

²²Муаллиф томонидан тайёрланди.

²³Ё. Абдуллаев, Т. Каралиев, Ш. Тошмуродов, С. Абдуллаева
Банк иши. Дарслик. –Т.: IQTISOD-MOLIYA 2010 й. 215 б.

²⁴“Ўзбекистон Республикаси банклариде депозит операцияларини амалга ошириш тартиби тўғрисидаги” 2205-сон л и йўриқнома. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2010 йил 31 декабрдаги 42/1-сон қарори.

orasidagi farq bo'sh pulmablag'larini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagibank marjasi bo'lib hisoblanadi.

Bankning «Oltin qoidasi»ga ko'ra, bank moliyaviy talablarining hajmiva muddati bank majburiyatlari miqdori va muddatiga mos kelishi kerak. Buqoidaga rioya qilib, banklar joriy schetlar bo'yicha qoldiqlarni kreditresursi sifatida ishlata olmaydilar, chunki mijozlar ularni xohlagan vaqtdatalab qilib olishlari mumkin. Vaholanki, mijozlar, odatda, o'zmablag'larining hammasini birdaniga olishmaydi, shuning uchun, bankningnaqd pul rezervi omonatlarga nisbatan shakllanadi.

Bundan tashqari, aksariyat bank operatsiyalari naqd pulsiz ko'rinishda amalga oshiriladi. Kassa zahiralari ko'rinishida bo'lmagan naqd pullar banklikvidligini oshiradi va u boshqa mijozlarga yoki bankka kredit sifatidayo'naltirilishi mumkin. Kassa zahiralaridan tashqari tijorat banklaritomonidan depozitlardan kredit resursi sifatida foydalanishda boshqacheklovlar bo'lib, u O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidano'rnatiladigan majburiy zaxiralar shaklida ifodalanadi.

Depozit hisobvaraqlari turlicha bo'lishi mumkin va ularningtasniflanishi asosida qo'yilmalar manbai, ularning maqsadliyo'naltirilganligi, daromadlilik darajasi va boshqa shu kabi mezonlar etadi,ammo aksariyat hollarda mezon sifatida pul qo'yuvchi toifasi va qo'yilmani olish shakllari inobatga olinadi.

Pul qo'yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda, depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- yuridik shaxslar (korxonalar va tashkilotlar);
- jismoniy shaxslar;
- yakka tadbirkorlar.

Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- muddatli depozit mablag'lar;
- talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit mablag'lar;
- aholining jamg'arma qo'yilmalari.

O'z navbatida bu guruhlarning har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. Muddatli depozit mablag'lari ularning muddatidan kelib chiqib tasniflanadi;

- 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 12 oydan yuqori bo'lgan depozit mablag'lar.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning yuqori likvidlik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqib turli aktivlarga joylashtiriladi. Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlarga talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit, jamg'arma va muddatli depozitlarni kiritdik. Endi ularning har biriga tavsif beramiz.

Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag'lardir. Ularga hisob-kitob, byudjet hisob–kitoblarni amalga oshirishi yoki mablag'lardan maqsadli foydalanish bilan bog'liq hisobvaraqlardagi mablag'larni, boshqa banklarning vakillik hisobvarag'idagi qoldiqlarni kiritish mumkin. Talab qilinguncha depozitlar joriy hisob- kitoblar uchun mo'jallangan. Bu hisobvaraqdagi mablag'lar harakati naqd pul, pul o'tkazish, boshqa hisob-kitob hujjatlari bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bu depozit turining asosiy kamchiligi – ular bo'yicha juda kam miqdorda foizlarning to'lanishi yoki umuman to'lanmasligidir.

Talab qilib olguncha bo'lgan depozitlarga banklarning vakil banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'larini ham kiritish mumkin. Bu hisobvaraqlar ular hisob kitoblarni va to'lovlarni bir tomonlama tartibda yoki bir birlarining topshiriqlari bo'yicha amalga oshirish maqsadida ochilgan. Mazkur bankning boshqa bankda ochilgan vakillik hisobvarag'i «Nostro hisobvarag'i, mazkur bank boshqa bank uchun ochgan vakillik hisobvarag'i «Loro» hisobvarag'i deb yuritiladi va bunday hisobvaraqlarini ochish banklararo imzolangan shartnomaga muvofiq

amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqlardan to'lovlar, qoidaga ko'ra, ulardagi mablag'lar hajmi chegarasida amalga oshirilishi kerak. Ular bo'yicha mavjud mablag'lardan ko'proq operatsiyalar o'tkazish zaruriyati tug'ilganda, vakilga alohida balans hisobvarag'idan overdraft krediti berilishi mumkin.

Talab qilib olinguncha bo'lgan depozitlarga kontokorrent hisobvarag'i mablag'larini ham kiritish mumkin. Xalqaro bank amaliyotida talab qilib olinguncha yuqoridagi depozitlardan tashqari nau-hisobvaraqlar (uchinchi shaxs foydasiga hisob hujjatlarini yozib berish), bank tomonidan belgilanadigan hisob cheklari ham kiritiladi.

Talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- depozitning bu turida xohlagan vaqtda, xohlagan summada mablag'ni qo'yish yoki olishi mumkin;

- depozit muddati chegaralanmagan;

- kam miqdorda foiz to'lanadi;

- bu turdagi depozitlar bo'yicha Markaziy bankka o'tkaziladigan majburiy rezervlar salmog'i yuqori va h.k.

Tijorat banklarida jalb qilingan mablag'lar tarkibida talab qilib olinguncha depozitlar turlicha hajmga ega. Bu odatda, bank resurslarinshakllantirishning eng arzon manbaidir. Mablag'larning yuqoriharakatchanligi tufayli talab qilib olinguncha hisobvaraqlardagi qoldiq doimiyemas, ba'zida juda o'zgaruvchan. Hisobvarag'i egasi istagan paytda mablag'larniolish ehtimoli bank oborotida yuqori likvid aktivlarning hissasi ko'proqbo'lishini talab qiladi. Bu esa kamroq likvidlika ega bo'lgan, biroq yuqoridaromad keltiruvchi aktivlarning hissasining qisqarishi evaziga yuz beradi. SHu sababli banklar talab qilgungacha hisobvarag'i egalariga past foiz to'laydilar yoki umuman to'lamaydilar. Biroq, talab qilguncha hisobvaraqlardagi mablag'larning yuqori darajadagi harakatchanligiga qaramasdan, ularning minimal, doimiy qoldig'ini aniqlash va ulardan barqaror kredit resursi sifatida foydalanish imkoniyatiga banklar ega bo'lmog'i lozim.

Muddatli depozitlar – bu banklar tomonidan ma'lum muddatga jalb qilinadigan depozitlardir. Bu turdagi depozitlar qo'yilgan muddatda o'zgarmas bo'lishi lozim va ular joriy to'lovlar uchun ishlatilmaydi. Muddatli qo'yilmalar mablag'larni shartnoma bo'yicha muddat va shartlarda to'liq bank ixtiyoriga berishni anglatadi, bu muddat tugashi bilan muddatli qo'yilma xohlagan paytda egasi tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Muddatli qo'yilma bo'yicha to'lanadigan foiz hajmi depozit muddati, summasi va shartnomani pul qo'yuvchi tomonidan bajarilishiga bog'liqdir.

Qo'yilmaning muddati va summasi qanchalik katta bo'lsa, foizi ham shunchalik yuqori bo'ladi. YUqorida ta'kidlaganimizdek amaliyotda asosan 1, 3, 6, 9, 12 oy yoki yanada uzoqroq muddatga qo'yilmalar rasmiylashtiriladi. Bunday aniq chegaralar pul qo'yuvchilarni o'zlarining mablag'larini ratsional tashkil qilish va qo'yilmalar qo'yishga rag'batlantiradi, shuningdek banklarga o'zlarining likvidliklarini boshqarish uchun sharoit yaratadi.

Pul qo'yuvchi tomonidan qo'yilma bo'yicha mablag'larni muddatidan oldin olinganda u shartnomada ko'rsatilgan foizlardan to'liq yoki qisman mahrum bo'lishi mumkin. Odatda bunday hollarda foizlar talab qilgungacha qo'yilmalarga to'lanadigan foizlar hajmigacha pasaytiriladi.

Muddatli depozitlar depozitlarning boshqa turlariga nisbatan banka

barqaror resurs bazasini ta'minlaydi. SHu bois tijorat banklari uddatli depozitlar salmog'ini ko'paytirishga harakat qilishlari lozim. Muddatli depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- aniq muddatga ega va ular bo'yicha o'zgarmas (depozit siyosatida ko'rsatilgan) foiz to'lanadi;

- joriy hisob-kitoblar uchun foydalanilmaydi;

- mijoz tomonidan muddatidan oldin olinmasligi lozim aks holda foiz to'lash bo'yicha shartnoma shartlari bekor qilinadi va talab qilib olinguncha depozit miqdorida foiz to'lanishi mumkin;

- mablag'lar sekin aylanadi, uzoq muddatli ssudalarga yo'naltiriladi;

- majburiy rezerv normasi nisbatan past bo'lishi mumkin va h.k.

Jamg'arma depozitlari aholi pul jamg'armalarining to'planishi uchun xizmat qiladi. Jamg'arma depozitlarga pul mablag'larini jamg'arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo'yilmalar kiradi. Ularning maxsus xususiyatli tomonlari – saqlashning rag'batlantirilishi va yuqoridaromadlilik darajasi, ma'lum davr ichida jamg'arila borishi kabilan hisoblanadi. O'zimizning amaliyotda jamg'arma depozitlari deganda aholi mablag'larini muddatli qo'yilmalar yoki talab qilgungacha hisobvaraqlarida jamg'arilishi bilan bog'liq har qanday operatsiyalar tushuniladi.

Banklar mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turadi. Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi. Bu quyidagi normativlar kapital etarliligi, bir kredit oluvchiga to'g'ri keladigan maksimal risk miqdori, aholidan jalb qilingan depozitlarning maksimal miqdori va boshqalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yo'riqnomasiga muvofiq, aholidan pul omonatlarini jalb qilish miqdori bankning o'z kapitali miqdori bilan chegaralanadi.

Rejali iqtisodiyot davrida banklarda bo'sh turgan mablag'larini jalb qilishdan manfaatdorlik yo'q edi, chunki banklarning aktiv operatsiyalari miqdori jalb qilingan mablag'lar miqdoriga qarab emas, balki kredit qo'yilmalar bo'yicha o'rnatilgan limitga qarab aniqlanar, jalb qilingan mablag'lar bo'yicha rag'batlantirish bilan banklar shug'ullanmas edilar. Aksariyat hollarda yirik loyihalarni amalga oshirish uchun bank ssudalari o'rniga ko'proq byudjet mablag'lari jalb qilinardi. SHu bois muddatli omonatlarni o'rta va uzoq muddatli kredit manbalari sifatida jamg'arishga htiyoy bo'lmagan. Ikki pog'onali bank tizimiga o'tilishi, iqtisodiy mustaqil tijorat banklarining tashkil topishi, banklarning o'z-o'zini moliyalashtirish tamoyiliga o'tishi, passivlar va aktivlar muvofiqligiga erishish muammosi bank faoliyatida dolzarb masalalarga aylandi.

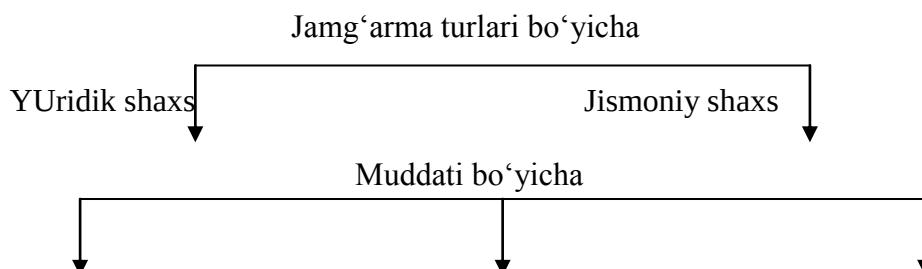
2. Tijorat banklari depozit bazasining tarkibi va dinamikasi

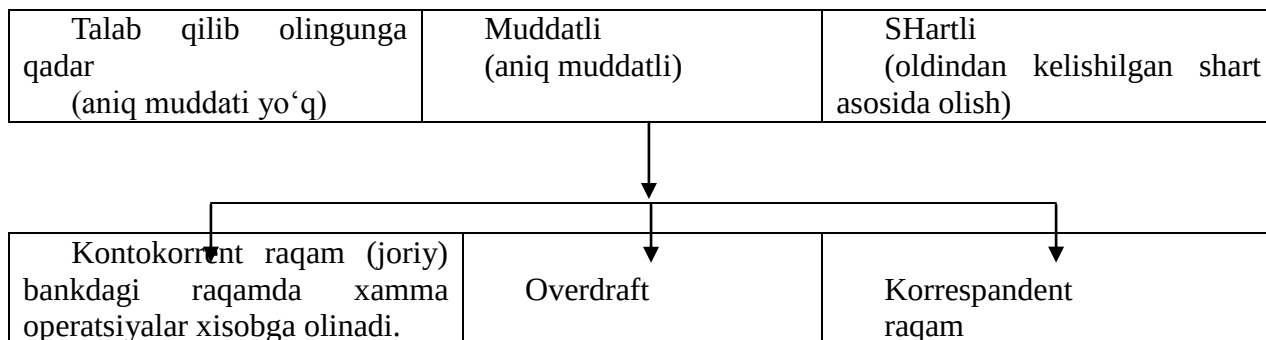
Banklar tomonidan jalb etilayotgan mablag'lar o'z tarkibiga ko'ra turlicha bo'ladi. Mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb etilgan mablag'lar va boshqa kredit muassasalaridan qarzga olingan mablag'lar asosiy turdagi jalb etilayotgan mablag'lardir.

Depozit amallari banklarning asosiy vazifalaridan biri xisoblanib, depozit amaliyotisiz tijorat banklari o'zlarining boshqa asosiy vazifalarini bajarishlari mumkin emas. Banklarning bosh maqsadi bo'lgan foyda olishga erishish istiqbollari belgilovchi, ya'ni daromad keltiruvchi aktiv amallarni bajarish bilan bog'liq faoliyatlarida jalb qilingan va jamg'arilgan mablag'lar yoki depozitlar muxim o'rin tutadi.

Agar, aholi bo'sh pul mablag'larini banklarda bexavotir saqlash kafolatlari mavjudligi xamda topshirilgan omonatlar bo'yicha foizli daromad olishdan manfaatdor bo'lsa, banklar esa ushbu jalb qilingan mablag'lar xisobiga mijozlarga kreditlar berib yoki lizing, faktoring, trast, overdraft va overnayt kabi jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan xizmatlarni ko'rsatish orqali foizli daromadlar olishadi. SHu yo'l bilan bo'sh pul mablag'larini bank orqali yig'ish va iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirish, natijada pul aylanish tezligini o'stirishi evaziga milliy valyuta qadrsizlanishining jilovlanishiga erishish mumkin. Aynan, mana shu omil ham depozitlarning rivojlanishida asosiy o'rin tutadi.

Quyidagi rasmda mamlakatimiz tijorat banklarida depozitlarning turkumlanishi keltirib o'tilgan bo'lib, unda banklar tomonidan jamg'armalarning yuridik va jismoniy shaxslardan qabul qilinishi hamda jamg'armalar muddati bo'yicha talab qilib olingunga qadar, muddatli va oldindan kelishilgan shart asosida olinishi ko'rsatib berilgan.

4-rasm. Depozitlarning turkumlanishi²⁵

O'zbekiston Respublikasidagi depozitlarning turlari:

- 1) talab qilib olingunga depozitlar;
- 2) jamg'arma depozitlari;
- 3) muddatli depozitlar;
- 4) jamg'arma (depozitlar) sertifikat;
- 5) boshqa depozitlar.

Talab qilib olunguncha depozitlar yuridik va jismoniy shaxslarning kundalik maqsadlar uchun xoxlagan vaqtda talab qilib olinguncha xisob varaqlardagi mablag'laridir.

Talab qilib olunguncha depozitlar mijozning talabiga ko'ra shartnomaning oldindan kelishilgan shartlari asosida ushbu mijozning boshqa turdagi depozitlarga o'tkazilishi mumkin.

Talab qilib olunguncha qadar bo'lgan depozitlarning ijobiy tomonlari:

- Mijozlar uchun bunday depozitlar yuqori likvidli mablag'lar xisoblanadi.
- Bunday depozitlarga mablag'lar mijozlarning xo'jalik va boshqa operatsiyalarini o'tkazish natijasidan keladigan barcha pul mablag'lari qo'yiladi va olinadi.

Talab qilib olunguncha depozitlarning salbiy tomonlari va kamchiliklari quyidagilardan iborat:

Bunday depozitlarga foizlar deyarli to'lanmaydi yoki juda past foiz stavkalari to'lanadi.

Ushbu depozitlarning o'ziga xos xususiyatlari:

- pul mablag'larini qo'yib va olish, xoxlagan vaqtda amalga oshiriladi, xamda chegaralanmaydi.
- xisobvaraqa egasi bankka xisobvaraqdagi foydalanganligi uchun debet muomalasidan mukofat puli to'laydi.
- bank pul mablag'laridan foydalangani va saqlangani uchun past foiz to'laydi yoki umuman to'lamaydi.

Banklar tomonidan jalb qilingan muddatli depozitlar yuridik va jismoniy shaxslarning shartnomada qat'iy kelishilgan muddat va unda ko'rsatilgan foizlarni to'lashga doir mablag'laridir. Muddatli depozit xisobvarag'i ochilganda jismoniy shaxslarga omonat daftarchalari beriladi.

Banklar depozitlarga belgilangan muddat etib kelgunga qadar muddatli depozit xisobvaraqlaridan mablag'larini olishga ruxsat etadilar. Bunday xollarda depozitor muddatli depozit xisobvarag'idan muddatidan oldin mablag' olinishi mumkinligini bankka oldindan bildirishi lozim.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining kreditlari, depozitlari va umumiy kapitali²⁶ (trln. so'm)

²⁵ Муаллиф томонидан тайёрланди.

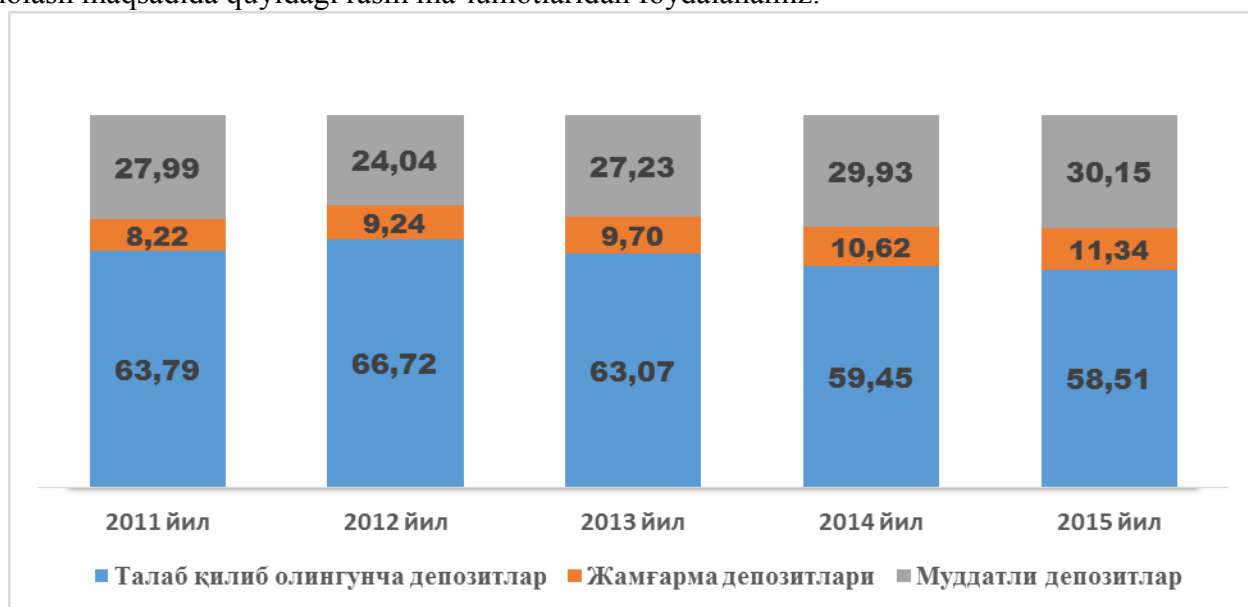
²⁶ Тижорат банклари йиллик хисоботлари 2013 йил.

Ko'rsatkichlar	2011	2012	2013	2014	2015
Kreditlar	15652	20392	26500	34800	42685
Depozitlar	18042	23725	26100	28500	35600
Umumiy kapital	5334	6200	6500	6900	7784

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2012-2016 yil 1 yanvar holati mobaynida tijorat banklari kreditlari hajmi 2,7 marta, depozitlari hajmi 2,0 marta, umumiy kapitali 1,5 marta oshgan.

Muddatli va jamg'arma depozitlar. Bu xisob-varaqlaridagi pul mablag'lari o'z egalariga foizli daromad keltiradi, biroq uchinchi shaxs bilan xisob-kitob qilishga belgilanmagan. Jamg'arma depozitlarining asosiy xususiyatlari qat'iy belgilangan muddatga ega emas va o'z egasidan mablag'larni oldindan olish uchun xabar berishlarini talab qilmaydi. Muddatli jamg'arma aniq belgilangan muddatga ega va unga (o'z egasiga) qat'iy belgilangan foiz asosida daromad keltiradi. SHu bilan birga oldindan pul mablag'larini olish uchun ma'lum miqdorda chegaralangan.

Tijorat banklari depozit mablag'lari saqlanish nuqtai nazardan qanchalik uzoq muddatga saqlaydigan bo'lsa, ushbu mablag'lar bankning riskka tortilgan aktivlari hajmini shu darajada oshirish imkoniyatini beradi. SHu bois, depozit mablag'lari tarkibida uzoq muddatli mablag'lar ulushini oshirish uchun tegishli iqtisodiy va siyosiy imkoniyatlardan samarali foydalanishga harakat qiladi. Respublikamiz tijorat banklarining depozit bazasi transaksion depozitlar, muddatli va jamg'arma depozitlarini o'z ichiga oladi. Ularning depozit bazasi tarkibi va dinamikasini baholash maqsadida quyidagi rasm ma'lumotlaridan foydalanamiz.

5-rasm. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari depozit bazasining tarkibi va dinamikasi²⁷, %

5-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tahlil qilingan davr mobaynida respublikamiz tijorat banklari depozitlari umumiy hajmida transaksion depozitlarning salmog'i yuqorligicha qoldi. 2015 yilda ushbu ko'rsatkichning amaldagi darajasi 58,51 foizni tashkil qildi. Bu esa,

²⁷Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг статистик маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

respublikamiz tijorat banklari depozit bazasining etarli emasligidan dalolat beradi. CHunki, tijorat banklari depozit bazasi etarli bo'lishi uchun transaksion depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog'i 30 foizdan oshmasligi zarur. 2011-2015 yillarda muddatli depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog'i o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Ushbu tendensiyaning yuzaga kelishi mazkur davr mobaynida transaksion depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog'ining kamayish tendensiyasiga ega bo'lganligi bilan izohlanadi va pirovard natijada respublikamiz tijorat banklari depozit bazasining holati yomonlashayotganligidan dalolat beradi. 2011-2015 yillarda respublikamiz tijorat banklari depozitlari umumiy hajmida jamg'arma depozitlari salmog'i kichikligicha qolgan. Ushbu holat tijorat banklari pul mablag'larini jamg'arma depozit hisobraqamlariga jalb qilish operatsiyalari rivojlanmaganligidan dalolat beradi. Ammo 2011-2015 yillarda mazkur ko'rsatkichning o'sish tendensiyasiga ega bo'lganligi ijobiy holat hisoblanadi. Muddatli va jamg'arma depozitlari xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari resurslarining asosiy qismini tashkil etadi. AQSH va G'arbiy Evropa tijorat banklarida muddatli depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog'i 60 foizdan oshadi²⁸.

Rivojlangan davlatlarning bank amaliyotida aholining jamg'arma depozitlari barqaror resurs manbai sifatida muhim o'rin tutadi. CHunki ularning foiz stavkalari yuridik shaxslar muddatli depozitlarining foiz stavkalariga nisbatan past. Buning ustiga, ularning barqaror qoldig'ini bankda saqlanish muddati yuridik shaxslarning muddatli depozitlariga nisbatan uzoq.

Moliyaviy tahlilni chuqurlashtirish maqsadida respublikamizning yirik tijorat banklaridan biri bo'lgan Aksiyadorlik-tijorat "Agrobank"ni depozitlarining tarkibini tahlil qilamiz.

Tijorat banklarning depozit bazasi tarkibini o'rganishda uni depozit turlari bo'yicha segmentlab tahlil qilishga yondashamiz. Bunda, ATB Agrobank va taqqoslanayotgan tijorat banklarning depozit resurslarini har-bir depozit turlari (ya'ni talab qilib olinguncha, jamg'arib boriluvchi va muddatli depozitlar) bo'yicha solishtirib mavjud bo'lgan tendensiyalar va tafovut sabablariga xulosalar qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mazkur tartibda tijorat banklarning depozit bazasini tahlil qilish har bir depozit turi yo'nalishi bo'yicha aniq ma'lumotlar to'plash, bank faoliyatida tutgan o'rni va jamg'arilgan miqdorlarning samaradorlik holatini baholash imkoniyatini beradi.

6-rasm. Aksiyadorlik tijorat "Agrobank" depozit bazasining tarkibi va dinamikasi²⁹, %.

²⁸ Банковское дело. Под. ред. Лаврушина О.И. – М.: Финансы и статистика, 2004. - С. 88.

²⁹ АТБ "Агробанк"нинг баланс маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

6-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Agrobank depozitlarining umumiy hajmida transaksion depozitlarning salmog'i ko'rsatkichi Agrobanki ko'rsatkichi va respublikamiz banklari bo'yicha hisoblangan umumiy ko'rsatkichga nisbatan ijobiy. Bu esa, Agrobank depozit bazasining nisbatan barqaror ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunga qaramasdan Agrobankning depozit bazasi etarli emas. CHunki transaksion depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog'i 30 foizdan yuqoridir. 2011-2015yillarda "Agrobank" muddatli depozitlarining brutto depozitlar hajmidagi salmog'i beqarorligicha qolgan. 2011yilda ushbu ko'rsatkich 22,08 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2013yilda - 34,83%, 2015 yilda esa, 32,78 foizni tashkil qildi. Transaksion depozitlarning brutto depozitlar hajmidagi salmog'i beqarorligi "Paxtabank" depozit bazasi barqarorligini ta'minlashda ayrim muammolar mavjudligini ko'rsatadi va uning depozit bazasi barqarorligini ta'minlashda muammolarning mavjudligidan dalolat beradi.

3.Tijorat banklari depozit bazasini mustahkamlash.

Banklarning moliyaviy barqarorligi, iqtisodiy samaradorligi va risklarning xavfsiz me'yorining ta'minlanishi, ularning depozit bazasini mustahkamligi bilan bevosita bog'liqdir. Keyingi yillarda xalqaro va mahalliy moliya bozorlarida depozit mablag'larga bo'lgan talabning ortib borishi banklar depozit bazasiga oid dolzarb masalalarni yuzaga chiqarmoqda. Xususan, banklar depozit bazasining iqtisodiy mazmunini nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, shuningdek, uning manbalari va unga ta'sir qiladigan omillarni aniqlash shular jumlasidandir.

Ma'lumki, banklarning depozit bazasi jalb qilingan mablag'lar hisobidan shakllantiriladi, ushbu mablag'lar bank passivlari tarkibida asosiy ulushni tashkil etadi.

Bank tomonidan depozitlar bo'yicha to'lanadigan foizlar bankning asosiy operatsion harajatlari hisoblanadi. SHuning uchun ham bank bir tomondan jalb qilingan depozitlar bo'yicha belgilangan foiz stavkasi yuqori darajada bo'lganligini qo'llab quvvatlamasada, boshqa bir tomondan mijozlarni jalb qilish uchun shu tarzda yo'l tutishiga to'g'ri keladi. Odatda tijorat banklari katta miqdordagi mablag'larni uzoq muddatga jalb qilish uchun yuqori darajadagi foiz stavkalarni belgilashlariga to'g'ri keladi.

Ko'pgina davlatlarning Markaziy banklari tomonidan tijorat banklarining likvidlik darajasini yoki resurslar etarlik me'yorini majburiy normativ orqali boshqarib boradi. Mazkur normativ aholi pul qo'yimlarining umumiy miqdori nisbatini o'z mablag'lari (kapitali) foiz nisbatida olinib, uning maksimal belgilanganlik darajasi 100% dan ko'p bo'lmasligi kerak.

Xulosa qilib aytganda, banklarning depozit bazasi ularning passivlari tarkibida muhim moliyaviy manba hisoblanib, uning hajmini past yoki yuqori darajada bo'lishiga depozitlarning foiz stavkasi, milliy valyutaning barqarorligi va boshqa qator omillar ta'sir qiladi.

Tijorat bankining foiz siyosatini olib borishda barcha resurslarning qiymati va depozit operatsiyalarining tahlili olib borilishi shart. Buning uchun quyidagilarni belgilab olish lozim.

- omonatlar bo'yicha foizlarni belgilash;
- jalb qilingan resurslar bo'yicha foiz stavkasining dinamikasini o'rganib borish;
- inflyasiya sharoitida resurslarning real qiymatini hisobini olib borish;

Bank amaliyotida depozit siyosati instrumentlarini foydalaniladigan yo'nalish boshqarmalari mavjud:

- Kredit boshqarmasi;
- Amaliyot boshqarmasi va albatta g'aznachilik boshqarmasi qatnashadi.

Jahon amaliyotida banklarning faqat ratsional tarzda resurslarni taqsimlab olayotgan moliya muassasagina o'zining likvidlik darajasini saqlab qolishi mumkin. Moliyaviy inqiroz davrida banklar aholidan bo'sh pul mablag'larini yuqori foiz stavkalar evaziga jalb qilgan holda keng tarzda kredit siyosatining depozit siyosatini olib boradi, ammo ko'pgina banklarning mijozlarga ajratilgan kredit mablag'larining o'z vaqtida qaytmasligi sababli kapitallashuv darajasini kamayishiga, aks holda bankrotlik darajasiga olib kelishi mumkin bo'ladi. Mazkur holatlarni oldini olish uchun mamlakatimiz miqyosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan davlat banklarining kapitallashuv darajasini oshirishga harakat qilib kelinmoqda. Binobarin, ayni shu usullarni qo'llashda davlat banklarining depozit siyosatlarini qayta qo'rib chiqish zaruriyati dolzarb masala sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi davr moliya va iqtisodiy tahlil mutaxassislari moliyaviy inqiroz davrida quyidagi fikrlarni ilgari surishadi: barcha tijorat banklari moliyaviy vositachi sifatida omonatchilar va kreditorlardan davrlar mobaynida juda katta miqdorda mablag'larni jalb etadi. Bank kapitali jalb qilingan mablag'larni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan xatarlar bo'yicha omonatchilar va kreditorlarning manfaatiga bevosita bog'liq bo'lmazligi zarur. YA'ni, omonatchilar va kreditorlarning bank kapitaliga nisbatan hech qanday qonuniy yoki bilvosita da'volari mavjud bo'lmazligi zarurdir. Tijorat banklari ustav kapitalining boshlang'ich miqdori shakllantirilgandan so'ng, uning miqdorini ko'paytirish bank aksiyadorlarining qarori va bankning faoliyatini samarali ishlashiga bevosita bog'liq bo'ladi. Odatda, tijorat banklari ustav kapitalining miqdorini oshirish asosan, ikkita yo'l bilan amalga oshiradi. Bankning moliyaviy hisobot yakunida shakllantirilgan foydasidan ajratmalar hisobidan va qo'shimcha ravishda bankning oddiy aksiyalarini chiqarish yo'li, fikrimizcha, daromadlarini tahlil qilishda choraklik davriy oraliqlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda tijorat banki daromadlari va harajatlarini o'sib boruvchi yakun tarzida aks ettirilishi bilan izohlanadi. Tijorat banklari foydasidan ajratmalar hisobiga tashkil etiladigan zaxira fondi bankning moliya bozoridagi qimmatbaho qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalardan ko'rilgan zararlarni qoplashga mo'ljallangan. Depozit siyosatining asosiy himoyachisi bo'lgan zaxira fondining minimal miqdori tijorat banklarining ustav kapitaliga nisbatan o'rnatiladi.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lari tarkibida talab qilib olinguncha saqlanadigan depozitlar, Markaziy bankdan olingan kreditlar va bankka jalb qilinadigan mablag'lar qiymati jihatidan arzon, lekin muddati jihatidan nobarqaror moliyaviy resurslar hisoblanadi.

Qimmat mablag'lar guruhiga tijorat banklarining regulativ kapitali tarkibidagi ustav kapitali, muddatli depozitlar, jamg'arma va depozit sertifikatlar, banklararo kreditlar va boshqa mablag'larni kiritish mumkin. Ushbu mablag'lar tijorat banklari uchun qiymati jihatidan qimmat mablag'lar bo'lsa-da, ular muddati jihatidan nisbatan moliyaviy barqaror hisoblanadi. Xalqaro bank tajribalari va amaliyotdagi mavjud holatlarning natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, tijorat banklari depozit siyosati mahsuloti bo'lmish depozit portfeli likvidligini ta'minlashda moliyaviy barqaror mablag'larning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ularda moliyaviy inqiroz davrida likvidlikni ta'minlash yuzasidan muammolar shunchalik kam bo'ladi. Moliyaviy inqirozning jalb qilingan mablag'lar tarkibida tahlil etilgan davrning boshida kreditlar asosiy salmoqqa ega bo'lgan, tahlil etilayotgan davrning so'ngigiga kelib, ushbu manbaning ulushi pasayish tendensiyasiga ega bo'lgan. Kreditlar tarkibida banklararo kreditlarning ulushi boshqa turdagi kreditlarga nisbatan yuqori salmoqqa ega ekanligi respublikamiz banklari o'rtasida resurslarni o'zaro almashish jarayoni faol darajada amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi. Jalb qilingan mablag'lar tarkibidagi kreditlarni nisbatan qimmatli va moliyaviy barqarorligini e'tiborga oladigai bo'lsak, ularni mablag'lar tarkibidagi ulushining pasayish tendensiyasiga ega ekanligini salbiy holat natijalarini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Tijorat banklari jalb qilingan mablag'lar tarkibida keyingi manba jami kapital hisoblanadi. Jami kapital tarkibidagi ustav kapitali qiymati va muddati jihatidan esa barqaror manba hisoblanadi.

Banklar depozit bazasining tarkibidagi muddatli depozitlar va jamg'arma omonatlari moliyaviy jihatdan barqaror manbalar hisoblanadi. Muddatli depozitlar va jamg'arma depozitlar naqd pullarning banklardan tashqari aylanmasini qisqartirishi va bank kreditlari uchun garov ta'minoti vazifasini bajarishi mumkin, buning natijasida kredit qo'yilmalari hajmi oshadi, kredit riski ma'lum darajada kamayadi.

Bank depozitlari bazasi tarkibidagi transaksion (talab qilib olinguncha saqlanadigan) depozitlar banklarning likvidligiga jiddiy ziyon etkazadi. SHu sababli, Glass-Stigoll qonuniga asosan 1933 yilda transaksion depozitlarga foiz to'lashning taqiqlanishi oqilona tadbir hisoblanadi. Lekin muddatli va jamg'arma depozit hisob raqamlariga tijorat banklari tomonidan to'lanadigan foiz stavkalari past darajada belgilanishi ularning depozit bazasiga salbiy ta'sir qiladi.

Ma'lumki, banklar passivining asosiy ulushi depozit mablag'lar hissasiga to'g'ri keladi. Depozit – ma'lum miqdordagi summa bo'lib, omonatchi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini

jamg'arib borish, saqlash va qo'shimcha foyda olish maqsadida bankka topshiradi. Albatta, omonatchining vaqtinchalik bo'sh pul mablag'ini bankka topshirishga undaydigan asosiy omil qo'shimcha foyda hisoblanadi. Biroq, bozor iqtisodiyoti sharoitida omonatchining vaqtinchalik bo'sh pul mablag'ini bankka topshirishga iqtisodiy foydadan tashqari boshqa qator omillar ta'sir qiladi. Xususan:

- milliy valyutaning barqarorligi. Milliy valyuta qanchalik barqaror bo'lsa, uning sotib olish qobiliyati ortadi va inflyasiya darajasi pasayadi. Natijada omonatchining depozitlar hisobidan oladigan sof daromadining miqdori ortib boradi (6-jadval).

- banklar majburiyatlarni to'liq va o'z muddatida bajarishi. Omonatchi bankka topshirgan depozitlarga hisoblangan foiz to'lovlari bilan birgalikda depozit shartnomasi muddati tugagandan yoki ayrim hollarda muddatidan oldin naqd pullarni olish bo'yicha talabini zudlik bilan qondirish lozim;

- banklar omonatlarining turlari, shakllari va foizlari bo'yicha reklama. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'molchi har qanday xizmat va mahsulot haqidagi ma'lumotni asosan, reklama orqali qabul qiladi. Reklama ham barchaning e'tiborini tortadigan darajada televidenie va radio orqali berilishi maqsadga muvofiq.

YUqorida qayd etilganlardan tashqari, bank depozit bazasi hajmi va uning barqarorligiga bank foiz stavkalari va omonatchilar oladigan daromadlar bevosita ta'sir qiladi. Quyidagi jadvalda bank depozitlari bo'yicha foiz stavkalari o'zgarishining depozitlar taklifiga ta'sirining ssenariylari keltirilgan.

6-jadval

Omonatchilar depozit taklifiga bank foiz stavkasining ta'siri (ming so'm hisobida)

Ssenariy	Foiz stavkasi	Depozit summasi, (1 oylik jamg'armasi)	Omonatchilar soni	Bir oylik depozitlar summasi	Jami ga nisbatan ulushi, foizda	O'zgari shi, % (-;+) bazis	O'zgari shi, % (-;+) zanjirli
1	2	3	4	5	6	7	8
1	10,0	100,00	200	20 000,00	7,41	0	0
2	12,0	150,00	200	30 000,00	11,11	3,70	3,70
3	14,0	200,00	200	40 000,00	14,81	7,41	3,70
4	16,0	250,00	200	50 000,00	18,52	11,11	3,70
5	18,0	300,00	200	60 000,00	22,22	14,81	3,70
6	20,0	350,00	200	70 000,00	25,93	18,52	3,70
Jami bir oylik depozit summasi				270 000,00			

6-jadvalda bank foiz stavkasining omonatchilar depozit taklifiga ta'siri 6 ta ssenariyda ko'rib chiqildi. Ssenariy shartiga ko'ra, bankning omonatchilari soni o'zgarishsiz qolgan holda, foiz stavkalari oshishi depozit bazasining hajmiga ta'siri aniqlangan.

1-ssenariyda foiz stavkasi 10,0 foiz bo'lganda 200 ta omonatchining depozit mablag'lari 20 mln so'mni tashkil etadi. 2-ssenariyda depozit foiz stavkasi 10 foizdan 12 foizga oshirilgan har bir omonatchining depozit taklifi 50,0 ming so'mga, 200 ta omonatchining depozit taklifi esa 10 mln so'm ortgan. SHu tariqa bank depoziti foiz stavkasining har gal 2 foizga oshirilishi omonatchilarning depozit taklifini 10 mln so'mga yoki 3,7 foizga ortishiga olib kelgan.

Agar, depozit hajmining o'zgarishini bazis asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, 6 ssenariydagi o'zgarish hajmi 1 ssenariyga nisbatan 18,52 foizni tashkil etgan. Depozitlar hajmining o'zgarishi zanjirli usuldagisida o'sish barqaror ravishda 3,7 foizni tashkil etgan.

Ta'kidlash joizki, yuqoridagi jadvalda bank depozit bazasiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan qator omillarni inkor qilgan holda, faqat birgina foiz omilini ko'rib chiqdik. SHuning o'zidayoq,

bankning depozit mablag'lari hajmining deyarli 3 marta ortishi ro'y berdi. Zero, banklar foiz stavkasining past yoki yuqoriligi omonatchilar depozit taklifiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Agar shu jarayonda reklama omilidan samarali foydalaniladigan bo'lsa, bu ko'rsatkich yana bir necha barobarga ortishi mumkin edi.

Respublikamiz tijorat banklarida depozitlar barqarorligini ta'minlashga qaratilgan strategiyani ishlab chiqish zarur. Buning uchun esa, birinchidan, mijozlarga depozit hisobraqamlarining jozibadorligini oshirish imkoniyatini beradigan marketingni rivojlantirish lozim; ikkinchidan, depozitlarning barqarorlik darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqilishi lozim; uchinchidan, bank uchun depozit bazasining asosini tashkil qiluvchi mijozlar guruhini aniqlab olish va ularga kompleks depozit-ssuda xizmatini taklif qilish lozim.

Banklar depozit bazasini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish natijasida omonatchilarning depozit talabiga ta'sir etuvchi yana bir muhim omillardan biri ular oladigan sof daromad hajmidir. Sof daromad hajmi deganda, bankning depozit uchun to'langan foiz to'lovidan inflatsion daromadni chegirib tashlagandan keyin omonatchi ixtiyorida qoladigan real daromad nazarda tutilmoqda. Quyidagi jadvalda foiz stavkasi va inflyasiya darajasining depozit bo'yicha to'lanadigan real daromadga ta'siri aniqlangan.

Tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditni berishni Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Bu operatsiya O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan 1998 yil 9 noyabr 19/8-sonli qaror №261 tasdiqlangan «Qayta moliyalash kreditlarini berish tartibi to'g'risida»gi Nizomga asosan amalga oshiriladi. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 3 maydagi 234-sonli qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan va O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi huzuridagi kredit rusurslari kimoshdi savdolari orqali tijorat banklarini qayta moliyalash uchun kreditlar berish tartibini belgilaydi. Bu jarayon Markaziy bankning pul-kredit vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo'lib, u ikkinchi daraja banklarining likvidlik holatini qo'llab-quvvatlash uchun yo'naltiriladi.

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash;
- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlarni garov olish yo'li bilan kreditlar berish, ya'ni lombard krediti;
- to'g'ridan-to'g'ri kredit berish usuli.

Markaziy bank «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuniga asosan oltin, chet el valyutasi, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar, davlat qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan qonun doirasidagi boshqa xil operatsiyalar o'tkazilishi mumkin bo'lgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellari, shuningdek, Moliya Vazirligini kafolatiga asoslangan holda banklarga qayta moliyalash kreditlarini beradi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlarning asosiy maqsadi banklarning

likvidligini qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Qayta moliyalash kreditlarini berayotganda Markaziy bank tijorat banklarining kredit potensialining joriy holatini doimiy kuzatib turadi. Buning uchun u joriy monitoringlar o'tkazadi, ular vakillik hisobvaraqlarini tahlil qiladi va asosan o'zi kreditlarni joylashtirish va jalb etish uchun qatnashadigan banklararo kredit bozori – O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdosini kuzatib boradi.

Tijorat banklarining likvid holatini saqlashga yo'naltiriladigan, ularni qayta moliyalash uchun beriladigan kreditlar miqdori, shuningdek, qayta moliyalash stavkasi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining joriy vaqtdagi aniq vazifalariga muvofiq, hamda pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bunda qayta moliyalash stavkasi inflyasiya darajasidan kelib chiqqan holda o'zgartirilishi mumkin.

Markaziy bank yuqorida aytilgan qonunga muvofiq, tijorat banklariga milliy valyutada lombard kreditni berishi mumkin. Lombard krediti qayta moliyalash shakllaridan biri bo'lib, ushbu kredit Davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini garovga qo'yish yo'li orqali beriladi.

Lombard kreditining berilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998 yil 22 avgustidagi 416-sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan banklarga lombard krediti berish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Qayta moliyalash kreditlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan 1996 yil 20 apreldagi 141 sonli "O'zbekiston Respublikasida kredit resurslari kim oshdi savdolarini o'tkazish tartibi"ga muvofiq joylashtiriladi.

Keyinchalik qayta moliyalash kreditlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus ko'rsatmalari bo'yicha, ularda belgilangan shartlar asosida Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmalari va tijorat banklari o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- tomonlar nomi;
- ularning o'zaro majburiyatlari va iqtisodiyima'suliyati;
- kredit muddati va miqdori;
- aniq maqsad ko'zlanganligi;
- kredit berish va qaytarish tartibi;
- foiz stavkasi va uni o'zgartirish shartlari;
- ta'minlash shakllari;
- jarima solish va tomonlar shartlashuvining boshqa jihatlarini.

Bu kreditni olgan tijorat banklari kreditdan foydalanish va uning holati bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining "Pul-kredit siyosati" departamentiga ma'lumotnoma taqdim etib boradi.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga kredit berishda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga, majburiy zahira talablariga rioya qilish e'tiborga olinadi.

Ayrim hollarda tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarida mablag'lar umuman bo'lmagan yoki etarli bo'lmagan holatlarda kechiktirib bo'lmaydigan to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat bankiga, istisno tariqasida majburiy to'lovlarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan uning hududiy Bosh boshqarmasi rahbari taqdimnomasi bo'yicha bank likvidligini qo'llab-quvvatlash uchun kredit berilishi mumkin.

Bu kreditni olish huquqiga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy normativlariga rioya etadigan, rezerv, majburiy rezerv shartlarini to'liq bajaradigan, tijorat banklariga beriladigan ya'ni kreditni qaytmaslik riski yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi. Kredit 7 ish kuni muddati bilan tijorat banki tomonidan kredit resurslarini tartibga solish fondiga o'tkaziladigan mablag'larning 30% miqdorida beriladi. Kreditning o'z vaqtida, to'liq qaytmaslik hollari yuz berganda yoki kredit shartlari buzilgan hollarda Markaziy bank tijorat bankiga nisbatan kredit shartnomasida ko'rsatib o'tilgan choralarni qo'llash huquqiga ega. Agar kreditning qaytmaslik hollari yuz bersa Markaziy bank garov mol-mulkini talab qilib olishga haqli.

Ushbu kredit bo'yicha foiz stavkasi Markaziy bank amaldagi qayta moliyalash stavkasidag

1,3 barovarga ortiq miqdorda belgilanadi.

Tijorat bankida Markaziy bank tomonidan unga ilgari berilgan ushbu kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzidorlik vujudga kelgan hollarda, asosan belgilangan foiz stavkasi 2 baravar oshirilish yo'li bilan ta'sir choralari qo'llaniladi

“O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 59-moddasiga binoan muddati o'tgan qarz bosh bank hisobvarag'idan undirib olinadi. Agar bosh bank hisobvarag'ida qarzlarni qoplaydigan miqdorda mablag'lar bo'lmasa, ushbu qarz to'la qaytarilmaguncha bank vakillik hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalar to'xtatiladi.

Muddatidan oldin bo'shagan qayta moliyalash kreditlarini o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank kredit qaytarilmagan hollarda Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Qayta moliyalash kreditlarini belgilangan muddat ichida qaytarilishni ta'minlamagan tijorat banklariga nisbatan 1997 yil 25 yanvardagi 74-sonli yo'riqnomaning 6-bandiga va unga kiritilmagan 1998 yil 27 iyundagi 406-sonli qo'shimchanning 1-bandida ko'rsatilgan ta'sir choralari qo'llaniladi.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Qayta moliyalash kreditlari bo'yicha marja darajasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

Qayta moliyalash kreditlari qaytarilmagan hollarda, Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega.

Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi.

Ta'sir choralari Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi va tijorat banki o'rtasida tuziladigan kredit shartnomalarida aks ettirilishi shart.

2. Banklararo kreditlar uning mohiyati, maqsadi va vazifalari

Mamlakat iqtisodiyotida ko'p sonli tijorat banklari va ularning filiallari mavjud bo'lgan sharoitda ular o'rtasida o'zaro aloqalar o'rnatish talab etiladi. Bu aloqalar korrespondentlik munosabatlari tizimi orqali amalga oshiriladi. Korrespondentlik munosabatlari korrespondent banklar o'rtasidagi ishonchning muayyan darajasini aks ettirib, banklarning o'zaro topshiriqlari bajarilishiga imkoniyat yaratadi. Korrespondentlik munosabatlari o'zaro bank xizmatlarining keng majmuini nazarda tutadi.

Bizning nazarimizda, mohiyati, maqsadi va vazifalari xususida so'z yuritishdan oldin, banklararo kreditlarni iqtisodiy mohiyatini aniqlab olish juda muhim.

Xorijiy va mahalliy iqtisodchilar “banklararo kredit” tushunchasini har xil talqin qilishadi. Professor O.I. Lavrushin “Banklararo kreditlar” – bu banklar bo'sh pul mablag'larini bir – birlari bilan banklararo resurs bozorida almashtirish va oshirishdir degan³⁰. Banklararo kreditning umumiy kredit tushunchasi bilan bog'liqlik tarafini har hil bo'lgan iqtisodiy lug'atlardagi fikrlar orqali ya'ni kreditning ahamiyatini aniqlash bo'yicha ko'rib chiqamiz.

Biz O.I. Lavrushinning “kredit”- bu nafaqat sub'ektlararo qayta ishlab chiqarish aloqasi jarayoni balki, kredit –qiymat harakatining teskari holati jarayoni sifatida vujudga keladi – qiymatning aylanishi va ishlab chiqarish holatining oralig'ida, xo'jalikda ishlatiladigan ehtiyojlar va uni vaqt oralig'ida pasayishi degan fikriga qo'shilamiz. Avtor shuning uchun ham banklararo kredit –banklar bo'sh tugan pul mablag'larini bir-birlari bilan banklararo resurs bozorida almashtirish va oshirishidir deb aniqlashtirgan.

³⁰Лаврушин О.И. и др. Банковское дело. – М.: “ФинС”, 2001

M.V. Romonovskiy esa kreditni –qaytarishlilik shartining qiymat harakati bilan bog‘liq umumiy munosabatlarni o‘zida aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriya sifatida qaraydi.

Biznig fikrimizcha, banklararo kreditlash ham qiymat harakatining teskari jarayoni hisoblanadi –bir bankda resurslarini oshirish uchun ehtiyoj bor yana bir bankda esa resurs bazasida ortiqcha pul.

G.N. Beloglazova va L.P. Krolivetskaya o‘zlarining ishida umumiy ma’noda kredit tushunchasini oydinlashtirmaydi, shunday bo‘lsada, kreditor va qarzidor tushunchasini yoritib beradi³¹. Kreditorlar belgilangan vaqtga vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini buyuruq asosida joylatiruvchi shaxslar hisoblanadi. Qazidorlar mablag‘larni oluvchi va belgilangan muddat ichida qaytarish vazifasini olgan shaxslar hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, banklararo kredit xuddi bank kreditidek kreditor sifatida bank ishtirok etadi biroq, banklararo kreditning o‘ziga xosligi shu erda tugamasdan bank nafaqat kreditor sifatida nomoyon bo‘ladi balki qarzidor sifatida ham ishtirok etadi. Banklararo kredit, banklar o‘rtasida belgilangan shartnoma muddati roziligi va naqd bo‘sh pul mablag‘lariga chambarchas bog‘liqdir.

Banklararo kredit – bu kredit muassasalarining vaqtinchalik bo‘sh turgan pul mablag‘lari banklar tomonidan jalb qilinishi va o‘zaro joylashtirilishidir. Tijorat banklari va markaziy banklar kredit munosabatlarining sub’ektlari hisoblanadi. Bo‘sh kredit resurslariga ega banklar ularni banklararo kreditlar bozori – pul bozorida sotadi. Banklar banklararo kreditlar yordamida o‘z likvidligini operativ boshqarishi, zarur holda mablag‘larni tez jalb qilishi yoki vaqtinchalik bo‘sh turgan kredit resurslarini joylashtirishi mumkin. O‘z operatsiyalarini nomuntazam ravishda, yuzaga kelayotgan moliyaviy vaziyatga qarab o‘tkazadigan banklar banklararo kreditlar bozori ishtirokchilari hisoblanadi. Diler banklar banklararo kreditlar bozorining eng faol operatorlari bo‘lib, ular o‘z nomidan va o‘z hisobidan ish ko‘radi, qarz oluvchi yoki kredit sifatida amal qilishi mumkin. Ular foiz marjasi, mablag‘larni joylashtirish va jalb qilish stavkalari o‘rtasidagi tafovut tarzida daromad oladi. Nufuzli mijozlarga ega bo‘lgan banklarda bo‘sh kredit resurslari ko‘p bo‘ladi. Banklararo kreditlash moliya bozorining eng yirik segmentlari qatoriga kiradi. Banklararo kreditlar ikkinchi daraja banklar balansining likvidligini quvvatlash, shuningdek aktiv operatsiyalar o‘tkazish va korrespondentlik hisobvaraqlarini to‘ldirish uchun eng operativ manba hisoblanadi.

Bank tomonidan kreditlash nobank kredit muassasalari, masalan, lombardlarning ssuda operatsiyalaridan kreditni ta‘minlash masalasi iqtisodiy tahlildan keyin ikkinchi o‘rinda turishi bilan farq qiladi. To‘g‘ri, O‘zbekistonda hozirgi vaqtda mavjud bank amaliyotida kreditni ta‘minlash masalasi ko‘pincha birinchi o‘ringa chiqadi. Bu hol asosan banklar tomonidan kreditlanadigan operatsiyalar risklilik darajasining kattaligi, bank atrofidagi bozor muhitida mavjud risklar sonining ko‘pligi, uzoq kredit tarixiga ega bo‘lgan, o‘ta ishonchli va sifatli qarz oluvchilar yo‘qligi bilan izohlanadi.

Bank bozorning tovarlari bank tomonidan kreditni ta‘minlash vositasi sifatida qabul qilinadigan eng professional ishtirokchilari bilan yaqin aloqa qilgani ma’qul. Professionallar tovarning sifatli ekspertizasini o‘tkazishga ko‘maklashadi, qarz oluvchi va uning muayyan davrdagi mavqei haqida axborot berishi, kredit qaytarilmagan taqdirda kreditni ta‘minlash vositasini realizatsiya qilishning optimal sxemasini tuzishi mumkin.

Kredit shartnomasini tayyorlash va tuzish kredit berish bosqichining muhim yakunlovchi protsedurasi hisoblanadi.

Kredit jarayonining uchinchi bosqichi – kreditdan foydalanilishi ustidan nazorat olib borish.

Ssudadan foydalanish bank ajratgan mablag‘larni moliya-xo‘jalik faoliyati majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirishga yo‘naltirishni anglatadi. Kredit tadbirining samaraliligi ssudadan foydalanishning muhim sharti hisoblanadi.

Kredit jarayoni bu bosqichining bosh maqsadi – qarz bo‘yicha foizlar muntazam to‘lanishi va qarz uzilishini ta‘minlashdir.

³¹Банковское дело./ Под ред. Г. Белоглазовой и Л. Кропивецкой. - 2002

O'z-o'zidan ravshanki, har bir qarz bo'yicha u voqealarning kutilmagan rivoji tufayli uzilmay qolishi riski mavjud. Bank faqat mutlaqo ishonchli mijozlarga kreditlar berish siyosatini olib borishi mumkin, biroq bu holda u juda ko'p foydali imkoniyatlarni boy beradi. Ayni vaqtda, kreditni qaytarish bilan qiyinchiliklar yuzaga kelgudek bo'lsa, bu bankka juda qimmatga tushadi. SHu sababli oqilona kredit siyosati ehtiyotkorlik va resurslarni foydali joylashtirish uchun mavjud barcha imkoniyatlardan mumkin qadar to'la foydalanish o'rtasida muvozanatni ta'minlashga qaratiladi.

Ssudalarni qaytarish bilan bog'liq qiyinchiliklar ko'pincha tasodifan tug'ilmaydi va darhol yuzaga kelmaydi. Bu muayyan vaqt mobaynida rivojlanadigan jarayondir. Bankning tajribali xodimi mijozda yuzaga kelayotgan moliyaviy qiyinchiliklar jarayoni alomatlarini ilk bosqichdayoq payqashi va bank manfaatlarini himoya qilish choralarini ko'rishi mumkin. Bunda bank ko'radigan zarar qarz va foizlar qaytarilmasligi bilangina cheklanmasligini hisobga olish lozim. Bank bundan ko'proq zarar ko'radi. Bu zarar hisobga olinishi lozim bo'lgan boshqa holatlar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin:

- bank obro'si to'kiladi, chunki o'z vaqtida qaytarilmagan kreditlar va uzilmagan qarzlar sonining ko'pligi bankka nisbatan omonatchilar, investorlar va hokazolarning ishonchi yo'qolishiga olib keladi;

- ma'muriy xarajatlar ko'payadi, chunki muammoli ssudalar kreditlar bilan ishlovchi xodimlarning alohida e'tiborini va ish vaqtidan erkin foydalanishni talab qiladi;

- operatsiyalarning daromaddorlik darajasi pasaygan sharoitlarda malakali kadrlarni rag'batlantirish imkoniyatlari kamayishi natijasida ularning bankni tark etish xavfi kuchayadi;

- mablag'lar samarali bo'lmagan aktivlarga joylashtiriladi;

- qarzdor bankka qarshi da'vo qo'yishi xavfi tug'iladi. U bankning ssudani chaqirib olish haqidagi talabi o'zini bankrotlik yoqasiga olib kelib qo'ygani isbotlashi mumkin.

Bu zararlarning barchasi bankka qimmatga tushishi va qarzning qaytarilmagani natijasida ko'rilgan to'g'ridan-to'g'ri zarardan oshib ketishi mumkin.

Kredit jarayonining to'rtinchi bosqichi – bank ssudasini qaytarish.

Ssudaning qaytarilishi pul mablag'lari banklarga qaytib kelishini va foizlarning tegishli summasi to'lanishini anglatadi. Ssudaning qaytarilishi kredit bo'limi amalga oshirgan ishning yakuni hisoblanadi va u xodimlar kredit jarayonining oldingi bosqichlarida qay darajada sifatli va samarali ishlaganini ko'rsatadi.

Qarzdor ssudani muammolarsiz qaytarib, tegishli foizlarni to'lagan bo'lsa, kredit ishi (dosesi) yopiladi va qarz oluvchi ishonchli va mazkur bankda ijobiy kredit tarixiga ega mijoz sifatida e'tiborga olinadi. Ssuda qaytarilmagan va foizlar to'lanmagan taqdirda bank kredit bo'limi xodimlari bu muammoli kreditni tugatish bo'yicha juda katta ishni amalga oshirishiga to'g'ri keladi. So'ngra kredit berish haqida qaror qabul qilish va undan foydalanilishini tekshirish jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar albatta tahlil qilinishi lozim. Kreditni ta'minlash uchun sifatli vosita qabul qilingan bo'lsa, har qanday tang vaziyat yuzaga kelgan taqdirda muammoli kreditni yopish to'g'risida so'z yuritish mumkin. Baholovchilar malakasi va bankka kreditni ta'minlash vositasini qabul qilish uchun tanlangan sxemaning qulayligi ayni shu erda sinovdan o'tadi.

Bank tomonidan kreditlash kredit jarayonini tashkil etishga qo'yiladigan talablardan iborat bo'lgan kreditlash prinsiplariga qat'iy rioya etilgan holda amalga oshiriladi. Kreditlash jarayonining muayyan bosqichiga qarab kreditlash prinsiplarini har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlariga bog'lash talab etiladi. Masalan, dasturlashtirish bosqichida kreditlash prinsiplari korxonalarning biznes-rejalari bilan, kredit berish bosqichida – ssudalarning maqsadli xususiyati bilan, kreditdan foydalanilishi ustidan nazorat olib borish bosqichida – qarz oluvchi amalga oshirayotgan ishlarning samaradorligi bilan, kreditni qaytarish bosqichida – tushumning kelishi, qarzning qaytarilishi va foizlar to'lanishi bilan bog'lanishi lozim.

Kreditlash prinsiplari qatoriga quyidagilar kiradi:

- a) kreditlashning muddatliligi va qaytarishliligi;
- b) kreditlashning differensiallanganligi;
- v) kreditning ta'minlanganligi;

g) bank ssudalarining to'lovliligi.

Prinsiplarning har birini batafsilroq ko'rib chiqamiz.

1. Qaytarishlilik iqtisodiy kategoriya sifatidagi kreditni tovar-pul munosabatlarining boshqa iqtisodiy kategoriyalaridan farqlash imkonini beruvchi omil hisoblanadi. Qaytarishliliksiz kredit mavjud bo'lishi mumkin emas, shu sababli u kreditning ajralmas qismi, uning muhim belgisi hisoblanadi.

Kreditlashning muddatliligi va qaytarishlilik shu bilan belgilanadiki, banklar kreditlash uchun korxonalar, muassasalar va aholining vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini jalb qiladi. Bu mablag'lar banklarga qarashli bo'lmaydi va pirovard natijada ular bankka bozorning turli segmentlaridan kelib, mohiyat e'tibori bilan ularga qaytib ketadi (iste'mol, tijorat kreditlari va h.k.). Bu mablag'larning eng muhim xususiyati shundaki, ular o'zini bankka muddatli depozitlar shartida qo'ygan egalariga qaytarilishi lozim. SHu sababli bankning "oltin" qoidasi bank moliyaviy talablarining miqdori va muddatlari uning majburiyatlari miqdori va muddatlariga muvofiq bo'lishini talab qiladi. Bu asosiy prinsipning buzilishi bankni bankrotlikka olib keladi.

Kreditlashning muddatliligi kreditning qaytarishlilikiga erishishning zaruriy shakli hisoblanadi. Muddatlilik prinsipi kredit shunchaki qaytarilmasligi, balki aniq belgilangan muddatda qaytarilishi lozimligini anglatadi, ya'ni unda vaqt omili o'zining aniq ifodasini topadi. Kreditdan foydalanish muddati buzilgan taqdirda kreditning mazmun-mohiyatiga putur etadi, u o'zining asl mohiyatini yo'qotadi.

2. Kreditlashning differensiallanganligi tijorat banklari kredit olishga da'vogar o'z mijozlariga kredit berish masalasiga uzil-kesil bir xilda yondashmasliklari lozimligini anglatadi. Kredit faqat uni o'z vaqtida qaytarishga qodir bo'lgan xo'jalik organlariga berilishi lozim. Ehtimol tutilgan qarz oluvchilar sifatiga ularning balansini likvidlik, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik, rentabellikning joriy va bo'lg'usi darajasi nuqtai nazaridan tahlil qilish yo'li bilan baho beriladi.

Mijozning kredit qobiliyati darajasi muayyan mijoz va unga berilgan muayyan sudda bilan bog'langan bank uchun individual yoki xususiy kredit riskining ko'rsatkichi hisoblanadi.

3. Kreditning ta'minlanganligi asosiy kredit risklaridan biri – qarzning uzilmaslik riskini qoplash imkonini beradi. Agar bu prinsip e'tiborga olinmaganida, bank ishi spekulativ ishga aylangan, bu erda operatsiyalarni amalga oshirish riskining kattaligi foiz stavkalari sezilarli darajada o'sishiga olib kelgan bo'lur edi.

Kreditning ta'minlanganligi muammosining echimi kreditlash tipi va ssuda ob'ektiga bog'liq bo'ladi. O'n yilliklar mobaynida samarali ish olib borayotgan, yaxshi va uzoq kredit tarixiga ega bo'lgan, bozorda etakchi mavqeni egallagan, mashhur professionallar tomonidan boshqariladigan katta kompaniya uchun kreditlarni ta'minlash masalasi bir yondashuvni taqozo etadi. Endigina ro'yxatga olingan va o'z tadbirkorlik faoliyatini noldan boshlayotgan kichik korxona uchun ssuda masalasini echish kreditni ta'minlash masalasini echishni talab qiladi.

4. Bank ssudalarining to'lovliligi kredit oluvchilar pul mablag'laridan vaqtinchalik foydalanlik uchun ma'lum miqdorda haq to'lashini anglatadi. Bu prinsip bank foizi mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bank foizi stavkasi – bu bank kreditining o'ziga xos "narxi"dir. Kreditning to'lovliligi korxonalarning xo'jalik yuritish (tijorat) borasidagi mo'ljallariga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishini, ularni o'z resurslarini ko'paytirish va jalb qilingan mablag'lardan tejamli foydalanishga da'vat etishini nazarda tutadi. Kreditning to'lovliligi bankka depozitlarga jalb qilingan mablag'lar uchun foizlar to'lash, o'z apparatini saqlash bilan bog'liq xarajatlarni qoplash imkonini beradi, shuningdek kreditlash uchun resurslar (zaxira, ustav) fondlarini ko'paytirish, ulardan o'z ehtiyojlarida va boshqa maqsadlarda foydalanish uchun daromad olishni ta'minlaydi.

Kredit uchun haq miqdori masalasini ko'rib chiqishda banklar quyidagi omillarni hisobga olishlari lozim:

- O'zR MBning qayta moliyalashtirish stavkasini;
- kredit resurslari tarkibini (jalb qilingan mablag'lar ulushi qancha ko'p bo'lsa, kredit shuncha qimmat bo'lishi lozim);

- ehtimol tutilgan qarz oluvchilar tomonidan kreditga bo'lgan talabni (talab qancha kam bo'lsa, kredit shuncha arzon bo'ladi);
- kredit so'ralayotgan muddatni, kredit turini, aniqrog'i kreditni ta'minlash vositasiga qarab uning bank uchun risklilik darajasini;
- mamlakatdagi pul muomalasining barqarorlik darajasini (inflyasiya sur'ati qancha yuqori bo'lsa, kredit uchun haq shuncha qimmat bo'lishi lozim, chunki bankda pullarning qadrsizlanishi natijasida o'z resurslarini yo'qotish riski ortadi).

Bank tomonidan kreditlash prinsiplarining barchasidan amalda to'laqonli foydalanish kredit bitimining ikkala sub'ekti – bank va qarz oluvchining makroiqtisodiy manfaatlariga ham, ularning mikrodarajadagi manfaatlariga ham rioya etish imkonini beradi.

MDH mamlakatlari bank tizimining vujudga kelish jarayonining dastlabki bosqichida bank uchun banklararo kreditlar mablag'larni to'ldirishning birdan-bir manbai sanalar edi. Jahon amaliyotida depozitlar shunday manba hisoblanadi. Banklararo kreditlar muammosini echish uchun dastlab kredit do'konlaridan foydalanilgan. Do'konga resurslarni sotib olish va realizatsiya qilish haqida ariza berish mumkin bo'lgan, shundan so'ng "qisqa pullar" bozori (kredit muddati – 1-7 kun) ishlay boshlagan. "Qisqa pullar" sotuvchilarni ham, xaridorlarni ham (ayniqsa sotuvchilarni) o'ziga tortgan. Kreditni qaytarish muddatlari qisqa bo'lgani bois risklar sezilarli darajada kamaygan. SHu bilan bir vaqtda qisqa muddatli banklararo valyuta depozitlari, banklararo valyuta kreditlari bozorlari shakllangan. Banklararo kreditlash borasidagi faoliyatga inflyasiya va iqtisodiyotning barcha sektorlarida to'lamaslik hollarining ko'payishi o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bozor qonunchilik bazasi, yagona qoidalar, texnologiyalar, tartib-taomillar, tahlil xizmatlariga ega bo'lmagan holda ish ko'ra boshladi. To'lovga layoqatsizlik holatida bozor ishtirokchilarining moddiy javobgarligi mexanizmi mavjud emas edi.

Operatsion tizimlar, masalan REUTERS DEALING bitimlarni operativ tuzish uchun texnik imkoniyatlar yaratadi. Banklar standart (joriy kotirovkalar, shartlar va hokazolar haqida) axborot oladi, shuningdek bitimlarni amalga oshirish uchun muayyan vositalarga ega bo'ladi. Operatsion tizimlar daromadi hisob-kitob ishtirokchilarining vositachilik va abonent haqlaridan tarkib topadi.

Tijorat banki boshqa banklardan to'g'ridan-to'g'ri yoki vositachi (boshqa bank, fond birjasi, brokerlik idorasi va boshqalar) orqali kreditlar olishi mumkin. Banklararo kredit ancha qimmat kredit resursi hisoblanadi, biroq, depozitlardan farqli o'laroq, banklararo kreditlar bo'yicha zaxiraga oid talablar qo'yilmaydi, shu sababli banklararo kreditning butun summasidan bank daromadli qo'yilmalar uchun foydalanishi mumkin.

Kredit resurslari narxi – kredit bo'yicha foiz stavkasi banklararo kreditlar bozorida talab va taklifning o'zaro ta'siri natijasida tarkib topadi.

Banklararo kreditlar bozorida foiz stavkalari darajasi kreditlar muddatlariga qarab differensiallanadi.

Banklararo kreditlar bozorida kredit bitimlari standart vaqt rejimlarida va boshqa muddatlarga tuziladi. Banklararo kreditlarni farqlashda banklararo bitimlar nomiga qarab mo'ljallanmaslik kerak. Masalan, overnait banklararo kreditlarining aksariyati depozitlar sifatida qaralishi lozim. Onkol ssudalari ham banklararo kreditlar qatoriga kiradi. Onkol ssudasi – bu qaytarishlik, to'lovlilik va muddatlilik, ta'minlash, garov qo'yish va maqsadli foydalanish shartlarida bir yildan o'ttiz yilgacha muddatga beriladigan banklararo ssuda.

Markaziy bank quyidagi bank ssudalarini beradi:

-ikkinchi daraja banklarda mablag'lar vaqtinchalik mavjud bo'lmagan yoki korrespondentlik hisobvaraqlarida mablag'lar etarli bo'lmagan holda to'lovlarni amalga oshirish va mijozlar topshirig'iga ko'ra pullarni o'tkazish uchun mo'ljallangan kunduzgi bank ssudalari;

- overnait – banklarning Markaziy bankdagi korrespondentlik hisobvaraqlarida debet qoldig'i yuzaga kelgan holda banklar hisob-kitoblarni yakunlashi uchun bir kechaga beriladi;
- oxirgi instansiya kreditori sifatida beriladigan qarzlar;
- maxsus ahamiyatga molik qarzlar.

Banklararo bozor ko'p sonli kontragentlarmavjudligi bilan tavsiflanadi. Bank normal faoliyat olib borgan holda unda zaxiralar va ortiqcha resurslarga ehtiyoj tug'iladi. Ehtiyoj yoki ortiqcha resurslar bankning korrespondentlik hisobvarag'iga mijozlarning to'lovlari tushishini aniq redalashtirish mumkin emasligi tufayli yuzaga keladi. SHu sababli bankda vaqti-vaqti bilan yuzaga keladigan ortiqcha resurslar mijozlarning hisobvaraqlariga tushuvchi pul mablag'laridan tashkil topadi va tegishli ravishda qisqa muddatli xususiyat kasb etadi.

Bank likvidlikni saqlash uchun bu ortiqcha resurslarni qaytarishning ishonchlilik darajasi yuqori bo'lgan sharoitlarda qisqa muddatga joylashtirishi talab etiladi. Tijorat banki banklararo kreditlar bozorining ishtirokchisi hisoblanadi va navbatma-navbat kreditor va qarz oluvchi sifatida amal qiladi. Bu kreditlar tijorat bankining likvidlik darajasini tartibga solishning oqilona vositasi hisoblanadi.

Bitimni amalga oshirish tezligining yuqoriligi banklararo kreditning afzalligi bo'lib xizmat qiladi. Tijorat bankida ortiqcha resurslar paydo bo'lgani zahoti undan banklararo bozorda foydalanilishi mumkin, chunki banklararo kredit qisqa muddatli bank resurslarini joylashtirishning eng tez va ishonchli usuli hisoblanadi.

Banklararo kreditning ikki asosiy vazifasini qayd etish mumkin: banklararo kreditlar bank uchun daromad olishning spekulativ usuli, shuningdek joriy likvidlikni saqlash vositasi hisoblanadi. Bu hol asosan banklararo kreditlarning qisqa muddatli xususiyatini belgilaydi: ular, odatda, 1-2 kunga beriladi.

Bunday qisqa vaqt ichida bankning moliyaviy holati o'zgarishi mumkin emas, shu sababli kredit berilgan holda qarz oluvchi bankning kredit qobiliyatini tahlil qilishni amalga oshirish uchun hojat ham, imkoniyat ham mavjud bo'lmaydi.

Banklararo resurslar bozorida operatsiyalar tijorat banklari tomonidan Banklararo resurslar bozorida hamkorlik to'g'risidagi yoki Ichki pul bozorida operatsiyalarni o'tkazishning umumiy shartlari to'g'risidagi bitimga muvofiq o'tkaziladi. Bu hujjat har bir bitim bo'yicha emas, balki bir marta uzoq muddatga tuziladi. Bu erda banklar bir-biri bilan amalga oshiruvchi operatsiyalar, bitimlarni o'tkazish tartibi, hujjatlar taqdim etish tartibi kelishiladi. Bitimni tuzgach, banklar o'z ehtiyojlariga muvofiq qisqa muddatli banklararo kreditlar bilan o'zaro oldi-sotdi qilish bitimlarini amalga oshira boshlaydilar. Lekin bitim tuzish bilan bevosita dilerlar shug'ullanadi.

Diling – valyuta, qimmatli qog'ozlar, depozitlar, qimmatli qog'ozlar bilan bitimlarni telefon, teleks va boshqa aloqa vositalari yordamida amalga oshirish. Bitim shartlari yo telefon orqali, yo "REYTER" tizimi orqali kelishilishi mumkin. REYTER axborot tizimi turlaridan biri "Diling 2000" deb ataladi, shuningdek "PRIZMA" deb ataluvchi zamonaviyroq diling tizimi mavjud.

Mazkur bitim og'zaki muzokaralarga muvofiq tuzilib, keyinchalik yozma tarzda rasmiylashtiriladi. Muzokaralar o'tkazilib, og'zaki kelishuvga erishilganidan so'ng tizim bitim sharti qayd etilgan muzokaralar bayonnomasini o'z-o'zidan qog'ozga chiqaradi ("TIKET"). Diler bitimni tuzadi, unga imzo chekadi va uni banklararo kreditlarni rasmiylashtirish bo'limiga topshiradi.

Kredit arizasini ko'rib chiqishning o'ziga xos xususiyati shundaki, uni qabul qilish yoki rad etish quyidagi shartlarga rioya etgan holda amalga oshiriladi:

- kreditlashning belgilangan limitiga rioya qilish;
- banklararo kreditlar bozorida tez-tez o'zgarib turuvchi foiz stavkalarining maqbulligi;
- kreditor bankda bo'sh pul resurslarining mavjudligi.

Bugungi kunda banklarning moliyaviy holatini tahlil qilishning bir qancha metodikalari mavjud, lekin ularning umumiy kamchiligi shundaki, ular banklararo kreditlarni boshqarish jarayonini hisobga olmasdan ishlab chiqilgan.

Ma'lumotlarning manbalari nuqtai nazaridan, kredit tahlili ikki jihatni o'z ichiga oladi:

- kontragent banklardan olingan buxgalteriya ma'lumotlariga muvofiq o'z tahliliy materiallarini yaratish;
- tashqi manbalar – iqtisodiy va kasbiy adabiyotlar, ommaviy axborot vositalaridan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish.

Birinchi tahlil nisbatan aniqroqdir. Buxgalteriya axborotiga muvofiq qarz oluvchi bankka baho berishning ikki tomoni qamrab olinadi:

1. Bankning tahliliy tavsifi:

- afzalroq operatsiyalar;
- umumiy daromaddorlik;
- aktivlar;
- passivlar.

Mazkur tavsiflash foyda va zararlar balansi ma'lumotlariga muvofiq o'tkaziladi.

2. Har bir qarz oluvchi bankni qolgan banklar bilan taqqoslash, shu sababli banklarning ishonchlilik reytingini tuzish lozim.

Bankni tahliliy baholash uning portretini yaratish imkonini beradi, qarz oluvchini reyting usulida baholash esa boshqa banklarga nisbatan uning qiyosiy tavsifini aks ettiradi. Qarz oluvchi bankni tahlil qilish natijasida tahliliy materiallar:

- tijorat bankining asosiy balansiga muvofiq tuzilgan tahliliy balans;
- bankni reyting usulida baholash natijalari jamlanadi.

Banklararo kreditlar bozorida kontragentlarni tanlashda banklar o'z bo'lg'usi qarz oluvchisining huquqiy holati va moliyaviy ahvolini hisobga oladi. Qarz oluvchining moliyaviy ahvoli balans ma'lumotlari va iqtisodiy normativlarga muvofiq aniqlanadi. SHuningdek reytinglar haqidagi axborotdan ham foydalaniladi. Bu ma'lumotlarga asoslanib kontragent uchun kredit riskining yo'l qo'yiladigan kattaligi – mazkur qarz oluvchi uchun kreditning eng katta miqdorini hisoblab chiqarish mumkin.

Tijorat banki banklararo kreditlar bozorida yuqorida zikr etilgan limitni hisoblab topmasdan kontragent bilan ish boshlamaydi. Kontragent banklar uchun belgilanadigan limitni hisoblab topishning maxsus metodikalari mavjud bo'lib, ular har qanday bankning holatiga balans ma'lumotlari, iqtisodiy normativlar, balans hisobvaraqlari ma'lumotlariga muvofiq aniq baho berish uchun imkoniyat yaratadi. Ko'pincha limit kontragent bankning o'z kapitali haqidagi ma'lumotlarga muvofiq bankning moliyaviy ahvolini aks ettiruvchi maxsus sintetik koeffitsient yordamida hisoblab chiqariladi. Bu koeffitsientni kontragent bankning o'zi ishlab chiqadi. Banklar o'zlari bilan hamkorlik qiluvchi banklar faoliyatiga ularning reytingiga ko'ra baho berishlari ham mumkin.

Reyting – banklar faoliyatining maxsus ko'rsatkichlari. Reyting zahirida berilgan belgiga ko'ra umumiy tavsif yotadi. U mazkur belgining kamayib borish darajasiga qarab tijorat banklarini muayyan ketma-ketlikda guruhlash imkonini beradi. Reytinglar bank nazorati organlari tomonidan banklarning hisobot ma'lumotlari va joylarda o'tkazilgan tekshiruvlar ma'lumotlarining tahliliga muvofiq tuzilishi mumkin.

Banklararo kreditlash moliya bozorining boshqa sektorlarida bankning aktiv operatsiyalari uchun mablag'lar etkazib beruvchi hisoblanadi. Banklararo kreditlash bankning joriy likvidligini ta'minlash vositasidir. Banklararo kreditlash kreditni jalb qilish va joylashtirish narxlari o'rtasidagi tafovut va har xil muddatli kreditlar bo'yicha stavkalarni differensiallash hisobiga qo'shimcha daromad manbai hisoblanadi. Banklararo kreditlar bozor kon'yunkturasida yuz bergan o'zgarishlarga darhol moslashadi. Banklararo kreditlash bank faoliyatining eng barqaror turlaridan biri hisoblanadi. U banklarga kredit tarixiga ega bo'lish, o'zini ijobiy tomondan namoyish etish, ishonchli mijozlar va sheriklar topish imkonini beradi.

Kreditorlar qatoriga quyidagilar kiradi: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ikkinchi daraja banklar. Banklararo kreditlash vositachilari: brokerlik idoralari, fond birjalari, moliya uylari va kredit do'konlari. Qarz oluvchilar: ikkinchi daraja banklar va nobank kredit muassasalari.

Banklararo kreditga bo'lgan ehtiyojlar tasnifi:

- to'lov aylanmasidagi uzilish – kredit summasi qarz oluvchining o'z kapitalidan ortiq bo'lmasligi tavsiya etiladi;
- joriy likvidlikka bo'lgan ehtiyoj;

- jalb qilingan va joylashtirilgan mablagʻlarning muddatlari va summalari oʻrtasidagi nomutanosiblik;
- aktiv va passiv operatsiyalar boʻyicha mukofot stavkalaridagi tafovut hisobiga daromad olish;
- valyuta fond bozorida operatsiyalarning kengayishi.

Pirovard qarz oluvchi kreditni qaytarmasligi ehtimoli bank kreditor bank oldida oʻz majburiyatlarini bajarmasligi xavfini yuzaga keltiradi. Kreditni qaytarish uchun bank “qisqa pullar”ni qarz olishga majbur boʻladi. SHuni eʼtiborga olish lozimki, bu chora likvidlik muammosini hal qilish imkonini bermaydi. Natijada banklararo inqiroz yuzaga kelishi mumkin.

Banklararo kredit kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi. Banklararo bozorda hamkorlik bosh bitim bilan rasmiylashtiriladi. Kredit shartnomasida quyidagilar nazarda tutilishi lozim:

- shartnoma predmeti;
- kreditlash obʼekti (kredit maqsadi);
- shartnoma muddati;
- shartnoma narxi (mukofot);
- kreditni taʼminlash;
- shartnoma boʻyicha taraflarning huquqlari, burchlari va javobgarligi;
- boshqa shartlar (fors-major holatlar); imzolar.

Tijorat banklari oʻz kredit resurslarini boshqa banklarning resurslari, yaʼni banklararo kreditlar hisobiga toʻldirishlari mumkin.

Deyarli barcha banklar vaqti-vaqti bilan ortiqcha kredit resurslariga ega boʻlishi yoki aksincha, ularga vaqtinchalik ehtiyoj sezishi mumkin. Bu muammo banklararo kreditlar bozorida hal qilinadi. Vaqtinchalik boʻsh kredit resurslari daromad keltirishi uchun kreditor banklar ularni boshqa qarz oluvchi banklarga joylashtirishga harakat qiladilar. Mablagʻlarni bunday joylashtirish ularni xoʻjalikka joylashtirishga qaraganda ishonchliroq hisoblanadi, chunki bank tomonidan mablagʻlarning qaytarilish kafolati yuqoriroq boʻladi. Qarz oluvchi bank mablagʻlarni jalb qilishiga har xil omillar sababchi boʻladi: bank likvidligini operativ tartibga solish zaruriyati, aktiv operatsiyalarini kengaytirish uchun qoʻshimcha mablagʻlarga ehtiyoj va h.k. YAngi ochilgan va mijozlar doirasi torligi tufayli muomalaga kiritilmagan resurslarga ega boʻlgan banklar ham banklararo kreditlar bozorida faol kreditorlarga aylanishi mumkin. Kredit resurslarini joylashtirish shartlari va muddatlari har xil boʻladi. Halqaro amaliyotda bir kundan bir necha yilgacha boʻlgan muddatlar ayniqsa koʻp uchraydi. Banklararo kreditlarni jalb qilish ikki usulda: toʻgʻridan-toʻgʻri muzokaralar olib borish yoʻli bilan mustaqil yoki moliyaviy vositachilar orqali amalga oshiriladi. Banklararo kredit haqida banklar oʻzi kelishgan holda ularning munosabatlari maxsus shartnoma bilan rasmiylashtiriladi. Banklararo kreditlarning asosiy qismi muddatli shaklda, qolganlari – muddatsiz tuziladi. Iqtisodiy beqarorlik sharoitida kredit bozorida vaziyat qanday shakllanishi va bankning moliyaviy ahvoli qanday boʻlishini bashorat qilish qiyin: kredit resurslarining taqchilligi yuzaga kelishi yoki ortiqcha resurslar paydo boʻlishi mumkin. Banklararo shartnomaning muddatsiz shakli banklararo kreditni shartnomada nazarda tutilgan minimal muddatga berishni nazarda tutadi. Bu muddat oʻtganidan soʻng kredit muddatsiz kreditlar darajasiga oʻtadi, yaʼni kreditor bank tomonidan istalgan vaqtda oldindan xabar berish yoʻli bilan talab qilinishi mumkin. Kredit resurslarini qarzgga olgan bank ularni qaytarish imkoniyatiga ega boʻlmasa, u boshqa banklardan muddatli qarzlardan oladi. SHartnomaning muddatli yoki muddatsiz shaklida foiz stavkasi shartnoma tuzilgan kunda bozorda yuzaga kelgan foiz stavkasi darajasidan kelib chiqib belgilanadi.

Muddatsiz shaklda stavka odatda shartnoma amal qiladigan butun davr mobaynida, yaʼni minimal muddat oʻtganidan keyin ham oʻzgarishsiz qoladi. Muddatli banklararo kredit shartnomasi uzaytirilgan holda stavka shu davrda yuzaga kelgan stavka darajasidan kelib chiqib qayta koʻriladi.

Banklararo kredit ustidan nazorat asosiy zonasi – bankning korrespondentlik hisobvaragʻidan mablagʻlar oʻz vaqtida oʻchirilishi ustidan nazorat. Mablagʻlarni oʻz vaqtida oʻchirmaslik kreditor bank obroʻsiga putur etkazadi. Bu hol shu bilan izohlanadiki, banklararo kreditlar

spekulyativ vosita, shuningdek bank likvidligini quvvatlash vositasi hisoblanadi. Pul mablagʻlari hisobdan oʻchirilgani bankning korrespondentlik hisobvaragʻidan koʻchirma bilan tasdiqlanadi.

Banklararo kredit berilganini balansda aks ettirish pul mablagʻlari bankning korrespondentlik hisobvaragʻidan oʻchirilganidan keyin darhol amalga oshiriladi.

Kredit qaytarilgani va undan foydalanganlik uchun foizlar toʻlangani balansda pul mablagʻlari bankning korrespondentlik hisobvaragʻiga tushganidan keyin aks ettiriladi. Bankning korrespondentlik hisobvaragʻidan olingan koʻchirmadan banklararo kreditdan foydalanganlik uchun foiz miqdorini hisoblash uchun foydalaniladi. Odatda bankning korrespondentlik hisobvaragʻidan pul mablagʻlari oʻchirilgan kun va kredit qaytarilgan kun foizni hisoblashda bir kun deb olinadi. Toʻlov hujjatlarini toʻgʻri rasmiylashtirish alohida nazorat qilinishi lozim, chunki hujjatlar notoʻgʻri rasmiylashtirilgan taqdirda pul mablagʻlarini etkazib berish oʻz vaqtida amalga oshirilmaydi va banklararo kreditlarning bosh maqsadi – qarz oluvchi bankning korrespondentlik hisobvaragʻida oʻta likvid mablagʻlarga boʻlgan shoshilinch ehtiyojini qondirishga erishilmaydi.

3. Banklararo kreditlarning tarkibi va dinamikasi

Banklararo kreditlarning tarkibi va dinamikasi holati bevosita banklararo pul resurslariga bogʻliqdir. Banklararo pul resurslari bozorini tahlil qilmasdan turib banklararo kreditlar dinamikasi holatini tushunish qiyinroq boʻladi.

Bank kreditlarini banklararo kreditga aylanishi ham banklararo pul resurslari bozorida vujudga keladi. Ularning dinamikasi esa pul resurslarini almashtirishi va oshirishi natijasida vujudga keladigan hisob koʻrsatkichlarining umumiy yigʻindisidir. SHunday ekan, biz bu rejamizda avval banklararo pul resurslari bozorini holatini undan keyin esa banklararo kreditlarni dinamikasini koʻrib chiqamiz.

Banklararo bozor moliya bozorining segmentlaridan biri hisoblanib, bank investitsiyalarini real iqtisodiyotga bank tizimida jamlangan mablagʻlarni tez va samarali qayta taqsimlash orqali joylashtirishni taʼminlaydi. Banklararo bozorning faoliyat yuritishi iqtisodiyot uchun investitsiya boʻyicha maʼlum qarorlarni qabul qilish nuqtai nazaridan ularning umumiy hajmi va samaradorligiga taʼsir koʻrsatadi va pirovard natijada iqtisodiy oʻsishga erishishini taʼminlashda muhim rol oʻynaydi.

Banklararo bozor faoliyatida tartibga solingan tizimning mavjudligi har qanday zamonaviy bank tizimining asosini tashkil etib, banklarning zaruriy mablagʻlardan foydalanishlarini engillashtiradi, bank bitimlari xajmini koʻpayishini taʼminlaydi, qoʻshimcha mablagʻlarni ushlab turish zaruriyatini pasyitiradi. SHuningdek banklarning ham harajatlar evaziga yanada samarali ishlashlariga imkoniyat yaratib beradi. YAxshi ishlaydigan banklararo bozor nafaqat banklar faoliyatini engillashtiradi, balki, bozor nomutonositliklarini vujudga kelishini kamaytiradi. Har qanday bank tizimiga likvidlikni tebranishi xos. Lekin yaxshi faoliyat yuritayotgan banklararo bozor likvidli mablagʻlarning nazarda tutilmagan isteʼmoli natijasida vujudga kelgan nobarqarorlikni kamaytiradi va kutilmagan holatlarga nisbatan bank sektori barqarorligini taʼminlaydi.

Oʻzbekiston Respublikasi real sektorini rivojlantirish va kichik biznesni qoʻllab quvvatlash masalalari davlat siyosati darajasiga koʻtarilgan va bunda tijorat banklariga ularni moliyalashtirish vazifasi yuklatilgan. Ushbu jarayonlarda har bir bankning ishtirok etishi toʻgʻridan-toʻgʻri ularning mablagʻlarini boshqarish darajasi bilan bogʻliq. Boshqa tomondan esa banklarni likvidligi va rentabelligi darajasi mavjud aktiv va passivlarini boshqarish samaradorligiga bogʻliqdir.

Banklar vaqtinchalik erkin aktivlarni joylashtirish, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun resurslarni jalb qilish va oʻzini likvidligini taʼminlash maqsadida banklararo bozorda ishtirok etadilar. Banklararo bozor ushbu mablagʻlarga ehtiyoji boʻlgan va yuqori rentabellikga ega boʻlgan biznes subʼektlari oʻrtasida erkin pul mablagʻlarini qayta taqsimlanishini taʼminlaydi. Sanab oʻtilgan vazifalarni bajarish uchun yaxshi rivojlangan banklararo bozor mavjud boʻlmogʻi lozim.

Banklararo bozorda mablagʻlar asosan quyidagi koʻrinishlarda mavjud boʻladi.

- banklararo kreditlar;
 - banklararo depozitlar;
 - korespondent hisoblarining qoldiq mablag'lari;
 - vakolatli banklar tomonidan iqtisodiyotni ustivor yo'nalishlarini rivojlantirishga mo'ljallangan markazlashtirilgan kredit mablag'lari;
 - auksion asosida taqsimlanadigan markazlashtirilgan kredit mablag'lari.
- Tijorat banklari banklararo bozorga asosan quydagi holatlarda murojat qiladi:
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (MB) tomonidan o'rnatilgan zahira me'yorini bajarishlari uchun;
 - investitsion loyihalar va kredit operatsiyalariga mablag'lar jalb qilishlari uchun;
 - joriy likvidligini ushlab turish uchun (shu jumladan, naqd pullarni mustaxkamlash uchun);
 - arbitraj o'tkazishlari uchun.

O'zbekiston Banklari Assotsiatsiyasi huzuridagi "Banklararo Maslahat Xizmati" MCHJ tomonidan banklararo kreditlar (depozitlar) bo'yicha milliy valyutadagi foiz stavkalarining uchta indeksi UZIBOR, UZIBID va UZIAR joriy etilganligi respublika bank va moliya tizimini rivojlantirishdagi muhim voqealardan biri bo'ldi. Indekslar sakizta har xil muddat-bir kun (overnight), bir hafta, bir oy, ikki oy, olti oy, to'qqiz oy va bir yil muddat bo'yicha hisoblab chiqariladi.

Hozirgi vaqtda sakkizta bank (O'zR TIF MB, "Asaka" banki, "Agro Banki", "Qishloq qurilish bank", Halq banki, "Kapitalbank", "Ipak yo'li", banki va "Ravnaqbank") har kuni soat 11:30 gacha banklararo depozitlarni yuqorida ko'rsatilgan muddatlar bo'yicha joylashtirish va jalb etish yuzasidan kotirovkalarni kiritadilar. Foydalanilayotgan DEPO MARKET dasturi avtomat usulda uchta indeksni hisoblab chiqaribgina qolmasdan, shu bilan birga banklarga Reuters Dealing diling tizimiga o'xshab, muzokaralar olib borish va bitimlar tuzish imkonini ham beradi.

Eslatib o'tamiz, UZIBOR (Uzbekistan Interbank Offered Rate) sotuvchi bankning sumlardagi banklararo kreditlar (depozitlar) bo'yicha banklararo stavkasi bo'lib, 2004 yil may oyida joriy etilgan. 2005 yil boshlarida UZIBID va UZIAR joriy etildi. UZIBID (Uzbekistan Interbank Bid Rate)- foiz stavkasi bo'lib, shu stavka bo'yicha banklar O'zbekiston banklararo bozorida mablag'larni jalb etishga tayyor bo'ladilar, UZIAR (Uzbekistan Interbank Avaraje Rate)- O'zbekistonning banklararo o'rtacha mediana stavkasi bo'lib, UZIBID bilan UZIBOR o'rtasida turadi. Garchi banklar bo'sh mablag'larini o'zlari ko'rsatgan OFFER (stish kursi) va BID (xarid kuri) stavkalari bo'yicha jalb etish yoki joylashtirishga majbur bo'lmasalar-da, amaldagi stavkalar o'sha kuni indekslarni hisoblab chiqarish chog'ida ko'satilgan stavkalardan katta farq qilmasligi kerak. UZIARDan banklararo bozorning barqarorligini aniqlash uchun foydalanish mumkin: OFFER va BID stavkalari o'rtasidagi farq (spred) qancha kam bo'lsa, banklararo bozor shunchalik barqaror bo'ladi va aksincha.

Banklararo kredit va banklararo bozorni yanada ochiqroq o'rganish maqsadida banklararo kredit tarkibini va ular bank resurslari tarkibida qanchalik ulushga ega ekanligi hamda uni bank likvidligiga qanchalik ta'sir qilayotganini ko'rib chiqamiz.

Tijorat banklarining resurslarining boshqarishning asosiy mezonlaridan biri jalb qilingan mablag'larning oqilona qymatini shakillantirish hisoblanadi. Tijorat banklariga jalb qilingan mablag'larning bahosi ularning aktiv operatsiyalari bo'yicha o'rnatiladigan foiz darajasiga bevosita ta'sir qiladi. SHu bois ham jalb qilingan mablag'larning bahosini boshqarishda asosiy e'tibor ularni nisbatan arzon manbalar hisobidan shakillantirishga qaratiladi.

Ta'kidlash lozimki, tijorat bankining jalb qilingan mablag'lari qiymati jihatidan arzon va qimmat mablag'larga guruhlanadi. Lekin arzon mablag'lar bank uchun muddati jihatidan nisbatan nobarqaror mablag'lar hisoblanadi. Chunki ushbu mablag'lar uning sohibi tomonidan kutilmagan bir paytda qisman yoki to'lig'icha talab qilinishi natijasida bankni nolikvid holatiga tushib qolishiga sabab bo'ladi.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lari tarkibida talab qilib olguncha saqlanadigan depozitlar, Markaziy bankdan olingan kreditlar va boshqa jalb qilingan mablag'lar

qiymati jihatidan arzon, lekin muddati jihatidan nobarqaror ya'ni moliyaviy nobarqaror resurslar hisoblanadi.

Qimmat mablag'lar guruhiga tijorat banklarining regulativ kapitali tarkibidagi ustav kapitali, muddatli depozitlar, jamg'arma va depozit sertifikatlar, **banklararo kreditlar** va boshqa mablag'larni kiritish mumkin. Ushbu mablag'lar qiymati jihatidan qimmat mablag'lar bo'lsada, ular muddati jihatidan nisbatan moliyaviy barqaror hisoblanadi.

Xalqaro bank tajribalari va amaliyotdagi mavjud holatlarning natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, tijorat banklari likvidligini ta'minlashda moliyaviy barqaror mablag'larning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ular likvidligini ta'minlash yuzaidan muammolar shunchalik kam bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, kreditlar tarkibida banklararo kreditlarning ulushi boshqa kreditlarga nisbatan yuqori salmoqqa ega ekanligi republikamiz banklari o'rtasida resurslarni o'zoro almashish jarayoni faol darajada amalga oshirilayotganidan dalolat beradi. Lekin kreditlarning nisbatan qimmatligi va moliyaviy barqarorligini e'tiborga oladigan bo'lsak, ularni mablag'lar tarkibidagi ulushini pasayish tendensiyasiga ega ekanligini salbiy holat sifatida baholash mumkin.

Tijorat banklarining depozitsiz manbalari tarkibida markaziy bankdan olingan kreditlar hajmining pasayishi, qimmatli qog'ozlar hisobidan shakillantirilayotgan mablag'lar hajmining keskin darajada pastligi va banklararo kreditlarning salmog'ini pasayishi tendensiyasiga ega ekanligi kabilar salbiy holat sifatida baholanadi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari resurslari tarkibida Markaziy bankdan olingan kreditlarning hajmi yuqori salmoqni tashkil etadi. Markaziy bank tijorat banklariga kredit berishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad, **birinchidan**, Markaziy bank qayta moliyalash instrumenti orqali iqtisodiyotda pul-kredit siyosatini amalga oshiradi, **ikkinchidan**, tijorat banklarini arzon moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi.

Ta'kidlash lozimki, Markaziy bankning qayta moliyalash instrumenti (uchyotnaya stavka) mamlakatda pul-kredit siyosatining samarali vositasi sifatida foydalanilmayapti. Vaholanki, xalqaro bank amaliyotida mamlakatda amalga oshirilayotgan pul-kredit instrumentlari ichida ushbu vositadan faol ravishda foydalanadi.

Tijorat banklari Markaziy bankning qayta moliyalash instrumenti asosida depozitsiz resurslarining asosiy qismini shakillantiradi.

Masalan, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi asosida berilgan kreditlar Xitoy, Qozog'iston, Rossiya, Litva, AQSH banklarining jalb qilingan resurslari tarkibida 0,5 foizdan 8,0 foizgachani tashkil qiladi.

Tijorat banklarining resurslari tarkibida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi asosida berilayotgan mablag'lari arzon moliyaviy manba bo'lib, tijorat banklari ushbu resurslarni mumkin qadar ko'proq jalb etishga ishtiyoqman bo'lishadi. Chunki tijoart banklari tomonidan aktiv operatsilarga joylashtirilgan ushbu mablag'larning foydalilik darajasi yuqori bo'lishi bilan birga banklar uchun nisbatan moliyaviy barqaror manba hisoblanadi.

Respublikamiz tijorat banklari resurslari tarkibida ushbu manba hisobidan shakillantirilayotgan mablag'larning amaliyotdagi holatini tahlili natijasida bu manbadan foydalanish imkoniyati barcha banklar uchun ham bir hilda emasligini guvohi bo'ldik. YUqoridagi jadval ma'lumotlariga murojat qiladigan bo'lsak, Markaziy bankdan olingan mablag'larning ulushi 2011 yilda "0" foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatgich 2015 yilga qadar o'zgarishsiz qolgan. Bu mablag'lar ham asosan, TIF milliy bankiga hukumat kafolati ostida 2010 yilga qadar olingan horijiy kreditlarni qoplashga berilgan.

Banklararo bozorda qo'yilmalar hajmi banklarning katta kichikligiga bog'liq bo'ladi. Ushbu bozor sektorining hajmi kichik banklar operatsiyalari bilan teng bo'ladi. Biz bu holatni quydagi jadval asosida ko'rib chiqamiz.

1-jadval

Banklararo qisqa muddatli kreditlarni joylashtirish muddatlari bo'yicha tarkibi.³²
(31.06.2015 yil holatiga)

Kredit turlari	Hajmi (%)	Oylar bo'yicha joylashtirish muddatlari (%)			
		1 oygacha	1 oydan 6 oygacha	6 oydan 12 oygacha	12 oydan ortiq
Qisqa muddatli,	100	33,2	57,9	7,9	1
-yirik banklar;	57,2	44,78	67,5	29,21	100
-o'rta banklar;	41,7	54,42	31,64	66,29	0
-kichik banklar;	1,1	0,86	0,86	4,49	0
JAMI:	100	100	100	100	100

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, yirik banklar ulushi 87,85 foizni, o'rta banklar guruhlari 11,85 foizni va kichik banklar 0,3 foizni tashkil qilgan. Ushbu tahlillardan ko'rinib turibdiki, yirik banklar guruhlari banklararo bozorda qushimcha mablag'larni jalb qilish uchun faol ishtirok etganlar. Banklararo kreditda yuqori 1-bobda keltirganimizdek muddat ko'rsatkichining muhimligi banklar uchun muhim vazifa o'taydi. Holbuki banklarning banklararo bozorda qanchalik darajad yoki qaysi muddatlarda ishtirok etishi uning likvidligiga bevosita ta'sir qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Hukumatini makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustaxkamlashga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosati respublika bank tarmog'iga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Bank tarmoqlari o'sishi dinamikasini Banklararo "Axborot-reyting" reyting kompaniyasi umurespublika reytingi qatnashchilari- tijorat banklari misolida ko'rib chiqilganda, bir yil ichida o'zbek banklarida kapitallashuv sezilarli o'sganligini guvohi bo'lamiz. Ijobiy o'sish dinamikasi, shuningdek, aktivlar, ssuddalar, investitsiyalar va depozitlar kabi ko'rsatkichlarda ham kuzatilgan.

4. Banklararo kreditlar dinamikasiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili

O'zbekiston Markaziy banki amalga oshirayotgan pul-kredit siyosati natijasida pul bozorining barqarorligi reja ko'rsatgichlari atrofida saqlanib qolmoqda. O'zR MB qayta moliyalash stavkasining qiymati keyingi yillarda pul bozorida vaziyatdan kelib chiqib rejali kamayish tendensiyasiga ega, masalan 2006 yilning 6 oyi moboynda uning miqdori 16 foiz darajisida saqlangan bo'lsa, 2006 yilning 15 iyulidan boshlab 14 foizga tushirildi, hozirgi paytda uning miqdori 9 foizni tashkil etmoqda. Stavkaning pasayishi bozorning umumiy barqarorligi va oxirgi yillar mobaynida inflyasiyaning pastligi sharoitida ob'ektiv omildir. Qayta moliyalash stavkasining darajasi inflyasiya tuzatishini hisobga olganda real ifodasida musbatligicha qolmoqda. Qayta moliyalash stavkasi iqtisodiyotda muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning o'zgarishi bozor ishtirokchilari uchun o'ziga xos signaldir. Qayta moliyalash stavkasining pasayishi bozorning boshqa stavkalariga, shu jumladan banklararo bozor stavkalariga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu stavkalar o'rta hisobda 1,0- 1,5 foizga pasaydi. Ishimizda biz Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini yillar buyicha o'zgarishini ko'rib chiqamiz.

YAxshi ishlaydigan banklararo bozor mavjud bo'lsa u investitsiyalar samaradorligini xamda banklarning o'z likvidligini oshirish shuningdek bank sektoriinig oshkoraligini kuchaytirish imkonini beradi. Qoida tariqasida, banklar zarur likvidlik darajasini saqlab turish uchun banklararo bozordan boshqa ishtirokchilar mablag'larini jalb etish; bo'sh turgan resurslarni joylashtirish; o'z korporativ mijozlarining extiyojlarini qondirish va arbitraj bitimlarini o'tkazish uchun qatnashadilar. Banklararo depozitlar ulishi so'ngi yillarda ancha ko'paydi, lekin ular boshqa turdagi depozitlarga qaraganda eng kam bo'lib, banklar umumiy depozit portfelining 10 foizdan oshmaydi.

³²www.uzbearingpoint.com сайти маълумотларидан фойдаланилди

Uchchala indeksning joriy etilishi alohida olingan har qaysi bankning va butun O'zbekiston bank tizimining tiniqligiga xizmat qiladi. O'zbekiston banklari endilikda sumlardagi bo'sh turgan mablag'larni joylashtirish va jalb etish bo'yicha foiz stavkalariga doir axborotga ega bo'lib, shu tariqa o'zlari beradigan qarzlar va investitsiyalarning samaradorligini oshira oladilar. Banklararo kreditlar stavkalarini qo'llash va ular xaqida ahborotdan foydalanish foiz stavkalrini va ularning boshqa foiz stavkalari bilan o'zaro aloqasini tahlil qilish imkonini beradi. O'zbekiston Markaziy banki monitar siyosatning banklararo bozorga ta'sirini ko'rish mumkin.

Banklararo bozorning UZIBOR stavkasi o'zgarishini tahlil qilish bir kunlik va 12 oylik muddatlar bo'yicha foiz stavkalari o'z minimumi darajasiga etganligini ko'rsatmoqda. 2015 yilning birinchi yari ohirida 12 oylik banklararo kredit bahosi 16,9 foizni, bir kunlik resurslar bo'yicha foiz stavkalari esa 10,25 foizni tashkil qildi. Bu esa oldingi yilning shunday ko'rsatkichlaridan ancha kamdir.

Markaziy bank o'zining vakolati doirasida hukumat bilan hamkorlikda davlatning valyuta munosabatlari bo'yicha siyosatining asosiy yo'nalishini belgilaydi. Mamlakatda valyuta siyosatining joriy va kelgusi davrdagi holati yuzasidan rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadi. Bularning ichida eng asosiylari sifatida mamlakatning to'lov balansi, hukumatning valyuta munosabatlari bo'yicha ichki va tashqi pul-kredit siyosati va milliy valyutaning chet el valyutasidagi nisbatan kursini aniqlashning tartibini ta'kidlash mumkin. Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi orqali faqat pul bozoriga emas, balki mamlakat fond bozoriga ham ta'sir o'tkazadi. Qayta moliyalash stavkasining ortishi pul bozoridagi depozit mablag'larning foizini va bank krediti foizining ortishi, o'z navbatida, fond bozorida qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talabning pasayishiga va ularning taklifini ortishiga olib keladi.

Valyuta yoki jamg'arma bozoridagi o'zgarishlar bevosita banklararo kredit bozoriga o'z ta'sirini o'tkazadi va aksincha, Markaziy bankning zaxira stavkasi hamda chiqarilayotgan qisqa muddatli davlat obligatsiyalari hisobidan banklararo kredit bozoriga o'z ta'sirini o'tkazadi. Lekin zaxira stavkalrining keskin yuqoriga ko'tarilishi, qisqa muddatli davlat obligatsiyalarining ko'payishi banklararo kredit bozorining faoliyatini murakkablashtiradi. Bu esa tijorat banki aktiv va passiv operatsiyalaridagi etishmovchilik oqibatlariga olib keladi. Quyidagi jadvalda biz Markaziybankning zaxira stavkasi talablari o'zgarishini ko'rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining xorijiy banklar bilan iqtisodiy aloqalarinig mustahkamligi ularning resurslari bazasiga bevosita ijobiy ta'sir qiladi. Agar mamlakatning horijiy banklar bilan tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalari samarali tashkil etilgan bo'lsa, uning natijasi tijorat banklarining faoliyatida, xususan, banklarning resurslarini shakillantirishda o'zining samarasini beradi. Rivojlangan va MDHga a'zo malakatlar banklarining resurslari tarkibida xorijiy depozit mablag'lari va olingan kreditlar salmoqli o'rinni egallaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining xorijiy banklar bilan iqtisodiy aloqalarinig mustahkamligi ularning resurslari bazasiga bevosita ijobiy ta'sir qiladi. Agar mamlakatning horijiy banklar bilan tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalari samarali tashkil etilgan bo'lsa, uning natijasi tijorat banklarining faoliyatida, xususan, banklarning resurslarini shakillantirishda o'zining samarasini beradi. Rivojlangan va MDHga a'zo malakatlar banklarining resurslari tarkibida xorijiy depozit mablag'lari va olingan kreditlar salmoqli o'rinni egallaydi.

5-mavzu. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari tarkibi va ularning joylashishi

Reja:

Bankaktivlari, ularning mohiyati va mazmuni

Bank aktivlari tarkibi va ularni balansda joylashishi.

Bank aktivlarining sifat darajasi va ularning diversifikatsiyasi.

1. Bankaktivlari, ularning mohiyati va mazmuni

Iqtisodiy manfaat odatda aktivlarda pul oqimi shaklida namoyon bo'ladi. Naqd puldan tashqari har qanday resurs aktivga aylanishi uchun alohida yoki biron bir boshqa resurs bilan birgalikda bevosita yoki bilvosita pul oqimini taminlashi zarur. Bank aktivlari, bankning aktiv amalyoti natijasida shakllanadi, ya'ni bank balansini likvid xolda ushlab turib, o'z va jalb qilgan mablag'larini foyda olish maqsadida joylashtirish faoliyatini taminlaydi. Bank aynan aktiv amaliyotlari natijasida daromadning asosiy qismini oladi.

"Aktiv" so'zi lotincha "activus" so'zidan olingan bo'lib "faol, ta'sirchan, ishchan" ma'nosini bildiradi.

Bankaktivlari-bubankkategoriyalihamdamoddiyqiymatga egabo'lgan qiymatliklar: naqd pul mablag'lar, qarzga berilgan mablag'lar, binolar va asbob- uskunalar tashkil topadi. Bular tashqari bankda nomoddiy aktivlar ham mavjud bo'lib, bular ro'zlarining moddiy shakliga ega bo'lmaydilar, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etadilar. Bank aktivlari tarkibining to'g'ri belgilab olinishivaulardan maqsadli foydalanish banklarning samarali faoliyatolibborishiga asos hisoblanadi. Tijorat banklari faoliyatida uning aktivlarivaular bilan bog'liq aktiv operatsiyalarining risklik darajasini aniqlash bu jarayonini boshqarib borish muhim o'rintutadi. Bank aktivlari tarkibideyilganda, balansiyakuniganisbatan har xil sifatdag aktivlarsalmog'itushuniladi.

Tijorat banklari aktivlarini asos to'rt kategoriyaga bo'lib o'rganish mumkin:

- kassadagi pul mablag'larivaular gatilashtirilgan mablag'lar;

- investitsiya va qimmatli qog'ozlar;

- ssudalar;

- binolar va asbob-uskunalar.

Bank aktivlarining eng asosiy qismini:

- ssudalar, ya'ni bank kreditlari tashkil qiladi -19.9 %dan to 82.3%gacha;

- ikkinchi o'rinda investitsiya va qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar tashkil qiladi -2.1 foizdan 23.9 foizgacha;

- Uchinchi o'rinda kassadagi naqd pullar- 0.2 foizdan 12.9 foizgacha;

- boshqa turdagi aktivlar, ya'ni asosiy fondlarga qo'yilmalardan tortib, to bankning turli hisob operatsiyalarigacha 0.2 foizdan to 7.8 foizgachani tashkil qiladi.

Kassadagi pul mablag'lari – bankning kassasidagi saqlanayotgan va bank kunlik hisobraqamlar bo'yicha naqd pul berishga, pulni maydalab berishga, naqd pul shaklidagi kreditlar berishga, bank xarajati uchun haq to'lashga, xizmatchilarga ish haqi berishga va boshqa xarajatlarga ishlatish uchun zarur bo'lgan qog'oz pullar va tangalar hisoblanadi. Shuning uchun ham bank mijozning talabini qondirish uchun beriladigan qog'oz pullar gavatangalarga egabo'lishi kerak. Ushbu kassadagi naqd pullarning qoldig'iga bir nechta omillar ta'sir qiladi,

Jumladan: mavsumiylik, bankning hududiy joylashishi va boshqalar. Odatda jahon amaliyotida bank aktivlarning naqd pul bo'limiga, kassadagi naqd pullar, majburiy zahiralarning fondiga ajratmalar, vakillik banklarga joylashtirilgan depozitlar hamda inkassatsiya qilinayotgan naqd pullar qo'shiladi, chunki bu mablag'lar birinchi talab qilinganda naqd pulga aylanadi. Shuning uchun ham bu mablag'larni bankda "birinchi mudofaa chizig'i" deb atashadi, chunki mijoz tasodifan o'z depozitini yoki kredit so'rab kelganda aynan shu mablag'lardan foydalaniladi.

Bizning fikrimizcha, tijorat banklarining kassali aktivlariga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

a) Kassali aktivlarning likvidlik darajasi nisbatan juda yuqori bo'lganligi sababli ularning daromadlilik darajasi sezilarli darajada pastdir.

Tijorat banklarining aylanma kassasidagi naqd pullar xalqaro bank amaliyotida daromad keltirmaydigan aktiv hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, tijorat banklarining Markaziy bankdagi «Nostro» vaqillik hisobvaraqlarining qoldiqlari ham daromad keltirmaydi, chunki dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida markaziy banklar mazkur hisobvaraqlarining qoldiqlariga foiz to'lamaydi.

Tijorat banklarining kassali aktivlarining tarkibida ularning boshqa banklardagi «Nostro» vaqillik hisobvaraqlarining qoldiqlari bank uchun sezilarli harajatni yuzaga keltiradi, chunki boshqa banklar «Nostro» vaqillik hisobvaraqlarini yuritganligi uchun komission to'lov oladilar. Inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'lariga kelsaq, ularning daromadlilik darajasi juda past bo'lib, bu holat undiriladigan komission to'lov stavkasining past ekanligi bilan izohlanadi.

b) Kassali aktivlar moliya bozorlari rivojlanmagan mamlakatlarda tijorat banklari balansining likvidililigini ta'minlash imkonini beradigan yagona aktivlar guruhi hisoblanadi.

Rivojlanag'tgan mamlakatlarning ko'pchiligida moliya bozorlari zaif rivojlangan bo'lib, bu holat tijorat banklarining likvidililigini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanmaganligi tijorat banklari aktivlarining bir qismini yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar hisobidan shakllantirish imkonini bermaydi.

v) Kassali aktivlar mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatning o'zgarishiga, moliya bozorlarining segmentlaridagi o'zgarishlarga nisbatan sezilarli darajada ta'sirchan bo'lgan aktivlar hisoblanadi.

Tijorat banklari aktivlarining likvidlilik darajasiga ko'ra ikkinchi guruhini ularning qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalari egallaydi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning bank amaliyotida hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan bank investitsiyalarini yuqori salmoqqa ega ekanligining asosiy sabablari, fikrimizcha, quyidagilardan iboratdir:

a) Hukumatning qimmatli qog'ozlari yuqori likvidlilik xususiyatiga ega. Chunki ularga nisbatan qimmatli qog'ozlar bozorida doimiy harakterga ega bo'lgan barqaror talab mavjud. Bu esa, hukumatning qimmatli qog'ozlari hisobidan tijorat banklarining likvidililigini ta'minlash imkonini beradi.

b) Hukumatning qimmatli qog'ozlari qat'iy belgilangan foizda bankka daromad keltiradi. Demak, ular bankning foizli daromadlari hajmini oshirish imkonini beradi, bu esa, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashning zaruriy shartidir.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, rivojlangan xorijiy davlatlarda tijorat banklari qimmatli qog'ozlar portfelida veksellar bilan bog'liq aktivlar yuqori salmoqni egallaydi. Buning boisi shundaki, birinchidan, tijorat veksellari indossament orqali bir sub'ektdan ikkinchi sub'ektga uzatilish xususiyatiga ega. Bu esa, ularni to'lov vositasi sifatidagi rolini oshishiga olib keladi. Ikkinchidan, tijorat banklari vekselni o'zlarida diskont stavkasi bo'yicha hisobga olish yo'li bilan real daromad oladilar. Bundan tashqari, tijorat banklari hisobga olingan veksellarni Markaziy bankka qayta hisobga oldirish yo'li bilan Markaziy bank kreditlarini olish imkoniga ega bo'ladilar.

Hissali ishtirok shaklidagi bank investitsiyalari Germaniya va Yaponiya tijorat banklari amaliyotida keng rivojlangan. Ushbu mamlakatlarning tijorat banklari mijozlarining ustav kapitalida ishtirok etish yo'li bilan ular faoliyatini boshqarish jarayonlariga ta'sir etishni o'z faoliyatlarining ustivor yo'nalishlaridan biri deb hisoblaydilar. Ayni vaqtda, shuni e'tirof etish lozimki, investitsiyalar ichida risk darajasi eng yuqori bo'lgan investitsiya shakli hissali ishtirok shaklidagi investitsiya hisoblanadi. Chunki oddiy aktsiyalarga dividend sof foyda hisobidan to'lanadi. Sof foyda esa barcha harajatlar moliyalashtilgandan so'ng hosil bo'ladi.

Demak, rivojlangan xorijiy davlatlarning tijorat banklarida qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning asosiy qismi hukumatning va korporatsiyalarning tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalariga to'g'ri keladi. O'zbekiston Respublikasida esa buning teskarisidir.

Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni daromadlilik darajasiga ko'ra ikki yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar.
2. Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning daromadlilik darajasi juda yuqori, shu sababli, ularning risk darajasi yuqori.

Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning likvidlilik darajasi yuqori, shu sababli, ularning daromadlilik darajasi past.

Korxona va tashkilotlar hamda shaxslarga ajratilgan kreditlar:

Mubolag'asiz, bankning yirik aktivi bo'lib kreditlar hisoblanadi. Mablag'larni turli kredit operatsiyalariga joylashtirayotgan bank boshqaruvi mijozning kreditga bo'lgan talabini kondirish bilan birga daromad olish birinchi galdagi vazifa deb hisoblaydi. Ma'lum kredit bitimining likvidlilik darajasi ikkinchi darajali axamiyatga ega. Shuningdek, bank boshqaruvi mablag'larning "kredit portfeli" ichida taqsimlanish masalasini ham xal etishi lozim, ya'ni muddatli haridlarni, savdo sanoat kompaniyalarini, ko'chmas mulk va boshqalarni kreditlash kabi turlar o'rtasida. Bunday taqsimlanishning asosi bo'lib kreditlarning nisbiy daromadlilikligi, shuningdek turli turdagi kreditlarga bo'lgan talab hisoblanadi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar - bank aktivlarining asosiy moddalaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki bank O'z faoliyatini tashkil qilish uchun moddiy bazaga, operatsiyalarni bajarish uchun shart - sharoitga ega bo'lishi lozim. Bankning asosiy vositalariga bino - inshootlar, kapital kurilish uchun bank tomonidan qilingan harajatlar, ofis va ish mebeli, jixozlar, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi aloqa vositalari kabilar kiradi. Markaziy Bank belgilagan me'yorlar tijorat bankining kapital harajatlari miqdorini bank aktivining 10 foiz miqdorida cheklaydi

Tijoratbanklarining aktivlari o'ziga xos belgilariga ko'ra likvidlik darajasiga qarab hamda daromad keltirishiga qarab bir nechaguruhlariga bo'linadi.

Bank balansida aktivlar likvidlik darajasiga qarab aks ettiriladi va likvidlik darajasiga qarab quyidagi 3guruhga:

-yuqorilikvidli aktivlar;

-likvidli aktivlar;

-nolikvid (pastlikvidli) aktivlarga bo'linadi.

1. Yuqori likvidli aktivlar — bu moliyaviy aktivlar, bir necha kun ichida oladigan yoki tezda realizatsiya qilib pul mablag'lariga aylanadigan aktivlar tushiniladi. Bularga kassadagi pul mablag'lari, Markaziy bankdagi korrschyotdagi mablag'lar hamda yetakchi rivojlangan banklarda vakillik hisobraqamdagi mablag'lar.

2. Likvidli aktivlar — bunga o'rtacha darajadagi likvid aktivlar kiradi. Bularga – 30 kun ichida realizatsiya qilinadigan va pulga aylanadigan aktivlar kiradi. Qisqa muddatli aktivlarga tez sotiladigan veksellar va boshqa qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar, hukumatning qimmatli qog'ozlari kiradi.

3. Past likvidli aktivlarga — qiyinchilik bilan pulga aylanadigan aktivlar kiradi., bular: uzoq muddatli kreditlar, investitsiyalar, qiyin sotiladigan bin o va inshootlar hamda muddati o'tgan qarzlari kiradi.

1guruh-yuqorilikvidli aktivlar. Bularga:

a) kassadagi vayo'ldagina qdpullar, qimmatbaho toshlar, moneta, cheklar va boshqa pul hujjatlari;

b) vakillik hisobvarag'idagi mablag' qoldiqlari;

v) «Nostro» va «Vostro» schetlardagi qoldiqlar;

g) majburiy rezervlarscheta bo'yicha mablag'lar qoldig'i;

d) qimmatli qog'ozlar, xazina veksellari, davlat obligatsiyalari, O'zR MBning qimmatli qog'ozlari va obligatsiyalari.

2guruh-likvidli aktivlar. Bularga:

a) berilgan kreditlar (jumladan, banklararo ham);

b) o'z investitsiyalari;

v) boshqa qimmatli qog'ozlar, muddati 30 kungacha bo'lgan debitorlar;

3guruh-nolikvid (pastlikvidli) aktivlar. Bularga:

a) muddat o'tgan ssudalar;

b) muddat o'tgan foizlar;

v) sudaralashuv bilan o'zlashtirilishi ko'zdatutilgan ssudalar;

g) tugallanmagan ishlab chiqarish;

Bankdoimiytarzdao'zining likvidliliginima'lumbirdarajadasaqlashi kerak, ya'nio'ziningto'lovgaqobilliginishubhaostidaqoldirmasligikerak.Likvidlilikka bo'lgantalabaktivlardan keladigandaromadnioshirishfaoliyatigama'lumdarajada qarshituradi.Bankningaktivlariqanchalikdarajadalikvidlibo'lsashunchalik ular bilanbog'liqriskkichikbo'ladi, ammoshungajavoban ulargato'lanadiganfoizham ya'ni daromad xam shunchalikkambo'ladi. Belgilangan to'lovga qobillik doirasidan chiqmagan holda, aktivlarga joylashtirilgankapitaldan daromadnioshirish,bankdaboshqarishsan'atini belgilaydi.

O'zbekistonbanktizimidalikvidlilikenita'minlashningengoddiyusulibankning birqismaktivlarinilikvidshaklida, masalan,naqdpul, Markaziybank vaboshqa banklar vakillik hisobvaraqalaridagi qoldiqlar, davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarishaklidasaqlashhisoblanadi. Jahonbankimateriallarigako'rato'lovga qobiliyatliko'zkapitaliningijobiykattaliligabog'liqdir.

Bankaktivlartarkibidabirinchi darajalilikvidliaktivlarhissasiqanchalik ko'p bo'lsa, banklikvidliligishuncha yuqoribo'ladi. Lekin, shuni ham alohida belgilash zarurki, bunday aktivlardan o'ziga keltirmaydi, shuning uchun bunday tarkibiy aktivlarni har qanday holatdamaqsad gamuvofiq deb hisoblab bo'lmaydi.

Balans aktivlari risk darajasi bo'yicha 0, 20, 50, 100 foizli to'rt guruhga bo'linadi. Har xil toifali aktivlarni nisbiy riskligi o'z zimmasiga majburiyatlarni qabul qilgan shaxs turiga qarab quyidagicha taqsim qilinadi. Masalan, naqd pul 0 foizli risk darajasiga ega bo'lsa, tijorat kreditlari 100 foizli riskli toifasiga kiradi. Butijorat kreditlari kapitalning muayyan summasi bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi kerakligini anglatadi.

Riskni hisobga olingan holdagi aktivlar summasi har bir aktiv balans summasini unga tegishli risk miqdoriga ko'paytirish va risk bo'yicha aniqlangan aktivlar yig'indisi orqali topiladi. quyida bank aktivlari toifalarining ta'riflari keltirilgan.

Riskdanholisbo'lganaktivlar(riskkoeffitsienti-0foiz)quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) bankdavauning filiallaridana qdpulko'rinishida saqlanayotgan milliy va chet el valyutasi (jumladan, yo'ldagina qdpullar vabank omborlarida yoki Markaziy bank omborlarida saqlanayotgan oltin quymalar);

b) Markaziy bank va uning hududiy boshqarmalarida vakillik vazaxira hisobraqamlaridagi mablag'lar;

v) hukumat va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki g'atog'ridan-to'g'ri talablar
vabue mitentlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar;

g) Iqtisodiy hamkorlik vataraqiyot tashkiloti (IHTT) g'akiruvchilamalakalal hukumatlari va markaziy banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shuningdek, bu mamlakalal hukumatlari va markaziy banklariga qo'yiladigan boshqatalalal;

d)aktivlaryokiularningO'zbekistonRespublikasi vaHTTgakiruvchi mamlakatlarmilliyvalyutalarigadenominatsiyaqilinib,naqdpulbilanta'minlangan hamdabankdaalohidacheklabqo'yilgandepozithisobraqamdasaqplanayotganqismi.

Minimal risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsienti-20%) quyidagilardan iborat:

a) IHTT davlatlarida ro'yxatga olingan depozitar institutlariga nisbatan talablar, shujumladan, qarzlaryapulbozorivositalari;

b) IHTT davlatlaridaro'yxatgaolingandepozitarinstitutlarikreditlaribilan ta'minlanganboshqabarchaaktivlar. IHTT davlatlaridepozitarinstitutlariningkapitali bo'lganqimmatliqog'ozlaryuqoririskdarajasiga(100foiz)ega aktivlarqatoriga kiradi;

v)bankningIHTTdavlatlarimaxalliyhokimiyatorganlariganisbatantalablari,
shuningdek,ulartomonidankafolatlangan bankaktivlari.Butalablarvakafolatlar
bo'yichato'lovlaralohidaloyihalarbo'yicha tushumlardanemas, balki yuqorida
ko'rsatilgantashkilotlar byudjetihisobidanamalga oshiriladi.

g'bankning Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki,OsiyoTaraqqiyotbankikabixalqarokredittashkilotlariganisbatan talablari, shuningdek,butashkilotlar tomonidankafolatlanganbankaktivlari;

d) joriy bozor qiymatidabog'langan va Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, Evropaniqlanishvataraqqiyot banki, Osiyotaraqqiyot banki kabixalqaro kredit tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan aktivlar va ularning qismlari;

e) bankning IHTTga a'zo bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalariga denominatsiya qilingan va milliy valyutada majburiyatlar bilan qoplangan, IHTTga a'zo bo'lmagan davlatlar Markaziy Hukumatlar va markaziy banklariga nisbatan talablari. Milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshib ketgan aktivlar qismini risk darajasi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar qatoriga kiritiladi.

z) joriy bozor qiymatidabaholangan va O'zbekiston Respublikasi hukumati, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yoki IHTTga kiruvchi davlatlar Markaziy hukumatlar tomonidan emissiya qilingan yoki kafolatlangan qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan aktivlar, ularning qismlar va balansi dantashqarimajburiyatlar. qimmatli qog'ozlar bank tasarrufidabo'lish va belgilangan tartibga muvofiq uning berilishi lozim. Kafolatlar to'g'ridan-to'g'ri va hech qanday shartlarsiz, ya'ni ularni qo'llashni cheklavchibiron-bir qo'shimcha shartlarnio'zida qamrab olmaganbo'lish kerak;

i) o'tkazish jarayonidagi pul hujjatlari (yo'ldagi naqd pullar hisobga kirmaydi).

O'rtacha risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsient - 50 foiz) quyidagilardan iborat:

a) jismoniy shaxslar gabi roilaga uy-joy (xonadon) sotib olish yoki qurish uchun berilgan va dastlabki garov (garov predmetiga egalik qilishning imtiyozli huquqi) sifatida sotib olinayotgan yoki qurilayotgan uy-joy (xonadon) bilan ta'minlangan kreditlar. Bunda sudam qidori ning garov qiymatiga nisbati 60 foizdan oshmasligi kerak. 60 va undan ortiq kunga muddati o'tgan, foizlar hisoblash to'xtatilgan yoki restrukturalizatsiya langan kreditlar risk darajasi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar toifasiga kiradi. Biroilachun uy-joy qurish maqsadida beriladigan kreditlar shu uy-joy dayashamoqchibo'lgan xususiy shaxslar gaga berilishi kerak. Bank dastlabki garov huquqiga egabo'lmasa, bunday kreditlar riskligi yuqori (100 foiz) bo'lgan aktivlar hisoblanadi;

b) bankning IHTTga kiruvchi davlatlar mahalliy hokimiyat organlariga nisbatan talablari yoki bu talablar va kafolatlar bo'yicha to'lovlar mazkur majburiyatlar bo'yicha moliyalashtiriladigan muayyan loyihalar tushumlariga bog'liq bo'lsa, ushbu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan aktivlar. Yuqoridagi tashkilotlar tomonidan emissiya qilingan qimmatli qog'ozlar.

Yuqori risk darajasiga ega aktivlar (risk koeffitsienti - 100 foiz) quyidagilardan iborat:

a) bank tomonidan berilgan barcha kreditlar, jumladan, tadbirkorlik tuzilmalari, qishloq xo'jalik, ishlab chiqarish korxonalariga berilgan kreditlar, shuningdek, iste'mol va ipotek kreditlari.

b) bankning asosiy vositalari, inshootlari, jihozlari va shaxsiy ko'chma mulki;

g) boshqabarcha aktivlar.

Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarning bank amaliyotida aktivlarning sifatini aniqlashning asosiy mezonibolib riskka tortilgan aktivlarning kapitalga nisbatimaydonga chiqmoqda vashunga asosan banklar reytingi belgilanadi. Reyting beshtipdagi baholalar turkumiga ega.

reyting (kuchli). Agartortilgan aktivlarning aksioner kapitaliga nisbati 5 foizdan oshmasa, ba'zi hollarda bunisbat 5 foizlik chegaradan o'zroq oshsa ham, agar bankning iqtisodiy sharoiti baquvvatbo'lsavoboshqaru vorganlar o'zlarining muamalik kreditlar bilan ishlashda bilimdonligini ko'rsatsa, bu aktivni kuchli aktivlar sifatida keltirish mumkin.

reyting (qoniqarli). Rezervning o'rtachatortilgan miqdori jamika kapitaliga nisbatan 15% danyuqori bo'lmasligi lozim. Bu holda ham sudalar bo'yicha muammolar bo'lmasa, bankning kredit siyosatitalab darajasida olib borilsa hugginga kiritish mumkin.

reyting (o'rtacha). Tortilgan aktivlar jamika kapitalning 30 foizidan oshmasligi kerak

reyting (muammoli). Tortilgan aktivlar jamika kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak.

reyting (qoniqarsiz). Tortilgan aktivlar jamika kapitalning 50 foizidan oshgan holda qo'llaniladi.

Daromadkeltirishga qarab bank aktivlari:
keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

daromadkeltiruvchi va daromad

Daromad keltiruvchi aktivlar;

Daromad keltiruvchi aktivlarni baholash muhim ahamiyatga ega. Ular kredit salohiyatining asosini va bankning ssuda portfelini tashkil etadi.

Daromad tahlili sifat ko'rsatkichiga nisbatan miqdor ko'rsatkichiga ko'proq tegishlidir, shu sababdan u bank faolyatini baholashda katta ahamiyatga ega. Bank kapitalini oshirish va kredit potentsiyalini mustahkamlash uning mustaqilligiga bog'liqdir. Bankning daromadi asosan kreditlar bo'yicha foiz stavkasi, kredit qo'yilmalari hajmi va bank likvidligiga bog'liq.

Tijorat banki aktivlarining asosiy qismini, odatda mijozlarga berilgan kreditlar va banklararo kreditlar tashkil etadi.

Daromadkeltiruvchi aktivlarga quyidagilarkiradi:

Qisqa va uzoq muddatli ssudalar (axoliga, mijozlarga, boshqa banklarga);

Muddati o'tib ketgan ssudalar bo'yicha qarzlari va foizlar;

Faktoring, lizing, forfeyteng, trast operatsiyalaridan olinadigan daromadlar;

Qimmatli qog'ozlar operatsiyalaridan olinadigan daromadlar;

Berilgan kafolat va topshiriqnomalar keltiradigan daromadlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlar

Bank aktivlari hajmida daromad keltirmaydigan aktivlarning salmog' yuqori bo'lishi bankning resurslar bazasida samarasiz aktivlarni mavjudligini izohlaydi va likvidlik darajasiga ta'sir qiladi.

Bankka daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarni tahlil qilish, ularning funksiyalarini iqtisodiy sharoitga bog'liq holda aktivlarni tarkibini o'zgartirib turish kerakligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Agar tijorat banklari o'zlarining balanslari tarkibini o'zgartirmasa, bu so'zsiz yangi inqirozga olib keladi.

Daromadkeltirmaydigan aktivlarga quyidagilarkiradi:

a) pulaktivlari guruh

b) asosiy vositalar

v) kapital harajatlari

g) barchamoddiy aktivlar va boshqa aktivlar d) nomoddiy aktivlar kiradi.

2 guruh aktivlari gap bank faoliyatidak atae'tibor berilishi lozim. Chunki bu guruhda aktivlarni sifatini pasaytiruvchi aktivlar, muddat kechiktirilgan, foizsiz ssudalar, muddat o'tgan ssudalar va foizlarni to'lanmagan ijaralar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Aktivlarning maqsadga muvofiq joylashishi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – daromad keltiruvchi aktivlarning umumiy aktivlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Tijorat banklarining daromadkeltiruvchi asosiy aktivlari – mijozlarga berilgan kreditlardir. Banklarning ikkinchi daromad keltiruvchi aktiv turi – davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) ga jalb qilingan banklararo kreditlar va investitsiyalar kichik salmoqni tashkil qiladi.

Muddat o'tgan aktivlarning salmog' i umumiy aktivlar hajmidan 3 foizdan oshmasligi lozim. Agar bu aktivlarning miqdori 2 va undan ortiq marta o'rnatilgan normadan ko'p bo'lsa, bank faoliyati juda muammoli, uning kredit siyosatini juda zaif deb baholani.

Tijorat banklarida daromadkeltiruvchi aktivlar qatoridagi kreditlardan tashqari qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasi da jalb qilingan mablag'lar ham mavjud. Agar aktivlar tarkibida daromad keltiruvchi aktivlar salmog'i qancha ko'p bo'lsa, bu holat bank o'z aktivlaridan daromad olish maqsadida samarali foydalanayotganini bildiradi.

Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida investitsion institut sifatida faol ishtirok etadilar. Banklar qimmatli qog'ozlar bozorida broker va diller sifatida ishtirok etadilar. Tijorat banklari faoliyatining o'zigacha xususiyatidan iboratki, ular qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa qatnashchilaridan farqli o'laroq, shubozorda ayni vaqtda eng salmoqli investorlar va eng ishonchli emitentlar sifatida o'zin namoyon etadilar. Rivojlangan bozori iqtisodiyoti mamlakatlarida kompaniya aktivlarining 40-

80%bankkapitalihisobidan ta'minlanadi,qimmatliqog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalardan tushadigan daromadlar esa bank foydasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Tijorat banklari o'z aktivlarini diversifikatsiyalash, qo'shimcha daromad olish va balansining likvidililigini ta'minlash maqsadida DQMO dan keng foydalanadilar. Bu qimmatli qog'ozlar bo'yichaolinadigandaromadkafoalatlanganvaularyuqorilikvidlikkaegadir.

Daromadkeltirmaydiganaktivlarga kassa,Markaziybankdagi«Nostro» vakillikhisobvarag'idagi mablag'lar,asosiyvositalarkiradi.Bankaktivlarihajmida daromad keltirmaydigan aktivlar salmog'ini yuqori bo'lishi bankning resursla bazasida samarasiz likvidlilik darajasini ko'rsatadi.

Bankdadaromadkeltiruvchi vadaromadkeltirmaydiganaktivlarnitahlilqilish, ularningfunktsiyalari iqtisodiysharoitgabog'liqholdaularningtarkibinio'zgartirib turish kerakligito'g'risidaxulosa chiqarishga imkon beradi. Iqtisodiybeqarorlik sharoitidafaoliyatsiz aktivlarningko'pginaqismifaoliyat qilayotganaktivlarning elementlariga aylanadi,ko'pinchabu valyutava harakatsiz aktivlarga tegishlidir.

Agar tijorat banklar o'zlarining balanslari tarkibi o'zgartirmasa, bu bank faoliyatida muammolaryuzagakelishigaolibkeladi.Tijoratbanklari aktivlaribilanbog'liqbo'lganrisklarichidakreditoperatsiyalar bo'yicharisklarasosiyo'rinniegallaydi.Buaktivoperatsiyalaribilanbog'liqbo'lib, bu risklargaberilgankreditlar,hamdato'lovmuddatikechiktirilganssudarbo'yicha risklarkiradi. Kredit riski nafaqat kredit ob'ektiga, balki kredit sub'ektiga yangicha yondashishiorqaliamo'sibboradi.

Buriskto'g'rimijozningmoliyaviyahvoliog'irlashganda,ularningfaoliyatida ko'zdatutilmagan qiyinchilik va muammolaryuzagakelganda,bozordanoqulay sharoityuzagakelganisabablipaydobo'lishimumkin.

Xuddishuninguchunhamhambirtijoratbankio'zaktivlarinijoylashtirishniva uni boshqarishusullarinio'zi ishlab chiqmog'izarur. Ma'lumki,tijorat banklari aktivlariningqiymativalardanolinadiganfoydao'zgaribturishimumkin. Aktivlar bilan bog'liq risklar aktivlar bahosining va ular

lar qiymatinio'sishibilanqoplanishivanatijadabankaktivlariningumumiyqiymatlarini saqlabqolishiimkoniyatigaega bo'lishimumkin.

Bankaktivlariningqiymatinivaulardankeladigandaromadlarni to'g'rihisob-kitob qilib rejalashtirish bank faoliyatining samaradorligigaolib kelishi, aktivlar qiymatininoto'g'ri hisoblash, ularnijoylashtirishbankningmoliyaviyahvolida qiyinchiliklartug'dirishimumkin.

2.Bank aktivlari tarkibi va ularni balansda joylashishi.

Banklar o'z faoliyatlarini amalga oshirishlari uchun kerakli qimmatliklar: binolar, asbob-uskunalar, hozirgi zamonda tezkor hisob-kitobni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kompyuterlar, naqd pul mablag'lari va kreditga berilgan mablag'lari bo'ladi. Banklarning mavjud bunday mablag'lari banklar buxgalteriya balansida iqtisodiy mazmuniga ko'ra (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar. naqd pullar va x.k) qiymatlari guruhlashtirilib bank balansining aktiv tomonida ko'rsatiladi. SHuning uchun ham xalqaro miqyosda bank mablag'larini – aktivlari deb aytishadi. Bank mablag'lari hozirgi kunda bizda ham aktivlar deyilmoqda.

Bank aktivlari deyilganda-bank faoliyatida amalga oshirilgan va oshiriladigan amaliyotlari jarayoni-da mablag'ni xarid qilish, foydalanish uchun uchinchi shaxsga berish natijasida iqtisodiy manfaat keltiruvchi moddiy va nomoddiy mablag'lar tushuniladi.

Iqtisodiy manfaat odatda aktivlarda pul oqimi shaklida namoyon bo'ladi.Naqd puldan tashqari har qanday resurs aktivga aylanishi uchun alohida yoki biror bir boshqa resurs bilan birgalakda bevosita yoki bilvosita pul oqimini ta'minlashi zarur.

Bank aktivlari, bankning aktiv amaliyoti natijasida shakllanadi, ya'ni bank balansini likvid holda ushlab turib, o'z va jalb qilingan mablag'larni foyda olish maqsadida joylashtirish faoliyatini ta'minlaydi.Bank aynan aktiv amaliyotlari natijasida daromadining asosiy qismini oladi.

Bank aktivlari – bu bankka tegishli hamda moddiy qiymatga ega bo‘lgan qiymatliklar: naqd pul mablag‘lari, qarzga berilgan mablag‘lar, binolar va asbob-uskunalaridan tashkil topadi. Bulardan tashqari, bankda nomoddiy aktivlar ham mavjud bo‘lib, bular o‘zlarining moddiy shakliga ega bo‘lmaydilar, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etadi.

Bank aktivlari juda turli-tuman bo‘lishi mumkin, lekin hamma tijorat banklari o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, bir xil turdagi aktivlarga ega. Ularning bir qismi maxsus jihozlangan banklar naqd pullarni saqlash uchun seyflar yoki temir shkaflar, komp’yuterlar, avtomashinalar tashkil etadi. Bunday aktivlar banklarda ko‘p yil ishlatiladi va asosiy vositalar deb yuritiladi.

Bank aktivi deganda passivlar joylashtirilishi tushuniladi. Uning tarkibiy tuzilmasi deganda esa har bir aktiv turining jami aktivlarga bo‘lgan nisbati tushuniladi. Tijorat banklarining aktivi va uning tarkibi quyidagilar bilan tavsiflanadi. (jadval).

jadval

Tijorat banklarning aktivi va uning turlari³³

№	Aktivlar	%
	Kassadagi naqd va unga tenglashtirilgan pullar	0,2 - 12,9
	Kreditlar (ssudalar)	19,9 - 83,2
	Investitsiya va qimmatli qog‘ozlar	2,1 - 23,9
	Boshqa turli aktivlar	0,2 – 7,8
	Jami aktivlar	100

Jadvaldagi ma’lumotlardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

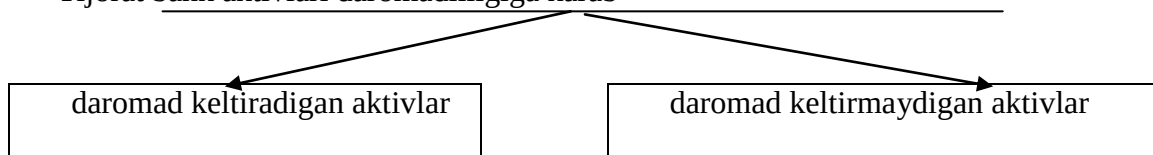
bank aktivining eng asosiy qismini ssudalar, ya’ni bank kreditlari tashkil qiladi – 19,9 dan to 83,2 foizgacha;

ikkinchi o‘rinda investitsiya va qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar tashkil qiladi – 2,1 foizdan to 23,9 foizgacha;

uchinchi o‘rinda kassadagi naqd pullar – 0,2 dan 12,9 foizgacha;

boshqa turli aktivlar, ya’ni asosiy fondlarga qo‘yilmalardan tortib, to bankning turli hisob operatsiyalarigacha – 0.2 foizdan to 7,8 foizgachani tashkil qiladi.

Tijorat bank aktivlari daromadlilikiga karab

- berilgan kreditlar;
- qimmatli qog‘ozlar;
- turli investitsiyalar.
- kapital xarajatlar

- asosiy vositalar
- nomoddiy aktivlar
- pul mablag‘lari

Ikkinchi guruh aktivlariga bank faoliyatida katta e’tibor berilishi lozim, chunki bu guruhda aktivlar sifatini pasaytiruvchi aktivlar, muddati kechiktirilgan, foizsiz ssudalar, muddati o‘tgan ssudalar va foizi to‘lanmagan ijara va boshqalar bo‘lishi mumkin. Aktivlarning maqsadga muvofiq joylashishi bo‘yicha umumiy ko‘rsatkich - daromad keltiruvchi aktivlarning umumiy aktivlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi.

Daromad keltiruvchi aktivlar

Umumiy aktivlar

Tijorat banklarining daromad keltiruvchi asosiy aktivlari- mijozlarga berilgan kreditlardir. Banklarning ikkinchi daromad keltiruvchi aktiv turi –davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) ga jalb qilingan banklararo kreditlar va investitsiyalar kichik salmoqni tashkil etadi. Muddati o'tgan aktivlarning salmog'i umumiy aktivlar hajmining 3 foizidan oshmasligi kerak.

3. Bank aktivlarining sifat darajasi va ularning diversifikatsiyasi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998 yil 9 noyabrda tasdiklangan 242-sonli «Aktivlar sifatini tasniflash, mumkin bulgan yukotishlar buyiicha tijorat banklari tomonidan rezervlar tashkil kilish va undan foydalanish koidasiga asosan, tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar yukorida keltirilgan mezonlar buyicha «yaxshi», «standart», «substandart», «shubxali», «umidsiz» kreditlarga tasniflanadi. Aktivlarni boshqarishning asosiy maqsadi tavakkal qilishning eng pats darajasi sharoitida daromad foiz tushumlari va xarajatlar orasidagi farqni mumkin kadar oshirish yoki uni juda bo'lmaganda barqaror darajada saqlab turishdan iborat ekanligi malum. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 6 maydagi PQ–2344-son «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga muvofiq yangi nizom ishlab chiqilgan. “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibito'g'risidagi” Nizom 2015 yil 14 iyuldan kuchga kirgan.

Ushbu tartibda asosan quyidagilar ko'rib chiqilgan jumladan:

1. umumiy qoidalar;
2. aktivlarni tasniflash tizimi;
3. ta'minotga qo'yilgan talablar;
4. SHartlari qayta ko'rib chiqilgan aktivlar sifatini tasniflash;
5. ehtimoliy yo'qotishlarga doir zaxirani shakllantirish tartibi;
6. Investitsiya portfelining sifatini tasniflash
7. Tijorat banki aktivlari bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga doir zaxirani shakllantirish
8. Majburiy zaxiralar depozitlariga mablag' o'tkazish
9. Zaxiralardan foydalanish

YAngi tartibni oldingisidan asosiy farqlari bunda iqtisodiy terminlarga oydinlik kiritildi, zaxira yaratish qoidalari mustahkamlandi, kreditlarni tasniflashdan aktivlarni tasniflashga o'tildi, ta'minotga qo'yilgan talablar kiritildi, restrukturizatsiya qilingan kreditlarni tasniflashning o'ziga xos jihatlari inobatga olinib, ularni tasniflash tizimi ko'rsatildi, mezonlari aniqlashtirildi.

Ilk marta quyidagi tushunchalardan foydalanildi hamda ta'riflari keltirildi:

aktivlar — kredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog'ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag'lar, bo'lib-bo'lib to'lash shaklida sotilgan mulklar, balansdan tashqari moddalar (chaqirib olinmaydigan kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) hamda moliyalash bilan bog'liq barcha boshqa talablar.

muammoli aktivlar — sifati «qoniqarsiz», «shubhali» va «umidsiz» deb tasniflangan aktivlar;

maxsus zaxiralar — sifati «substandart», «qoniqarsiz», «shubhali» va «umidsiz» deb tasniflangan aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplashga mo'ljallangan majburiy zaxiralar;

standart aktivlarga yaratiladigan zaxiralar — tijorat banki faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi natijasida ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash maqsadida tashkil qilinadigan zaxiralar;

shartlari qayta ko'rib chiqilgan aktivlar — shartnoma va (yoki) unga qo'shimcha kelishuvga muvofiq asosiy shartlari o'zgartirilgan aktivlar;

tijorat banki aktivlari bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun majburiy zaxiralar depozitlari (bundan buyon matnda majburiy zaxiralar depozitlari deb yuritiladi) — aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun tijorat banklarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi (bundan buyon matnda Markaziy bank deb yuritiladi) majburiy zaxiralar depozitlari;

ta'minlanmagan aktivlar — ta'minotsiz berilgan yoki ta'minoti belgilangan tartibda rasmiylashtirilmagan aktivlar. Bunday aktivlar mustahkam tushumga ega bo'lgan qarzdorga uning yaxshi kredit tarixi asosida berilishi mumkin.

Tijorat banklarining hisobotlari ularning aktivlari sifatining haqiqiy holatini aks ettirishi lozim.

Hisobotlarning haqqoniy bo'lmasligi tijorat banki omonatchilari, kreditorlari va aksiyadorlari, shuningdek Markaziy bank va boshqa manfaatdor tomonlarni chalg'itishga va yanglishtirishga urinish deb baholanadi hamda xavfsiz bo'lmagan, nosog'lom bank amaliyoti deb hisoblanadi.

Tijorat banki balansida va balansdan tashqari moddalarda yuritilayotgan muammoli aktivlarning ulushi jami aktivlarning o'n foizidan ortiq bo'lsa, Markaziy bank tomonidan tijorat banki ijro rahbariyatining malakasi Markaziy bank talablariga muvofiq emas deb topishga hamda tijorat banki Kengashi tomonidan bank faoliyati ustidan o'rnatilgan nazoratni etarli emas deb hisoblanishiga asos bo'ladi.

Daromad keltirmaydigan aktivlarning ulushi jami aktivlarning etmish foizidan ortiq bo'lishi bank kredit siyosati, kreditlar ajratish va ularni boshqarish jarayonining bo'shligini bildiruvchi ko'rsatkich hisoblanadi.

2011-2015 yillarda respublika bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasining tijorat banklari aktivlarini, shu jumladan kredit portfellarini yanada o'sishini va sifatini yaxshilashni ta'minlash, tavakkalchilikni baholash tizimini takomillashtirish maqsadida bank tavakkalchiliklarini boshqarishda chuqur omilli tahlilni amalga oshirishning aniq mexanizmini joriy qilish, zaxiralarni shakllantirish, kredit portfelini diversifikatsiyalashlarni ko'zda tutgan holda banklar aktivlari sifati monitoringini takomillashtirish, shuningdek muammoli qarzdorlik paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik yuzasidan ogohlantiruvchi choralar qabul qilish belgilangan edi.

№	Aktivlarning sifati	Zaxiralar
1	Standart	1%
2	Substandart	10%
3	Қониқарсиз	25%
4	SHubxali	50%
5	Umidsiz	100%

Standart. Ushbu aktivlar bo'yicha qarzlarning o'z muddatida to'lanishi shubxa tug'dirmaydi. Qarz oluvchi moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi, u etarli miqdorda kapitalga, yuqori daromadlilik darajasiga hamda barcha mavjud majburiyatlar, jumladan, mazkur qarzni qondirish uchun etarli pul mablag'lari oqimiga ega. Qarz oluvchi amalda bajariladigan, jumladan, bozorda raqobatlasha olish, yaxshi mahsulot ishlab chiqarishga doir strategik rejani taqdim etadi va o'z mahsulotlari uchun marketing rejasiga ega bo'ladi. Qarzdor mavqeini baholash kreditga doir to'lovlar tarixi, garovning bozorda sotilishi (mulk va ko'chmas mulk, kafolat) kabi omillarni o'z ichiga qamrab oladi. Garov "yaxshi ta'minlangan" kredit mezonlariga mos keladi. Garov

amaldagi qonunchilikka muvofiq notarial jihatdan puxta tasdiqlangan bo'lishi va zarur hollarda tegishli mulk bitimini ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi lozim. Bank kredit qaytarilmagan holda cheklovlarsiz va erkin ravishda uni garov hisobidan undirib olishi mumkin. Ta'minotga doir taqdim etilayotgan barcha hujjatlar qonunchilikda belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi kerak.

"Стандарт" deb tasniflangan kreditlarda ular qaytarilmasligi alomatlari bo'lmaydi. Foizlar muddati o'tgan ssudalar "YAxshi" deb tasniflanishi mumkin emas.

Substandart. Substandart. toifaga kiritilgan aktivlar berilishida ikkilamchi to'lov manbasi (kafolat yoki garov bilan) puxta ta'minlangan bo'lishi lozim. Umuman olganda qarzdorning moliyaviy ahvoli barqaror hisoblanadi, lekin ayrim noqulay vaziyatlar yoki yo'nalishlar mavjud bo'lib, agarda ular bartaraf etilmasa, qarzdorning kreditni o'z vaqtida to'lash qobiliyatiga nisbatan shubha uyg'onishi mumkin. SHu bilan birga moliyaviy ahvol yoki garovni nazorat qilish borasida bir muncha shubhalar bo'lishi mumkin. Kredit hujjatlarida etarlicha axborot bo'lmagan yoki garov ta'minoti bo'yicha hujjatlari bo'lmagan "Standart" kreditlar (aktivlar) ham "Substandart. " aktivlar sifatida tasniflanishi mumkin. "Standart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank qaytarilmagan asosiy qarz summasining 10 foizi miqdorida zaxiralar tuzishi shart.

Qoniqarsiz. Qoniqarsiz. aktivlar aniq ifodalangan kamchiliklar belgilariga ega bo'lib, bu holat dastlabki shartnomaga muvofiq qarz qaytarilishi shartlarining bajarilishiga shubha uyg'otadi. "Substandart" sifatida tasniflangan kreditlarda qarz to'lashning dastlabki manbai qarzga xizmat ko'rsatish uchun etarli darajada bo'lmaydi va bank qarzni qaytarish uchun qo'shimcha manbalar (garovdan undirish va qarzdor tomonidan ssuda qaytarilmaganda garovni sotish, asosiy fondlarni sotish singari manbalar)ni qidirishga majbur bo'ladi, SHuningdek substandart aktivlar ishonchli joriy moliyaviy ahvol va qarz oluvchining to'lov qobiliyati bilan himoyalangan. Substandart aktivlar odatdagiga nisbatan qoniqarli joriy moliyaviy axborotning yo'qligi yoki garov hujjatlarining etarli emasligi bilan bog'liq bo'lgan tavakkalchilik darajasi ancha yuqori bo'lgan kreditlarni ifodalaydi. (AV 22.09.2011 y. 632-2-son bilan ro'yxatga olingan MB Boshqaruvining Qarori tahriridagi xatboshi) (Oldingi tahririga qarang)

SHuningdek quyidagi muammo yoki xususiyatlardan kamida bittasi mavjud bo'lsa, aktiv to'lov muddati to'lgunicha substandart sifatida tasniflanishi mumkin:

a) asosiy to'lov manbalari qarz to'lash uchun etarli emas, bank garovga qo'yilgan mulkni sotish, qarz oluvchining boshqa asosiy mablag'larini sotish, to'lanishi lozim bo'lgan boshqa qarz mablag'larini qayta moliyalash kabilarni hisobga olgan holda qo'shimcha to'lov manbalarini topishi kerak;

b) qarz oluvchining joriy moliyaviy holati yoki uning pul mablag'larining mo'ljallanayotgan oqimi majburiyatlarni qoplash uchun etarli bo'lmagan hollarda;

v) qarz oluvchi kapitali ko'p darajada etarli bo'lmagan korxona bo'lgan taqdirda;

g) ushbu sohaga nisbatan yo'nalish va istiqbollar barqaror bo'lmagan holda;

d) kreditlar (aktivlar), garov qiymati asosiy qarz summasidan oshmagan, hech bo'lmaganda asosiy qarzning to'lanmagan summasiga teng bo'lgan holda (ya'ni kredit qisman ta'minlangan bo'lsa).

"Substandart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 25 foiziga teng bo'lgan zaxiralarni shakllantirishi lozim.

SHubxali. SHubhali kreditlar substandart deb tasniflanuvchi kreditlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, mavjud sharoitda aktivlarning to'liq qaytarilishini shubha ostiga qo'yadi va kam ishonchli qilib qo'yadi. Ziyon ko'rish ehtimoli yuqori bo'lgan, lekin ayrim ijobiy omillari mavjud bo'lgan ushbu kreditlar sharoit oydinlashguncha "shubhali" deb tasniflanmaydi.

Quyidagi omillarning kamida bittasi mavjud bo'lsa, aktiv "shubhali" deb, tasniflanishi mumkin:

a) "substandart" aktivlarning hech bo'lmaganda bironta ko'rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa noqulay tavsiflari mavjud bo'lsa (bozorda oson sotiluvchan garovning mavjudligi yoki qarz oluvchining bankrot deb e'lon qilinishi);

b) yaqin kelajakda aktivning qisman to'lanishi ehtimolining mavjudligi, shuningdek ushbu paytda aktivning "umidsiz" deb tasniflanishi zarur emasligi;

v) foizlar va asosiy qarz bo'yicha to'lash jadvaliga binoan to'lanmagan to'lovlar mavjudligi.

Aktivni "umidsiz" deb tasniflashga imkon beruvchi muhim omillarga quyidagilar kiradi:

- bank aktivlar bo'yicha ayrim to'lov turlarini yoki hech bo'lmaganda, qisman to'lovlarni oladi;

- bank garovni undirib olish bo'yicha Huquqiy xatti-harakatlarni qo'llay boshlaydi va ta'minot sotuvini o'z vaqtida amalga oshiradi (90 kun ichida);

- qarzdor tomonidan keyinchalik aktivni to'liq ta'minlaydigan qo'shimcha ta'minotni taqdim etish harakatlarining amalda boshlanishi.

"SHubhali" deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarz to'lanmagan summasining 50 foizi miqdorida zaxirani tashkil etishi shart.

Umidsiz deb tasniflangan kreditlarga qaytarilmaydigan kreditlar kiradi. Qiymati juda pastligi tufayli bank aktivlari sifatida ularning Hisobini yuritish maqsadga muvofiq emas, deb Hisoblanadi. Bunday tasniflash kreditlarda umuman Hech qanday tugatiladigan qiymat mavjud emasligini bildirmaydi. Lekin banklar o'z balanslarida bu qarzdorlikning Hisobini yuritishni davom ettirishlari maqsadga muvofiq emas. Bank garovga olingan mulkni sotish orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish choralarini ko'rishi yoki uni qaytarish choralarini qo'llashi kerak

Quyidagi muammolar yoki tavsiflarning kamida biri mavjud bo'lganda aktiv "umidsiz" deb tasniflanadi:

shartnoma jadvaliga muvofiq oraliq to'lovlarni to'lash kuni 180 va undan ortiq kunga kechiktirilgan bo'lsa;

aktiv shartnomada belgilangan muddatda to'lanmagan bo'lsa;

sudda ishni ko'rish jarayonida bo'lgan aktivlar;

qarz oluvchining yomon moliyaviy ahvoli va to'lovga qodir emasligi sababli to'lash muddati uzaytirilgan aktivlar bo'lsa;

qarz oluvchi va lizing oluvchidan undirilgan mol-mulk bank maqsadlarida foydalanilmaydigan Hamda garovga qo'yilgan mol-mulkka bo'lgan Huquqlardan foydalanish yo'li bilan bank balansiga qabul qilingan kundan boshlab uch oylik muddatda bank tomonidan realizatsiya qilinmagan bo'lsa.

Aktiv shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmasligidan dalolat beruvchi dalillar yoki alomatlar mavjud bo'lganda ushbu aktiv Ham "umidsiz" deb tasniflanadi

Umidsiz deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 100 foizi miqdorida zaxiralar yaratishi kerak.

